ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

3

TOMUL 39
IULIE – SEPTEMBRIE
1988

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În țară, revista se poate procura prin poștă, numai pe bază de abonament. Prețul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la ROMPRES-FILATELIA, departamentul import export presă, P.O. Box 12–201, telex, 10 376, București, Calea Griviței 64–66, România, sau la reprezentanții săi în străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 39 Nr. 3 Iulie—septembrie 1988

SUMAR

STUDII

ALEXANDRA BOLOMEY, Preliminarii despre resturile de animale din stațiunea neo-eneolitică de la Parța . . . 207
VALERIU LEAHU, Obiecte de metal și mărturii ale practicării metalurgiei în aria culturii Tei . . . 223
EMILIA DORUȚIU BOILĂ, Relațiile externe ale cetății Callatis în epoca elenistică . . 243
ANA-MARIA VELTER, Unele considerații privind circulația monetară din secolele V—XII în bazinul carpatic (cu o privire specială asupra teritoriului României) 251

DISCUȚII

MARIA ALEXANDRESCU-VIANU, O nouă posibilă genealogie a familiei lui Hippolochos, fiul lui Theodotos, de la Histria . . . 275
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Din nou despre pretinsul război al lui Caracalla contra carpilor . . . 281

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

ALEXANDRU AVRAM, Amfore și țigle ștampilate din colecția „Dr. Horia Slobozianu" 287
MIHAI IONESCU, Cercetări periegetice pe malul lacului Siutghiol . . . 315

NOTE BIBLIOGRAFICE

NICOLAE BRANGA, *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1986 (Liviu Mărghitan) 323
JOACHIM HENNING, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausend u. Z.*, Berlin, 1987 (Petre Diaconu) 324
RASO RASEV și STANISLAV STANILOV, *Starobulgarskoto ukrepeno selište pri s. Hunea, Razgradskj okrăg*, Sofia, 1987 (Petre Diaconu) . . . 325
A. I. ROMANTSCHUK, *Kersones XII—XIV vv.: Istoričeskaja topografija*, Krasnojarsk, 1986 (Petre Diaconu) . . . 326

ABREVIERI 327

PRELIMINARII DESPRE RESTURILE DE ANIMALE DIN STAŢIUNEA NEO-ENEOLITICĂ DE LA PARŢA

de ALEXANDRA BOLOMEY

Zona și așezarea. Satul Parța (comuna Şag) se află la 15 km sud-vest de Timișoara, în plină cîmpie a Banatului, străbătută de cursurile atît de capricioase ale Timișului, Begăi și Bîrzavei. Cauzele acestor capricii trebuie căutate în evoluția paleogeografică a vest-sud-vestului țării noastre de la primele mișcări tectonice de ridicare a Carpaților, cu efectele lor asupra bazinului panono-transilvan. În mod succesiv zonă lacustră, vastă întindere cu mlaștini puțin adînci, cu terase modelate de rîuri, apoi înecate într-o cuvertură de loess, cîmpia Banatului a suferit concomitent și mișcări de subsidență care au provocat perpetue schimbări ale albiei rîurilor ale căror cursuri s-au amestecat între ele, spălînd depunerile anterioare sau acoperindu-le cu aluviuni recente. Această situație și persistența unor linii de subsidență active explică de ce peste 3/4 din cîmpia Banatului a fost în permanență expusă inundațiilor [1]. Pentru a stăvili capriciile haotice ale acestor rîuri, începînd din sec. XIX s-au luat măsuri de îndiguire și canalizare (ultimele în zona Timișului datează din 1963), fără să se fi înlăturat efectele de neprevăzut ale mișcărilor scoarței și influența lor asupra cursurilor actuale.

Într-o cîmpie perfect plată, în care singurele denivelări observabile au fost produse de om, este greu de reconstituit ce anume a influențat decizia stabilirii într-un punct mai degrabă decît în altul a unei comunități preistorice, deși asemenea motive vor fi existat. Gh. Lazarovici presupune că între brațele despletite ale rîului rămîneau insule temporar uscate, folosite de oameni ca așezări [2]. În lipsa altor argumente este o alternativă acceptabilă, cu dezavantajul că descoperirea așezărilor rămîne la voia întîmplării, fără un sprijin geomorfologic concret.

Cîmpia Timișului va fi fost în trecut, ca și astăzi, mănoasă și plină de resurse, fapt ce se deduce din marea densitate a urmelor de locuire din toate perioadele, începînd cu neoliticul timpuriu : de pildă, pe o suprafață de numai 3 × 1,5 km la vest de satul Parța s-au identificat patru stațiuni preistorice, dintre care două sînt stațiuni-tell [3].

Dimensiunile complete și înfățișarea inițială a tellului I vor rămîne necunoscute, căci pe de-o parte Timișul, pe de altă parte lucrările de îndiguire au distrus părți deloc neglijabile din el, pentru ca ultimul dig să se construiască parțial peste și cu material din tell. După unele păreri s-ar

[1] M. Bizerea, Tibiscus, 1, 1970—1971, p. 179—188.
[2] Gh. Lazarovici, BCMI 1, 1982, p. 31.
[3] *Ibidem.*

S C I V A, tomul 39, nr. 3, București, iulie—septembrie 1988, p. 207—221

fi întins pe cca 2 ha[4], suprafață frecventă pentru așezările vinčiene atît timpurii, cît și tîrzii[5].

Istoricul descoperirilor arheologice de la Parța începe în 1870[6]. Săpăturile reluate în 1978 și-au propus drept scop elucidarea problemelor de microstratigrafie și nu neapărat epuizarea a ceea ce s-a mai păstrat din tellul I. În consecință suprafața cercetată s-a concentrat pe numai $\pm$ 450 m², cu extrema șansă ca secțiunile trasate să corespundă foarte probabil exact zonei centrale a așezării[7].

Sub rezerva unor modificări impuse de observațiile ulterioare din teren s-au identificat șapte straturi arheologice, dintre care straturile 7—4 (fiecare cu mai multe niveluri de locuire) corespund neo-eneoliticului și anume : stratul 7 (a—c) cu ceramică de tip Vinča B_1 ; stratul 6 (a—c) cu ceramică Vinča B_1/B_2 și elemente ale grupului Bucovăț ; stratul 5 cu ceramică a grupului Bucovăț ; stratul 4 locuire Tiszapolgar[8].

Marele succes al noilor săpături din tellul I de la Parța a fost descoperirea construcției cu funcție de sanctuar[9]. Nu lipsit de interes este de amintit că și clădirile din jur, contemporane cu sanctuarul, nu par a cuprinde inventarul obișnuit al unor locuințe, ceea ce l-a determinat pe conducătorul săpăturilor să le dea apelativul mai nedefinit de „platforme" (= P), inclinînd să creadă că erau legate într-un fel sau altul de sanctuar.

Materialul osos în contextul arheologic. Pentru prelucrarea materialului osos am avut la dispoziție doar foarte scurte intervaluri în 1983 și 1984, timp în care au fost analizate 3910 piese, reprezentînd maximum 1/5 din volumul de oase adunat între 1978 și 1983[10]. Din acest total, cca 40% constituie spărturi indeterminabile, dar, dacă s-ar fi folosit procedeul cîntăririi, materialul indeterminabil nu ar fi depășit 20—25%.

Inițial ne-am concentrat atenția asupra „complexelor", singurele pe care le-am epuizat — credem — fiind bordeiele 27 și 28 și P.25 ; ulterior am studiat oasele adunate pe adîncimi, de jos în sus. Astfel se explică disproporția cantitativă a eșantioanelor analizate, în sensul că pentru stratul 5 nu avem pentru moment nici un fel de date, iar pentru stratul 4 lotul este încă foarte mic. Aprecierea numărului de indivizi ar fi deocamdată nejustificată.

Cît privește racordarea dintre materialul osos și nivelurile arheologice delimitate, în cazul construcțiilor ea este dificilă, deoarece majoritatea au fost ridicate în timpul unui nivel de locuire, continuîndu-și existența

[4] J. Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe. Studies in Chronology, Economy and Society*, BAR — 117, Oxford, 1981, p. 45.

[5] *Ibidem.*

[6] Gh. Lazarovici, Tibiscus, 2, 1972, p. 4—5 ; idem, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 204.

[7] Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1982, p. 32.

[8] *Ibidem*, p. 32—33.

[9] *Ibidem*, p. 34 și urm.

[10] Mulțumim și pe această cale conducerii Muzeului din Timișoara, care ne-a permis accesul în depozite, cît și colegilor custozi, care ne-au dat tot sprjinul necesar. Concomitent cu prelucrarea materialului la Timișoara am participat și la campaniile de săpături de la Parța, unde am găsit la Gh. Lazarovici, conducătorul săpăturilor și la întregul colectiv toată înțelegerea și atmosfera unei colaborări stimulative, ceea ce ne îndeamnă să le exprimăm încă o dată călduroasele noastre mulțumiri.

de-a lungul unui număr variabil de etape. De aceea tindem să grupăm oasele din nivelurile inferioare (7 și 6) în numai două secvențe : anterioară construirii sanctuarului (corespunzătoare nivelului 7a) și perioada de construcție și funcționare a acestuia (corespunzătoare nivelurilor 7b—6).

Prin caracterul inedit al stațiunii vinčiene de la Parța, conferit de prezența sanctuarului, ca și prin avantajul suprapunerii mai multor etape neo-eneolitice, analiza materialului osos se cere nuanțată în sensul că aspectele economice și posibilele lor modificări în timp se vor deduce în principal din fragmentele apărute în nivelurile de călcare, iar piesele găsite în interiorul construcțiilor și mai ales al sanctuarului vor fi interpretate prin *eventuala* lor semnificație cultică. O asemenea interpretare este extrem de delicată și riscantă, ea ținînd de domeniul psihic, impalpabil, al oamenilor vremii pe de-o parte, iar pe de altă parte pentru că ea va fi în mod inerent influențată subiectiv de propria noastră mentalitate. În încercarea de a scăpa de aceste capcane ne vom mărgini în a menționa observațiile mai izbitoare, multe dintre ele intrînd în categoria trăsăturilor negative, majoritatea ridicînd doar semne de întrebare al căror răspuns rămîne ipotetic.

Sanctuarul. Știm cu siguranță că nu toate oasele găsite în perimetrul sanctuarului au fost prelucrate. Consemnăm ceea ce ni se pare mai demn de relevat în momentul de față :

1. la ridicarea soclului statuii monumentale din poziția sa *in situ* s-a găsit *sub el* un frontal de berbec cu procese cornulare de o rară masivitate. Date fiind condițiile dificile în care s-a efectuat ridicarea soclului [11], este greu de reconstituit dacă : a) era prins de soclul statuii ; b) a căzut de pe soclu sau de pe statuie ; c) a fost depus ca ofrandă „de fundație" ; d) nu constituie o ofrandă, ci face parte din umplutura bordeiului 28 [12]. Frontalul are o culoare roșcată, datorită arderii oxidante de scurtă durată și la temperaturi medii.

2. Singurul loc unde s-au găsit grupate mai multe (n = 12) spărturi de carapace de broască țestoasă de apă *(Emys orbicularis)* este încăperea A a sanctuarului, în □D_2 „la 10 cm sub lipitură". În aceeași măsură în care ar putea reprezenta o ofrandă, ar putea proveni și de la un animal mort în refugiul său hivernal [13].

3. Cu un caracter mai probabil de ofrandă sînt o serie de fragmente din unul sau două cranii de bovin (?) și jumătatea unui metapodiu distal de ovin profund calcinate (ardere oxidantă la 800—1000° C), cu același aspect pe care îl au în general oasele de pe vetre sau din mormintele de incinerație ; grupul s-a recoltat din apropierea locului în care a căzut un umăr al statuii monumentale (S.6 □D_2 — 1,35 m).

În același grad de calcinare s-a aflat și un parietal de suin tînăr printre dărîmăturile încăperii B (□39 — 1,45 m), împreună cu un omoplat nears de căprior.

[11] Gh. Lazarovici, inf. pers.

[12] B. 28 s-a aflat sub statuia monumentală a sanctuarului, respectiv a încăperii A a acestuia. Așadar este singura formațiune care precede integral sanctuarul, fiind părăsită și probabil nivelată cu ocazia construirii acestuia.

[13] Faptul că două piese apar și în B.28 ne determină să credem că ele se leagă de cele 12 din S.6 □D_2. Nu este însă exclus ca și acestea să aibă legătură cu conținutul bordeiului și nicidecum cu sanctuarul.

4. În cuprinsul sanctuarului s-au mai găsit, oarecum izolat, o tibie distală de mistreț carbonizată pe fața cranială, calcinată pe fața caudală și un condil mandibular de mistreț ars cenușiu-albăstrui (S.6 □43, colț SV), o falangă primară de căprior arsă la negru (S.6 □29 — 1,70 m), o scapulă nedeterminată carbonizată (S.6□34 — 1,70 m), un metacarp IV de mistreț ars la negru (S.6 □43 — 1,70 m), toate însoțite de oase nearse.

Frontalul de berbec este singura piesă scheletică pe care, în concepția modernă, ne-am aștepta s-o găsim ca ofrandă într-un sanctuar. Toate celelalte, reprezentate prin așchii, extremități sau porțiuni de extremități, sînt ceea ce în mod obișnuit se numesc „deșeuri de bucătărie". Chiar atunci cînd sînt întregi, este vorba de oase scurte (un astragal de mistreț, o falangă de căprior etc.). Așadar nu există nici un fel de indiciu pentru jertfirea intenționată a unui animal în perimetrul sanctuarului (sau a vreuneia din clădirile care îl înconjurau), după cum nu există dovezi că s-ar fi adus drept ofrande porțiuni mai mari din corpul unui animal. *Dacă* ceea ce s-a găsit printre dărîmăturile sanctuarului reprezintă ofrande, ele se aduceau sub formă de alimente preparate (probabil mai degrabă fierturi).

Dacă se poate trage o concluzie pe marginea celor expuse este eșecul analizei osteologice de a demonstra caracterul de sanctuar al clădirii din centrul stațiunii de la Parța, caracter care, prin detaliile arhitectonice, nu-i poate fi contestat. Teoretic gîndind ne-am putea aștepta să găsim un mare număr de resturi de animale provenind de la ofrande? Răspunsul este negativ căci, indiferent dacă ar fi fost arse în sanctuar sau depuse sub formă de ofrande de carne crudă ori preparată, ar fi fost ulterior fie consumate, fie lăsate un timp pentru zeități, dar periodic evacuate. Așadar, chiar dacă piesele sau o parte din piesele identificate reprezintă ofrande, ele vor fi fost ultimele sau printre ultimele aduse înainte de dărîmarea sanctuarului.

Nu ni se pare exagerat să amintim că în alte edificii de cult de dată mult mai tîrzie[14] sau în gropi destinate animalelor sacrificate în temple[15], materialul osos este extrem de heteroclit și de greu interpretabil din punct de vedere al sacrificiilor practicate.

Exploatarea animalelor. Din punct de vedere al speciilor de mamifere identificate lista este banală, comună majorității stațiunilor preistorice din sud-estul Europei, ea incluzînd obișnuitele cinci speci domestice (cu apariția rară a oaselor de cîine), iar dintre animalele sălbatice, cerbul, căpriorul, mistrețul și bourul cu prezențe constante și cantitativ mai semnificative, sporadic iepurele, castorul și cîteva carnivore (jder, vulpe, urs, posibil dihor și pisică sălbatică).

Deși după risipa de material lemnos din construcții rezultă că pădurile erau abundente în zonă, locuitorii neo-eneolitici nu par a fi fost prea interesați de mamiferele legate într-un fel sau altul de ele. De asemenea

[14] Cf. de ex. J. Boessneck, *Die Tierknochenfunde aus dem Kabirenheiligtum bei Theben (Böotien)*, München, 1973. Încadrarea cronologică se referă la epoca clasică, elenistică și romană (majoritatea 50—180 e.n.). „Descoperirile sînt de două feluri. Pe de-o parte resturi de mîncare de la mese și ospețe în sanctuarul kabirilor, pe de-altă parte arșice (—tali = astragale) de rumegătoare, pe care Bruns le consideră obiecte de consacrație sau jucării pentru copii" (p. 1).

[15] Cf. de ex. cele 52 fragmente disparate de bovine și ovicaprine dintr-o groapă (sec. V—IV î.e.n.) din zona sacră a Histriei. V. Al. Bolomey, Annuaire roumain d'anthropologie, 2, 1965, p. 30, Idem, fig. 1, frontal de berbec.

par a fi adunat puține coarne de cerb, ale căror fragmente prelucrate sînt deocamdată rare.

Pentru preliminariile caracterizării economice a stațiunii de la Parța vom folosi mai cu seamă resturile adunate pe adîncimi, din care se desprind două categorii de date : a) cele evidente, care nu au șanse de a se modifica substanțial în funcție de volumul materialului prelucrat ; b) cele care par semnificative în momentul de față, dar vor trebui urmărite în viitor.

a) Atît din tabelul 1 cît și din fig. 1 se desprinde poziția majoritară a resturilor de bovine în nivelurile neolitice, în care ating procente care variază între 22 și 37 (fig. 1A). Trebuie subliniat că numărul pieselor scheletice de ovicaprine este net defavorizat de faptul că cea mai mare parte a metacarpienelor și metatarsienelor erau transformate în unelte cu un vîrf ascuțit. Dar, chiar dacă s-ar adăuga și acestea, proporția cornutelor mici nu ar depăși în medie 10% (fig. 1C).

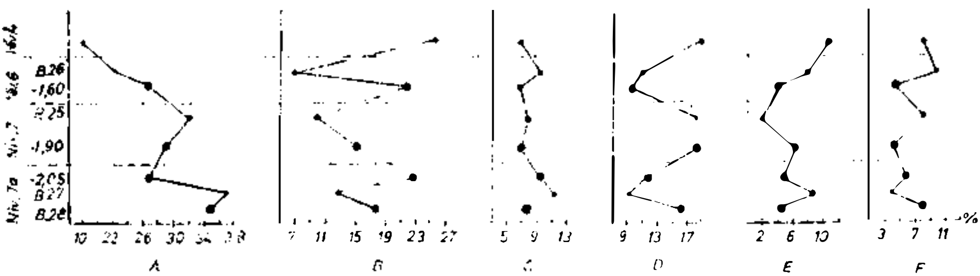

Fig. 1. Oscilațiile procentuale ale resturilor speciilor în cadrul nivelurilor. A Bovine ; B Suine ; C Ovicaprine ; D Sus scrofa (mistreț) ; E Cervus elaphus ; F Capreolus capreolus.

Resturile de mistreț (10–17%, fig. 1D) le întrec cu mult pe cele de cerb (4–9%, fig. 1E), în mod neașteptat aproape egalate de cele de căprior (fig. 1F).

Rămîne grupul suinelor (fig. 1C), deloc neglijabil cantitativ (cca 10–23%), provenind exclusiv de la animale foarte tinere (de la nenăscuți pînă la 7–9 luni) și pe care majoritatea cercetătorilor îl atașează automat porcinelor domestice adulte capabile de reproducere (cca un an) care în nivelurile neolitice de la Parța întrunesc 0,5 pînă la 3,6%. Implicațiile acestei proceduri, posibilitatea ca grupa să conțină o bună parte de purcei al populației sălbatice ne-au determinat să o izolăm, încercînd totodată o analiză mai detailată a sa. Analiza s-a bazat deocamdată pe dentiția mandibulară care, datorită frecvenței sale, erupției elementelor dentare și gradului de uzură al acestora, înlesnește o stabilire mai detaliată a vîrstei de sacrificiu cu care se pot asocia dimensiunile. Astfel, la populațiile domestice primitive, premolarii lacteali erup între prima săptămînă și 4–10 săptămîni după naștere și încep să se uzeze la 2–4 luni ; molarul 1 (definitiv) erupe către 4–6 luni, intrînd imediat în uzură etc.[16]. La populațiile sălbatice erupțiile se produc cu o ușoară întîrziere[17].

[16] I. A. Silver, *The Ageing of Domestic Animals*, in D. Brothwell și E. Higgs (editori), *Science in Archaeology*, Bristol, 1969, p. 298–299.

[17] K. —H. Habermehl, *Altersbestimmung bei Haustieren, Pelztieren und beim jagdbaren Wild*, Berlin—Hamburg, 1961, p. 181–185.

Drept etalon am ales datele din stațiuni de tip Schela Cladovei, deoarece populația „sălbatică" nu a suferit deloc sau a suferit în măsură minimă influența omului [18]. Fiind piese mai des păstrate în așezări preis-

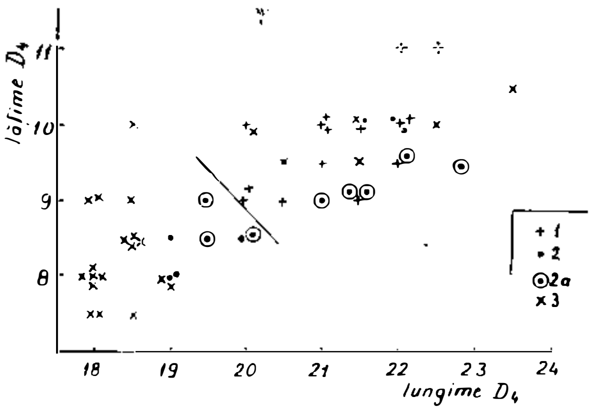

Fig. 2. Suine: corelația între lungimea și lățimea D_4. 1 Porțile de Fier (cultura Schela Cladovei-Lepenski Vir); 2 Parța; 2a Parța: 4—5 luni sau sub; 3 Gomolava.

torice am considerat oportună folosirea corelației dintre lungimile și lățimile premolarului 4 lacteal și ale primului molar definitiv (fig. 2—3).

Rezultatele sînt încurajatoare în sensul că, pentru fiecare element dentar, la Parța se diferențiază un grup reprezentînd animalele domestice,

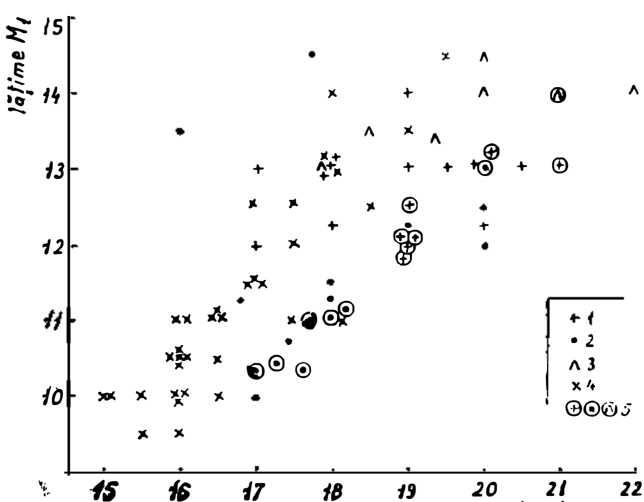

Fig. 3. Suine: corelație între lungimea și lățimea M_1. 1 Porțile de Fier (cultura Schela Cladovei-Lepenski Vir) 2 Parța; 3 Parța — Sus scrofa (prin asociere cu M_2 (—M_3)); 4 Gomolava; 5 asociate cu dentiție deciduală.

[18] Al. Bolomey, Dacia, N. S., 17. 1973, p. 46 și urm.; idem, în Vl. Dumitrescu și colab. *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, București, 1983, p. 27.

în timp ce altul se disperseazǎ printre datele populaţiei „sǎlbatice" de la Porţile de Fier şi aceasta chiar pentru vîrste sub un an.

Aşadar printre suinele sub un an existǎ în mod cert puiet sǎlbatic, iar piesele dentare ale animalelor tinere pot fi departajate între grupul sǎlbatic şi cel domestic cu condiţia unei analize dimensionale detaliate. Pentru elementele scheletului postcranian situaţia este mult mai delicatǎ şi greu de elucidat, putîndu-se totuşi aprecia mǎcar prin aproximǎri. Rezultatul final va fi cǎ în analizele osteoarheologice procentul de porcine domestice (deci şi cel al animalelor domestice în total) va scǎdea simţitor, iar cel al mistreţului va creşte în mod perceptibil.

Foarte interesant se dovedeşte a fi grupul ovicaprinelor. Cele 35 mandibule (drepte şi stîngi) care au oferit aprecieri asupra vîrstei de sacrificiu [19] se grupeazǎ dupǎ cum urmeazǎ :

n = 4	2— 6 luni	(4 drepte ; 1 *Ovis* ; 1 *Capra*)
n = 8	6—12 luni	(5 stîngi ; 1 *Ovis*)
n = 4	2— 3 ani	(3 drepte ; 1 *Capra*)
n = 4	3— 4 ani	(3 drepte ; 1 *Ovis?*)
n = 6	4— 6 ani	(4 stîngi)
n = 3	6— 8 ani	(3 drepte ; 1 *Capra?*)
n = 2	8—10 ani	(drept-stîng)
n = 3	maturi	(3 drepte)
n = 1	nedefinit sub 12 luni	(stîng)

Se constatǎ deci cǎ numǎrul adulţilor este aproape dublu faţǎ de al tinerilor sub un an, ceea ce reflectǎ o bunǎ gospodǎrire în vederea înmulţirii stocului şi a obţinerii de produse secundare şi în mult mai micǎ mǎsurǎ pentru carne.

b) Printre constatǎrile care se întrevǎd, dar care trebuie urmǎrite pe eşantioane mai mari, cea mai importantǎ este cǎ, în timp ce nu par a exista diferenţe marcate între etapa anterioarǎ construcţiei sanctuarului (judecatǎ mai cu seamǎ pe materialele din B.28 şi de la —2,05) [20] şi etapa de funcţionare a acestuia, asemenea diferenţe ar exista între locuirea vinčianǎ şi cea eneoliticǎ (Tiszapolgár), în sensul cǎ în timpul celei din urmǎ proporţia bovinelor scade sub limita dominanţei (sub 20%), iar a suinelor creşte (peste 25%) (fig.1A şi B). Dealtfel, printre suinele din nivelul eneolitic apar şi mai multe oase de adulţi domestici, ceea ce înseamnǎ o modificare în gospodǎrirea porcinelor. De asemenea pare a se manifesta o uşoarǎ intensificare a activitǎţii vînǎtoreşti, reflectatǎ în curba cerbului şi a mistreţului (fig. 1 D—E). Subliniem însǎ încǎ odatǎ rezervele noastre faţǎ de validitatea acestor date extrase dintr-un eşantion numeric foarte mic.

Cîteva caracteristici ale animalelor neolitice. Asemenea tipologiei arheologice, osteo-arheologia are tipologia ei, care recurge în principal la dimen-

[19] Aprecierea vîrstei s-a fǎcut dupǎ S. Payne, Anatolian Studies, 23, 1973, p. 281—303.

[20] Tot nivelului 7a îi este atribuit şi B.27 ; dar în vreme ce B.28 a fost pecetluit de construcţia sanctuarului, B.27 s-a umplut treptat dupǎ dezafectare, umplutura sa conţinînd probabil şi materiale din perioada în care sanctuarul era deja în funcţie.

siuni, la formă în cazul proceselor cornulare, la freevența cazurilor cu deformații patologice etc. Speciile în sine au mai puțină importanță decît informațiile asupra condițiilor lor de viață (naturale sau impuse), asupra modului de exploatare etc., deduse în bună parte din analiza morfo-dimensională.

Din acest punct de vedere puținele oase dimensionabile de bovine adulte de la Parța indică un schelet robust. Cele 5—6 procese cornulare prezintă o mare variabilitate de formă și, spre deosebire de scheletul posteranian, sînt gracile – fenomen caracteristic cornutelor primitive domesticite de multe generații.

Am amintit frontalul de berbec cu procese cornulare extrem de masive descoperit în sanctuar, la demontarea soclului statuii monumentale. Ca formă procesele cornulare corespund cu ceea ce se numește „Kupferschaf": fața sagitală foarte plată, fața frontală lată, aproape plată, fața laterală convexă, muchie nucală bine marcată. Ca dimensiuni cunoaștem din literatura pentru neolitic doar două exemplare apropiate: din gropi ale neoliticului preceramic de la Argissa-Magula [21] și din straturile de amestec (Starčevo și Vinča) de la Anzabegovo (Macedonia) [22].

	PARȚA	ARGISSA-MAGULA	ANZABEGOVO
Circumf. bazei	195	(190)	195
Diametrul mare	69,5	(70)	73
Diametrul mic	50	48	53

Fragmentul sting de la Parța măsoară 170 mm, lăsînd să se presupună o lungime de ± 250 mm; exemplarul de la Anzabegovo, păstrat în întregime, are 290 mm lungime.

Alte procese cornulare, mai întregi sau mai fragmentare, de ovine de la Parța au forme oarecum similare la masculi, dar cu proporții incomparabil mai mici (n=3 circumferința = 117; 130; D = 39; 51,2; d = 31; 36), iar la femele sînt de tip „ziegenartig" (n = 4 circumferința = 89; 90; 98; D = 32; 33; 35; d = 25,6; 23,5; 27; 27). S-a întîlnit și un frontal de femelă acornută.

Dintre piesele scheletului posteranian una singură este susceptibilă de a proveni de la berbecul foarte robust: un humerus distal (din B.27) cu morfologie bine precizată pentru gen, cu dimensiuni mari, care nu își găsesc corespondența în literatura de specialitate (lăț. dist. = 36; lăț. trohlee = 34,5; DAP medio-dist. = 30,5 mm).

Un radius întreg (S.6 □20 — 2,05) a înlesnit calcularea înălțimii la greabăn de 49—50 cm, ceea ce înseamnă o talie pitică chiar și pentru micile oi neolitice.

Numărul pieselor de *Capra* identificate este ceva mai mic decît acela al pieselor de *Ovis*.

[21] J. Boessneck, in *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien*, I, Bonn, 1962, p. 29—30, 86, fig. 1, pl. 12/2—3.

[22] S. Bökönyi, *The Vertebrate Fauna*, in M. Gimbutas (ed.), *Neolithic Macedonia*, Monum. Arch., I, 1976, p. 343.

Din cele 8 procese cornulare unul este foarte mic, provenind în mod vădit de la un ied, iar 6 (3 drepte — 3 stîngi) sînt „säbelförmig" și provin de la femele; cel de-al 8-lea, tot de tip „aegagrus", este oarecum disproporționat în comparație cu restul, în sensul că, pentru lungimea relativ mică (220 mm), are o circumferință mare (98 mm).

Scheletul postcranian al caprelor era *în medie* mai robust decît al ovinelor. Înălțimi la greabăn calculate pe trei oase întregi erau de 56,92, 64,40 și 65,68 cm.

Pentru mamiferele sălbatice am considerat oportună o comparație cu materiale din zona Porților de Fier (stațiuni de tip Schela Cladovei — Lepenski Vir)[23]. Chiar dacă pentru unii parametri se înregistrează oarecare deosebiri, valorile nu sînt discrepante. Înălțimea la greabăn a populației adulte de mistreț din zona Parței varia între 93 și 110 cm ($\bar{X}$ = 101,6 cm; n = 13)[24].

Comparații și discuții. Oricît ar fi de neașteptat pentru o cultură acoperind cca 190 000 km², dăinuind peste 1000 ani și a cărei identificare a depășit vîrsta unei jumătăți de secol, pentru a compara rezultatele nivelurilor de locuire vinčiene de la Parța nu dispunem de analize osteologice avizate decît din alte trei stațiuni: Anzabegovo (Perioada IV)[25], Liubcova[26] și Gomolava I.[27]. Oarecare informații generale mai există, bazate îndeosebi pe aprecieri subiective din timpul săpăturilor și determinări aproximative. Acestea au dus la constatarea că „... este clar că în Balcani ... nu există o economie neolitică ... omogenă. În funcție de variațiile regionale ale potențialului de folosire a terenului, aceasta nu este cîtuși de puțin surprinzător ..."[28]. Într-adevăr, Gomolava localizată pe Sava, Liubcova pe cursul inferior al Dunării și Parța pe Timiș nu puteau dispune de condiții identice ale mediului înconjurător, particularitățile locale fiind reflectate în unele trăsături proprii ale economiei fiecăreia, deși în toate ea este dominată de exploatarea bovinelor. Singură Anzabegovo se diferențiază net prin faptul că mai mult de 2/3 din oase provin de la ovicaprine, preponderent de la ovine[29]. Este însă interesant de reținut că aceeași economie a fost practicată din neoliticul cel mai timpuriu (nivelul I) și pe parcursul altor două etape neolitice, pentru ca, după locuirea vinčiană, stațiunea să fie abandonată pînă în epoca romană[30]. Analizele sporo-polinice în bazinul est-macedonean Ovče—Polje, unde este amplasată stațiunea preistorică, au dat greș; posibilitatea existenței unor păduri de foioase sau amestecate pe pantele înconjurătoare, la altitudini de peste 200—500, poate chiar peste 600 m, este acceptată indirect, prin dovada folosirii fără menajamente a lemnului în construcții[31]. „Cea mai puțin probabilă zonă ... propice unei

[23] Parțial, date inedite.

[24] Calculată cu indici din M. Teichert, Kühn-Archiv, 83, 1969. 3, p. 237—292.

[25] S. Bökönyi, *op. cit.*, p. 314—363.

[26] O. Necrasov, M. Bulai-Știrbu și M. Iacob, Studii și cercet. antrop., 14, 1977, p. 11—17.

[27] A. T. Clason, Palaeohistoria, 21, 1979, p. 42—81.

[28] J. Chapman, *op. cit.*, p. 91.

[29] S. Bökönyi, *op. cit.*, fig. 231, tab. XXIII—XXXIV și *loc. cit.*

[30] D. Weide și M. Gimbutas, în M. Gimbutas (ed.), *op. cit.*, cap. I, p. 11—28.

[31] D. Weide, în M. Gimbutas (ed.), *op. cit.*, cap. III, p. 283 și urm.

cuverturi forestiere ... este axa centrală a bazinului, o regiune caracterizată printr-o drenare slabă și *soluri cu salinitate crescută*" [32]. Nu încape îndoială, adăugăm noi, că aceasta este cheia explicației economiei neolitice de la Anzabegovo, dominată de creșterea ovinelor [33]. Cît privește „aparenta validitate" a corelației dintre părăsirea așezării după locuirea vinčiană și instaurarea unor condiții climatice (extrapolate) „nepotrivite agriculturii fără irigație" [34], ea este mai puțin convingător argumentată, deși nu imposibilă.

Ca și la Parța, materialul osteologic din tellul de la Gomolava este în curs de prelucrare, iar săpăturile în curs de desfășurare [35]. Între locuirea vinčiană de la Parța și cea de la Gomolava există cea mai mare asemănare, atît din punct de vedere al raportului dintre speciile exploatate, cît și din acela al caracteristicilor lor.

În schimb, între animalele domestice de la Parța și de la Liubcova există cîteva diferențe semnificative nejustificate de decalajul temporal [36]. Pentru bovinele de la Liubcova se consemnează că „ ... erau mai puternic gracilizate ... decît bovinele din alte așezări neolitice din țara noastră. Din acest punct de vedere bovinele din așezările culturii Boian se apropie cel mai mult de cele de la Liubcova, cu toate că și ele sînt în general mai puțin gracile decît acestea din urmă [37]. Într-adevăr, în timpul culturii Boian, bovinele din Cîmpia Română înregistrează valori dimensionale minime ale parametrilor scheletului postcranian [38]. Pe de altă parte, la Liubcova, pe lîngă cîteva coarne de capră de tip „aegagrus", majoritatea sînt de tip „prisca" [39], formă neintîlnită pînă acum la Parța. Nu există nici un temei pentru a considera condițiile de mediu din zona Porților de Fier (respectiv ale Liubcovei) mai puțin propice creșterii bovinelor decît regiunea cîmpiei Banatului. Cît privește diferența de formă a proceselor cornulare de capre, nu se știe ca ea să țină de mediul înconjurător, ci este o modificare genetică ereditară, influențată — voluntar sau involuntar — de presiunea selectivă umană.

Credem că deosebirile substanțiale dintre Parța și Liubcova își găsesc explicația în : 1) comunități provenind din zone diferite și al căror istoric a urmat căi independente ; 2) lipsa de contact și schimb între comunitățile Parța — Liubcova, chiar în intervalul eventualei lor contemporaneități.

O observație finală (de fapt, o repetiție) : modificările (de mare importanță, dacă sînt reale) din nivelul de locuire Tiszapolgár se cer confirmate de studiul unui eșantion incomparabil mai amplu.

[32] *Ibidem*, p. 284, subl. ns.

[33] Totuși, după grafice și cifre (v. nota 29), în scădere la nivelul vinčian (IV).

[34] D. Weide, *op. cit.*, p. 285.

[35] A. T. Clason, *op. cit.*

[36] E. Comșa atribuie materialele de la Liubcova fazei Ornița (echivalentă Vinča B_2) și fazei Ornița Vest (corespunzătoare Vinča C). Cf. A Móra Ferenc Múzeum Evkönyve, 2, 1969, p. 29—38.

[37] O Necrasov și colab., *op. cit.*, p. 15—16.

[38] Al. Bolomey, Cerc. Arh., 5, 1982, p. 181—199 ; idem, în Vl. Dumitrescu și colab., *op. cit.*, p. 151—153 și fig. 15, p. 141.

[39] O. Necrasov și colab., *op. cit.*

Tabel nr. 1

Speciile și repartiția lor pe nivele

	Nivel 7 a		Nivel 7			Nivel 6		Nivel 4
	B.28	B.27	—2,05m	—1,90m	P. 25	—1,60m	B.26	—
Bovine	39	101	94	102	32	135	55	32
Bos primigenius	1	4	1	2	1	2	33	3
Bos/Cervus	3	24	26	42	11	64	23	11
Cervus elaphus	5	24	18	22	2	18	19	15
Capreolus capreolus	9	11	20	15	8	23	27	15
Sus scrofa	18	25	40	62	18	47	27	29
Sus domesticus	--		2	3		18	-	—
Suinae	20	36	79	53	10	111	17	44
Ovis aries	2	5	8	9	3	6	4	1
Capra hircus		4	3	6	2	4	4	3
Ovicaprine	6	23	21	9	3	25	16	8
Rumegătoare mici	6	12	28	19	1	39	14	10
Carnivora nedeterm.	1	3	2	—	--	4		2
Canis familiaris	--	—		3	2	3		
Vulpes vulpes	—	—	1		—	1		
Ursus arctos	—	—			—	1		
Martes martes	1	2	--		—	2	3	
Lepus europaeus	1	—	--		—	1		
Castor fiber					1	—		
	112	343	275	348	100	502	248	173
Unio crassus	32 min.	23	37	24		8	—	10
Gasteropoda	4	—	2	2		—	—	—
Pisces	6	3	10	2		8	—	2
Emys orbicularis	2	—	—			—	—	1
Aves	2	2	1	--		—	2	1

Tabel nr. 2

Dimensiuni				
Bovine		n		
Lungime M_3	37,0—42,0			
Lățime M_3	15,8—17,0			
Humerus			*Bos primigenius*	
1. lățime distală	85,0—86,0	2	113	
2. ,, trohlee	75,7—77,0	3	102	
Radius				
1. lățime proximală	84,5—91,4	5	109—165	2
2. lăț. artic. prox.	77,5—81,0	5	98—107	2
3. lățime. min. diafiză	40,0—42,0	3		
4. lățime distală	72,0—77,0	4		
Metacarp				
1. lățime proximală	60,0—64,5	3		
2. ,, distală	60,0—63,0	4		
Tibie				
lățime distală	62,0—75,0	8	82,3	—

Tabel nr. 2 (continuare)

		n			
Astragal					
1. lungime laterală	66,7–76,5	7	79,5–83,0	2	
2. lungime medială	61,7–71,0	6	74,5–74,5	2	
3. DAP lateral	39,0–43,5	7	45,5–46,0	2	
4. lățime maximă	44,5–50,0	7	–58,0	—	
Calcaneu					
lungime	130,0–138,5	4	–157,0	—	
Metatars					
1. lățime proximală	48,0–60,0	7			
2. lăț. min. diafiză	28,5–31,4	4			
3. lățime distală	57,5–62,5	10			

Sus scrofa

	Parța	n	Porțile de Fier	n	X
$P_2 - M_3$	137,0		—		
$M_1 - M_3$	85,0–93,0	3	86,0	2	
$P_2 - P_4$	46,5–53,0	2	39,0–45,0	6	—
lungime M_3	40,5–49,5	6	40,0–49,0	21	43,45
lățime M_3	19,0–22,0	6	18,0–23,0	21	—
Humerus					
lățime distal	50,0–56,3	6	45,0–58,0	14	54,5
lățime trohlee	35,5–41,0	7	34,0–44,0	18	38,05
Radius*					
lățime proximal	34,2–43,0	14	33,0–41,5	16	35,34

* O piesă are lungimea totală = 201
La porcul domestic lăț. prox. = 25,5–26,5 (n=2)

Metacarp	II	n	III	n	IV	n	V	n
lungime	79,0–80,5	2	87–103	6	88–107	6	71,0–76,5	3

Tibie					
lățime distal	34,0–40,3	10	32,0–39,0	21	35,26
Astragal					
lungime lateral	50,4–58,0	10	47,0–60,0	38	50,26
" medial	44,5–52,0	10	36,0–49,5	44	—
DAP lateral	25,0–30,0	10			—
lățime max.	29,0–35,0	10	26,0–37,0	43	—

Metatars	II	III	V
lungime	71,3	110,0	82,0

Atlas		
lungime maximă	43,0–55,7	5
lățime max. aripi	97,3	
„ artic. cran.	67,0–71,0	7
„ „ caud.	62,0–69,0	3

Tabel nr. 2 (continuare)

	Parța	n	Porțile de Fier	n	X̄
Cervus elaphus					
Humerus					
1. lățime distal	60,0–70,5	4	51,0–67,0	11	59,0
2. lățime trohlee	52,7–59,5	4	47,0–61,0	17	52,64
Radius					
1. lățime proximal	56,5–62,0	4	53,0–64,0	13	58,0
2. „ artic. prox.	51,0–57,0	4	50,0–60,0	14	54,0
3. „ distal	52,0–61,5	6	50,0–61,0	13	53,76
4. „ artic. dist.	50,0–56,0	6	46,0–57,0	18	50,16
Metacarp					
1. lățime proximal	41,0–44,0	2	41,0–48,0	6	—
2. „ distal	42,5–48,3	6	40,0–49,0	37	44,22
Tibia					
1. lățime distal	50,0–52,5	3	46,0–58,0	21	51,45
Astragal					
1. lungime lateral	59,5–63,0	6	51,0–63,0	48	56,81
2. „ medial	54,0–60,0	6	—		
3. DAP lateral	30,5–34,0	6	—		
4. lățime	37,0–40,5	6	33,5–42,0	47	36,36
Axis					
1. lungime totală	125 —133	2			
2. lăț. min. corp	33,5–35,0	2			
3. lăț. supr. artic. cr.	78,0–81,5	2			
Capreolus capreolus					
Scapula*					
1. lungime min. col	17,5–20,3	9			
2. „ artic..	27,0–31,0	7			
3. „ supr. artic..	21,5–25,0	8			
4. lățime „ „	20,0–23,0	9			

* Lungimea totală a două piese: 123; 133,4

	Parța	n	Porțile de Fier	n	X̄
Humerus					
1. lățime distal	28,0–31,0	2	27,4–31,2	11	29,6
2. „ trohlee	(23,0)–26,0	2	24,0–27,0	12	25,6
Radius*					
1. lățimea proximal	25,3–28,4	5	26,0–29,0	9	27,66

* Lungimea totală a unei piese = 176.5

	Parța	n	Porțile de Fier	n	X̄
Astragal					
1. lungime lateral	29,5–31,5	2	29,0–33,0	17	40,41
3. DAP lateral	16,5–17,0	2	16,0–18,0	16	17,4
4. lățime maximă	(19,5)–21,0	2	19,0–22,0	16	20,16
Axis					
1. lungime totală	65,5–73	2	—		
2. lățime min. corp	19,4–23,5	2			
3. lăț. supr. artic. cr.	(33,0)–(38,0)	2			

PRELIMINARY STUDY OF ANIMAL REMAINS FROM THE NEO-AENEOLITHIC SITE AT PARŢA

SUMMARY

The tell-site at Parţa lies in the south-western corner of Romania in the perfectly flat plain of the Banat — a region of active subsidence which has caused the three rivers that cross it (Bîrzava, Bega and Timiş) often to change course. The initial area of the tell has been estimated at 2 ha, about 1/3 of which has been preserved. The archaeological excavations carried out yearly since 1978 have focused on microstratigraphy, and that is why a comparatively small area has been investigated ($\pm 460m^2$) While making allowance for subsequent changes, the stratigraphic sequence considered in the present study includes : layer 7 (a—c) with Vinča B_1 pottery ; layer 6 (a—c) with Vinča B_1/B_2 ware ; layer 5 with pottery from the Bucovăţ group ; layer 4 — Tiszapolgár habitation.

Not more than 1/5 of the bones collected between 1978 and 1983 has been analysed so far. Relating the bones found in structures to archaeological levels is not always possible, because most of the platforms were raised in level 7 b and were still standing during layer 6. The bone fragments collected by depths are therefore considered more reliable (Fig. 1 A—E).

The great success of excavations at Parţa was the discovery of the shrine. Few of the bones found in it may be undisputably regarded as offerings : a few calcinated or only black-burnt fragments and especially an uncommonly massive ram frontal bone, burnt to reddish-brown, found „when dismantling the base of the monumental statue". The horn-core dimensions have parallels only in similar specimens from the aceramic Neolithic of Argissa-Magula and mixed (Starčevo + Vinča) layers at Anzabegovo (see dimensions in the text).

Animal species are common to Neolithic and Aeneolithic settlements in south-eastern Europe (Table 1). The predominance of Bovids in the Neolithic appears to be surpassed by Suids in the Aeneolithic, although the sample studied for level 4 is still much too small to be significant. The percentage of adult pigs varies between 0.5 and 3.6. The suid group includes remains ranging from foetuses to 7—9-month-old animals. In Figs. 2 and 3 an attempt has been made to separate wild from domesticated animals by correlating the lengths and widths of D_4 and M_1, using as a standard the Mesolithic population in the Iron Gates area (Schela Cladovei-Lepenski Vir Culture), a population which was very little or not at all influenced by human intervention.

Adult cattle at Parţa were robust (with slender and variably shaped horn-cores), unlike those of Liubcova (Vinča B_2—C), also on the Danube in Banat. The goat horn-cores of Parţa are exclusively of the „aegagrus" type, whereas most specimens of Liubcova are of the „prisca" type. In view of the fact that local conditions cannot account for these differences,

it is to be supposed that each of the human communities concerned had a historical past of its own and that they did not come into contact. There is considerable similarity between animal exploitation at Parţa and Gomolava. As regards the economy during the Vinča habitation at Anzabegovo, based mainly on sheep (actually the only economy from the earliest Neolithic throughout the Starčevo levels), it was most certainly due to the saline soil.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. Percentages of species in the various levels (No. of specimens): A, Bovine, B, Suids; C, Caprovine; D, Sus scrofa; E, Cervus elaphus; F, Capreolus capreolus.

Fig. 2. Suids: Correlation between D_4 lengths and widths. 1. Iron Gates (Schela Cladovei-Lepenski Vir Culture); 2, Parţa; 2a, Parţa: 4—5 month or below; 3, Gomolava.

Fig. 3. Suids: Correlation between M_1 Lengths and widths. 1. Iron Gates (Schela Cladovei-Lepenski Vir Culture); 2, Parţa; 3, Parţa — Sus scrofa (association with M_2 ($-M_2$)); 4, Gomolava; 5, Associated with deciduous dentition.

OBIECTE DE METAL ŞI MĂRTURII ALE PRACTICĂRII METALURGIEI ÎN ARIA CULTURII TEI

de VALERIU LEAHU

Cercetarea multor aşezări şi a citorva morminte de tip Tei, întreprinsă pe parcursul a aproape şase decenii, a consemnat, între altele, ca o trăsătură oarecum specifică culturii acesteia, raritatea frapantă a obiectelor de metal. S-a vorbit într-un timp chiar de „sărăcia" triburilor Tei în unelte, arme şi podoabe de bronz [1]. Cum, în această privinţă, o serie de descoperiri s-au acumulat totuşi pe parcursul anilor — obiectelor de bronz adăugîndu-li-se şi mărturii ale practicării meşteşugului metalurgiei în cîteva aşezări — este evident că viziunea menţionată mai înainte se cere abandonată.

În paginile de faţă publicăm toate uneltele, armele, podoabele şi formele întregi sau fragmentare folosite pentru turnarea metalului, cunoscute de noi pînă în prezent, în aria culturii Tei.

Unelte. Repertoriul include, deocamdată, seceri, topoare, dăltiţe, cuţite şi ace de cusut.

Seceri. 1—3. Trei exemplare, descoperite la ***Căţelu Nou***-Bucureşti [2] (fig. 1/1), ***Devetaki*** [3], districtul Loveč, R.P. Bulgaria, (fig. 1/2) şi ***Daia*** [4], judeţul Giurgiu (fig. 1/7) — turnate în tipare monovalve acoperite, finisate apoi prin ciocănire, avînd dimensiunile: primul, 0,145 m lungime, 0,022 m lăţime maximă şi 0,007 m grosime maximă; al doilea 0,134 m lungime, 0,021 m lăţimea maximă şi 0,006 m grosimea maximă; al treilea, 0,121 m lungimea pe coardă, 0,030 m lăţimea maximă şi 0,007 m grosimea maximă — se ataşează conform clasificării tipologice stabilite de M. Petrescu-Dîmboviţa, tipului I de „seceri arhaice" [5]. În legătură cu acest tip de seceri, ipoteza lucrării sale prin transpunerea în metal a cuţitului curb de piatră [6] ni se pare că trebuie adoptată. Deoarece în spaţiul carpato-dunărean se mai cunosc alte şase piese asemănătoare [7] — aria Krummesser-ului fiind mai largă — putem crede că transpunerea în metal a cuţitului curb de piatră reprezintă un produs al civilizaţiei epocii bronzului de pe teritoriul României. 4—6. Alte trei exemplare — două întregi,unul fragmentar — toate de bronz, aparţinînd tipului numit „cu ciotul de turnare neîndepărtat", provin de la ***Olteniţa***, judeţul Călăraşi (fig. 1/5), ***Afumaţi***, Sectorul agricol Ilfov (fig. 1/6) şi ***Frăteşti***, judeţul Giurgiu (fig. 1/3). Au fost realizate de asemenea prin turnare în tipare monovalve aco-

[1] D. V. Rosetti, *Civilizaţia tip Bucureşti — Die Bukarester Kultur*, Bucureşti, 1936, p. 11; V. Leahu, SCIV, 20, 1969, 1, p. 18.
[2] V. Leahu, Cercetări arheologice în Bucureşti, 2, 1965, p. 45 şi fig. 28.
[3] V. Mikov, N. Djambazov, *Devetaškata peščera*, Sofia, 1960, p. 114 şi urm.; V. Leahu, SCIVA, 29, 1978, 1, p. 54.
[4] V. Leahu, Cercetări arheologice, 4, 1981, p. 31 şi fig. 11.
[5] M. Petrescu-Dîmboviţa, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 126.
[6] Formulată de E. Zaharia, cf. V. Leahu, *Cultura Tei*, f.a., p. 70.
[7] Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, p. 125 şi urm.

S C I V A, tomul 39, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1988, p. 223—241

perite. Prima seceră, lungă de 0,284 m, cu lățimea maximă de 0,028 m și cu grosimea (pe carenă) de 0,006 m, a fost descoperită în 1967, în perimetrul stațiunii eponime a culturii Gumelnița și poate fi pusă în legătură cu o așezare Tei IV din apropiere [8]. Piesa de la Afumați, cu dimensiunile :

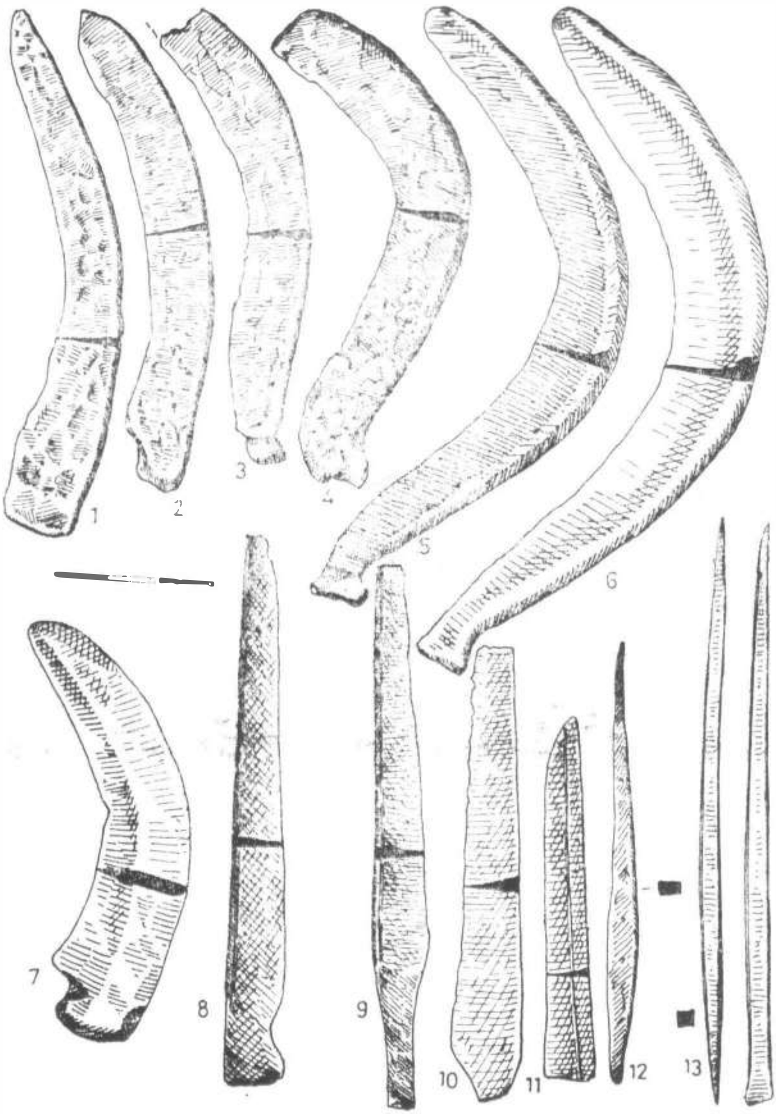

Fig. 1. Unelte de bronz descoperite la Cățelu Nou (1), Devetaki (2,9), Frătești (3, 10, 13), Tei (4, 8), Oltenița-Gumelnița (5), Afumați (6), Daia (7), Vîlcelele (11) și Giulești-Sîrbi (12). (2,9 după V. Mikov, N. Djambazov; 4, 8 după D. V. Rosetti; 5 după D. Șerbănescu, Gh. Trohani).

[8] D. Șerbănescu, G. Trohani, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 535, fig. 4/7.

0,249 m lungimea, 0,034 m lățimea maximă și 0,006 m grosimea maximă, a fost găsită întîmplător în 1977, într-un teren din care, la suprafață, s-a recoltat ceramică de asemenea Tei IV. În fine exemplarul fragmentar de la Frătești, găsit tot întîmplător [9] și tot în 1977, în perimetrul unei așezări Tei IV (cercetată în același an [10]) măsoară lungimea 0,197 m, lățimea maximă 0,031 m și grosimea maximă (pe spinare) 0,005 m. Tipul de seceră „cu ciotul de turnare neîndepărtat", considerat ca „variantă" a secerii *à patte* din depozitul de la Drajna de Jos, își are analogii în această descoperire și într-unele din piesele componente ale depozitelor de la Olteni și Constanța-Palas, atribuite, toate, perioadei tîrzii a epocii bronzului (Reinecke Br. D) [11]. Remarcăm totodată că, prin absența nervurii reliefate, cu secțiune triunghiulară, întărind spinarea, și prin albierea superficială de pe fața superioară a lamei, secera cu ciotul de turnare neîndepărtat descoperită la Frătești nu se atașează seriei reprezentate de exemplarele de la Afumați și Oltenița-Gumelnița. Pentru piesa în discuție analogii se găsesc însă pe unele dintre secerile cu ciotul de turnare neîndepărtat incluse în depozitul de la Gura Dobrogei, și acesta datat în perioada tîrzie a epocii bronzului (Reinecke Br. D) [12]. Cu privire la originea secerilor cu ciotul de turnare neîndepărtat, reținem opinia lui M. Petrescu-Dîmbovița, că ele „prezintă unele analogii cu descoperirile de bronzuri dintre Dunăre și Balcani, de unde s-au răspîndit aici (în Oltenia și Dobrogea, *n.n.*) aceste unelte ..." [13]. 7. Seceră cu buton descoperită la Tei-București [14] probabil în nivelul Tei IV din stațiune. Lungimea (pe arc) 0,145 m, lățimea maximă 0,026 m, grosimea maximă 0,005 m. Comparată cu exemplarele de seceri cu buton cunoscute, piesa se deosebește prin prelungirea oblică a mînerului și prin proeminența care nu este încă bine conturată, prin acestea însă putîndu-se asemăna cu unele seceri din depozitele de la Gura Dobrogei și Constanța-Palas, apreciate că marchează momentul trecerii de la secerile cu ciotul de turnare neîndepărtat la cele cu buton pe mîner [15].

Cuțite. Se cunosc cinci exemplare, toate de bronz, realizate prin turnare în tipare monovalve acoperite, finisate apoi prin ciocănire. 1. O piesă fragmentară provine de la *Frătești*, județul Giurgiu (fig. 1/10), fiind descoperită într-o locuință Tei I. Lungime : 0,082 m, lățime maximă 0,015 m, grosime maximă (pe spinare) 0,004 m. 2. Alt exemplar provine de la *Tei*-București (fig. 1/8), probabil tot din nivelul de locuire Tei IV [16]. 3. Un alt cuțit a fost găsit la *Devetaki*, districtul Loveč, R.P. Bulgaria (fig. 1/9). Lungimea : 0,101 m. Deși a fost încadrat în prima epocă a fierului [17], îl atribuim locuirii Tei din peșteră. 4. Un cuțit lucrat dintr-un fragment de spadă miceniană [18] provine de la *Tei*-București. Măsoară 0,199 m lungime, 0,031 m lățime maximă și 0,002 m grosimea maximă (pe spinare). Piesa a fost atribuită de Alexandrina Alexandrescu fazei Tei III, dar

[9] Informație C. Isăcescu.
[10] V. Leahu, Cercetări arheologice, 3, 1979, p. 43–50.
[11] M. Irimia, Pontice, 1, 1968, p. 103 ; A. Aricescu, Pontice, 3, 1970, p. 26 și urm.
[12] A. Aricescu, *op. cit.*, p. 30 și fig. 5/1–2,8/1.
[13] M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 22.
[14] D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 12 și fig. 92/7.
[15] Supra, n. 11.
[16] D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 12 și fig. 90.
[17] V. Mikov, N. Djambazov, *op. cit.*, p. 142, fig. 103. Muzeul din Sofia, inv. nr. 2039.
[18] A. D. Alexandrescu, SCIV, 17, 1966, 3, p. 571–575 (cu fig.).

ea poate fi legată de locuirea din faza a IV-a a culturii, constatată în stațiune, ținînd seamă de tragerea ușoară în sus a vîrfului cuțitului, anticipînd exemplarele din prima epocă a fierului. 5. În fine, un fragment de cuțit a fost descoperit în locuirea Tei V de la *Vîlcelele*, județul Giurgiu [19] (fig. 1/11). Lungimea 0,067, m lățimea maximă : 0,010 m, grosimea maximă (pe spinare) 0,001 m.

Topoare. Se cunosc pînă acum 21 exemplare cu funcție de unealtă, dintre care numai două constituie descoperiri izolate (Bungetu, Izvoru), celelalte alcătuind — sigur sau posibil — conținutul unor depozite (Tufa, Oinacu, Izvoarele).

1. Topor de aramă cu gaură transversală pentru fixarea cozii descoperit la *Bungetu*, comuna Văcărești, județul Dîmbovița (fig. 2/3). Lungime : 0,190 m, diametrul tubului de înmănușare : 0,030 m. Pe baza unor similitudini parțiale și combinate, pe care piesa le are cu topoarele de tip Veselinovo, Pădureni și Osebiți, s-a apreciat că ea reprezintă „o continuare a tipului Veselinovo I la stadiul de dezvoltare a tipului Pădureni, la care se observă influența din partea unor tipuri răsăritene" [20]. Pus în relație cu o așezare cercetată la Bungetu, toporul a fost atașat fazei Tei I (Tei-Cățelu) [21]. 2. Topor de bronz cu gaură transversală de înmănușare, descoperit la *Tufa*, comuna Mihăilești, județul Giurgiu [22] (fig. 2/1). Lungimea : 0,145 m, înălțimea tăișului : 0,053 m. A fost atașat tipului Izvoarele — seria Izvoarele, datat la începutul perioadei mijlocii a epocii bronzului și pus în legătură cu una dintre fazele timpurii ale culturii Tei [23]. 3—17. Depozit de 15 celturi (13 întregi, 2 fragmentare) descoperit la *Oinacu*, județul Giurgiu [24] (fig. 2/7—8). Înălțimea pieselor măsoară între 0,084 și 0,112 m. Se grupează, toate, în seria a ceea ce I. Nestor și M. Petrescu-Dîmbovița au numit „varianta răsăriteană a celtului de tip ardelean" [25], iar Silvia Marinescu-Bîlcu, „celturile de tip sud-estic" [26]. Descoperirea a fost datată în perioada tîrzie a epocii bronzului și pusă în legătură cu ultima fază a culturii Tei [27]. 18. Celt de bronz descoperit la *Izvoarele*, comuna Hotarele, județul Giurgiu [28] (fig. 2/5). Înălțimea : 0,085 m, lățimea (la tăiș), 0,034 m. Prin formă și prin prezența perforației migdaloide se atașează seriei Oinacu, proeminențele de pe diametrul maxim al manșonului marcînd influența topoarelor-celturi cu nervuri paralele pe fețe, răspîndite în sudul Dunării. Asocierea acestui topor cu o așezare Tei IV de la Izvoarele poate pune problema corespondenței celturilor de tip Oinacu nu numai cu ultima fază a culturii, ci și cu faza anterioară, urcîndu-se astfel, implicit, și încadrarea cronologică. 19. Celt cu toartă, de bronz, descoperit de asemenea la *Izvoarele* [29] (fig. 2/2). Înălțimea 0,111 m, lăți-

[19] G. Trohani, Al. Oancea, Cercetări arheologice, 2, 1976, p. 22, fig. 6/5.
[20] I. Chicideanu, SCIV, 24, 1973, 3, p. 524.
[21] *Ibidem*, p. 525.
[22] A. Vulpe, SCIV, 10, 1959, 2, p. 266, fig. 1/2, 2/2.
[23] Idem, *Äxte und Beile in Rumänien*, 1, München, 1970, p 33—34, pl. 5/71.
[24] S. Marinescu-Bîlcu, Dacia N. S., 7, 1965, p. 517—526.
[25] M. Petrescu Dîmbovița, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 467 și urm.
[26] S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 524.
[27] *Ibidem*, p. 525.
[28] D. Șerbănescu, G. Trohani, *op. cit.*, p. 533, fig. 3/4.
[29] *Ibidem*, p. 534, fig. 3/6.

mea (la tăiș) : 0,055 m. Analogii se găsesc pe teritoriul R.P. Bulgaria, la Altimir (districtul Vrața)[30] și în depozitul de forme pentru turnat, de la Sokol (districtul Nova Zagora)[31] ultima asigurînd și datarea în perioada tîrzie a epocii bronzului. 20. Celt de bronz provenind tot de la Izvoa-

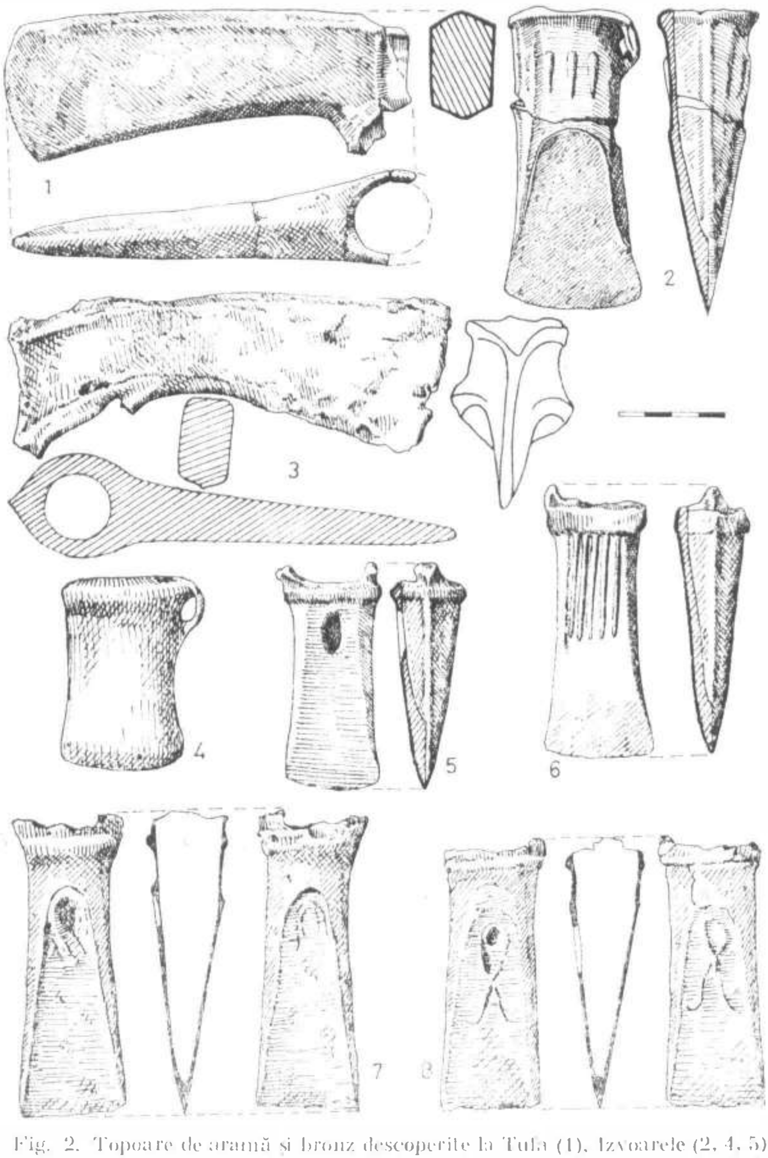

Fig. 2. Topoare de aramă și bronz descoperite la Tula (1), Izvoarele (2, 4, 5), Bungetu (3), Izvoru (6) și Oinacu (7, 8). (1 după A. Vulpe ; 2, 4, 5 după D. Șerbănescu, G. Trohani ; 3 după I. Chicideanu).

[30] B. Nikolov, Arheologija Sofia, 2, 1964, p. 70, fig. 1/6.
[31] N. Koicev, Izvestija Sofia, 17, 1950, p. 218 și urm. (cu fig.).

rele [32] (fig. 2/4). Înălţimea : 0,072 m, lăţimea (la tăiş) 0,046 m. Analogii se găsesc tot pe teritoriul R.P. Bulgaria, la Dolni Lukovit (districtul Vraţa) [33], piesa putînd fi datată, şi ea, în perioada tîrzie a epocii bronzului. 21. Celt de bronz descoperit la *Izvoru*, judeţul Giurgiu (fig. 2/6), în iulie 1974, într-o periegheză efectuată pe un teren în care au apărut fragmente ceramice Tei IV. Pe ambele feţe pornesc de sub manşon două nervuri, care se arcuiesc deschis şi tangent pe laturi pînă aproape de tăiş, între ele aflîndu-se alte cinci nervuri reliefate, verticale, paralele, pînă pe mijlocul uneltei. Înălţimea : 0,094 m, diametrul gurii : 0,040 m, lăţimea (la tăiş) 0,037 m. Celturile cu nervuri verticale paralele pe ambele feţe sînt răspîndite pe teritoriul R.P. Bulgaria, fiind desigur un produs al acestei arii, difuzat însă şi la nord de Dunăre, cum probează, în afara exemplarului descris aici, alte două, descoperite — unul la Radovanu, (judeţul Călăraşi) [34], altul la Orodel, judeţul Dolj [35]. Dintre toate descoperirile cunoscute, depozitul de la Vărbiţa (districtul Pleven) [36] permite, cel mai sigur, datarea toporului în discuţie, în perioada finală a epocii bronzului (Reinecke Br.D.).

Daltă, inclusă în depozitul descoperit în peştera *Emen*, districtul Tărnovo, R.P. Bulgaria [37]. Lungimea 0,165 m, lăţimea (pe tăiş) 0,048 m, grosimea maximă : 0,007 m.

Dăltiţe (fig. 1/12, 13). 1. Un exemplar, analog ca formă cu dalta menţionată, provine de la *Emen* [38]. Lungimea 0,115 m. 2—15. Alte paisprezece exemplare, cu corp faţetat, un capăt fiind subţiat şi lăţit, celălalt îngustat şi ascuţit, au fost descoperite la *Bucureştii Noi* (1), *Bucureşti — str. Ziduri între vii* (1), *Bucureşti-Băneasa* (2), *Giuleşti-Sîrbi*, Sectorul agricol Ilfov (1), *Otopeni*, Sectorul agricol Ilfov (2), *Frăteşti*, judeţul Giurgiu (1) şi *Emen* [39] (6 în depozitul menţionat). Lungimile variază între 0,130 şi 0,042 m.

Ace de cusut. Patru exemplare provin de la *Bucureştii Noi*, *Băneasa*, *Bucureşti-Dealul Piscului şi Fundenii Doamnei*, comună subordonată capitalei. Lungimile : între 0,082 şi 0,128 m.

Împungător (?), inclus în depozitul de la *Emen* [40]. Lungimea : 0,101 m. Pentru vremea în care se situează nu are analogii. Oricum, interpretarea piesei ca seceră nu se susţine.

Fierăstrău, fragmentar, tot din depozitul de la Emen. Lungimea : 0,113 m. Apariţie singulară şi lipsită de asemenea de analogii pentru epoca în care se situează, încît, alături de piesa precedentă, amplifică nota de incertitudine resimţită în legătură cu această descoperire mai veche din R.P. Bulgaria.

[32] D. Şerbănescu, G. Trohani, *op. cit.*, p. 535, fig. 3/3.
[33] B. Nikolov, *op. cit.*, p. 76—77, fig. 14, a—b.
[34] S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii, I, Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic*, Bucureşti, 1978, p. 146, cu fig. 86/1.
[35] D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1937, p. 138, fig. 174.
[36] T. Kovaceva, ArheologijaSofia, 9, 1967, 2, p. 51 şi urm.
[37] Ja. Nikolova, N. Anghelov, IzvestijaSofia, 24, 1961, p. 306 şi urm., fig. 15, a.
[38] *Ibidem*, fig. 15, b.
[39] *Loc. cit.*, fig. 15, f—1.
[40] *Loc. cit.*, fig. 15 m.

Repertoriul uneltelor de metal utilizate de triburile Tei va putea fi îmbogățit odată cu delimitarea precisă a ariei de difuziune a culturii la sud de Dunăre [41].

Arme. Repertoriul include topoare de luptă, o spadă miceniană, pumnale și un vîrf de săgeată.

Topoarele de luptă. Se cunosc patru exemplare : două sigur din depozite (Tufa, Emen), al treilea probabil dintr-un depozit (Izvoarele), ultimul — descoperit în perimetrul unei așezări (Siliștени), 1. Topor cu gaură de înmănușare transversală, cu ceafa cilindrică, descoperit la *Tufa*, județul Giurgiu [42] (fig. 3/8). Lungimea : 0,114 m, diametrul cefei : 0,020 m. Piesa se datează la sfîrșitul perioadei timpurii — începutul celei mijlocii ale epocii bronzului și trebuie pusă în relație cu faza Tei I [43]. 2. Topor-ciocan descoperit la *Siliștени*, județul Argeș [44] (fig. 3/2). Lungimea : 0,231, înălțimea tubului : 0,026 m, diametrul tubului : 0,021 m. E. Comșa a datat piesa în perioada mijlocie a epocii bronzului, situînd-o într-o a treia variantă, denumită de cercetător „Siliștени", a topoarelor de luptă din bronz din categoria „B" (exemplarele cu manșon pe tubul de înmănușare) [45]. A. Vulpe, luînd în considerare forma brațului anterior, cu tăișul, și tubul de înmănușare cu manșon, plasează toporul la nivelul orizontului de depozite Apa-Hajdúsámson, raportînd, totodată, piesa la fazele a II-a sau a III-a ale culturii Tei, relație apreciată neîndoielnic just [46]. 3. Topor-ciocan cu gaură de înmănușare transversală, inclus în depozitul de la *Emen* [47]. (Exemplarul trebuie considerat armă, ținînd seama că poziția oblică pe care o are terminația convexă a prelungirii cefei făcea incomodă utilizarea piesei pentru bătut). Lungimea : 0,145 m, lățimea la tăiș : 0,038 m, lățimea cefei : 0,069 m. Modul defectuos, lacunar în care este descrisă și reprodusă piesa împiedică încadrarea sa tipologică și cronologică precisă. Totuși, după forma și după unele detalii, a căror observare le permite fotografia publicată, arma de la Emen pare a se asemăna foarte mult cu toporul-ciocan descoperit la Pădureni, județul Covasna [48], ceea ce ar asigura datarea ei la mijlocul perioadei a doua a epocii bronzului (în sensul cronologiei tripartite adoptată de cei mai mulți arheologi români). 4. Topor fragmentar, cu gaură transversală de înmănușare, cu două tăișuri, descoperit la *Izvoarele*, județul Giurgiu [49] (fig. 3/5). Reconstituită, piesa avea lungimea de

[41] Avem în vedere nu numai delimitarea strictă a ariei prin cartarea tuturor descoperirilor, dar și fixarea acesteia în etapa în care, penetrația către nord a populației Zimnicea—Plovdiv a creat o breșă în teritoriile locuite de triburile Tei, dislocînd pe unele dintre acestea. Pentru moment și ipotetic am fi înclinați să atribuim culturii Tei depozitele de bronzuri de la Suvorovo (districtul Varna), Dicevo (districtul Silistra), Gorsko Kosovo (districtul Tărnovo), Vărbița (districtul Pleven), secerile cu cîrlig din preajma orașului Ruse, celturile de la Strajița (districtul Tărnovo), Lesura (districtul Vrața) și Semerdjievo (districtul Ruse), topoarele bipene de la Kalughero (districtul Pazardjik) ș.a. Cf E. N. Cernyh, *Gornoe delo i metallurgija v drevneišei Bălgarii*, Sofia, 1978, p. 135—228 (cu fig.).

[42] A. Vulpe, SCIV, 10, 1959, 2, p. 265—266, fig. 1/4, 2/1.

[43] Idem, *Äxte und Beile* . . ., p. 63—64.

[44] E. Comșa, SCIV, 18, 1967, 4, p. 671—675.

[45] *Ibidem*, p. 674.

[46] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 64.

[47] Ja. Nikolova, N. Anghelov, *op. cit.*, p. 306—307, fig. 15/a.

[48] A. Vulpe, *op. cit.*, pl. 18, 273.

[49] Idem, SCIV, 22, 1971, 3, p. 485—489.

aproximativ 0,170 m. Aparţinînd grupei mari a topoarelor bipene, exemplarul a fost încadrat de A. Vulpe într-un tip aparte, definit și denumit de cercetător „tipul Begunei", datat în sec. XIII î.e.n., neexcluzîndu-se însă prezenţa armei și în veacul anterior [50]. În cultura Tei, toporul se situează

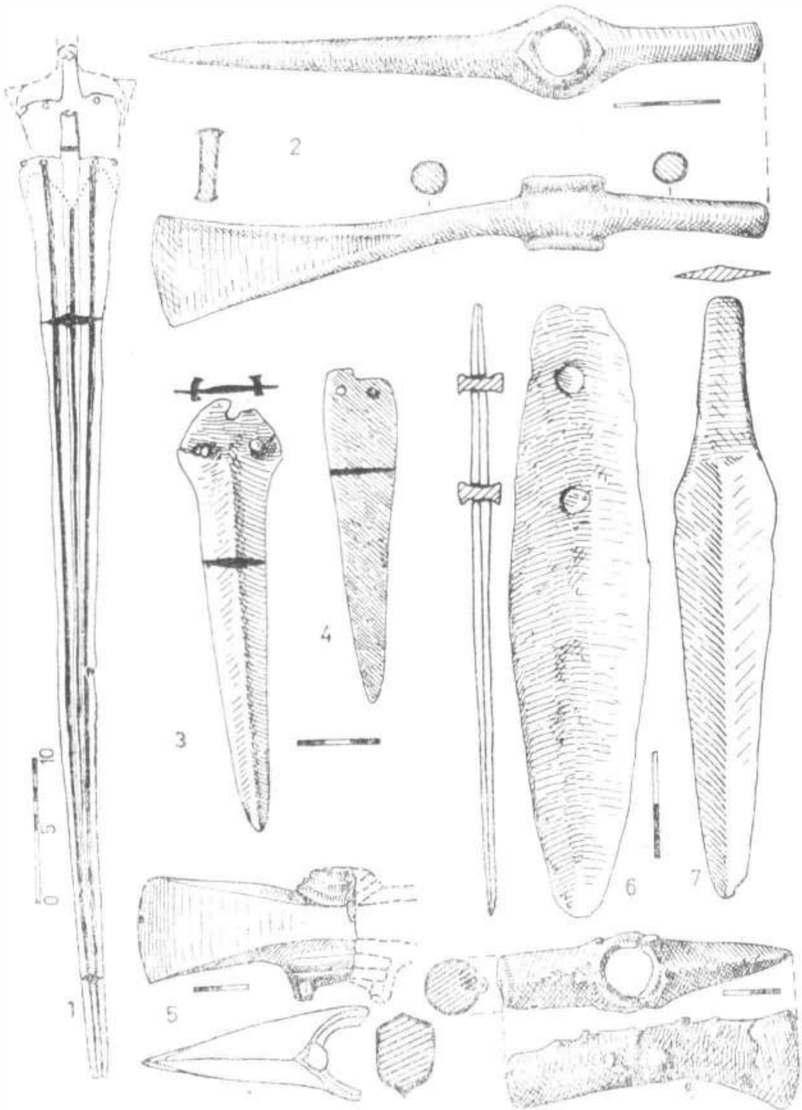

Fig. 3. Arme de bronz descoperite la Roșiori de Vede (1), Silișteni (2), Izvoarele (3, 5), Greaca (4), Tabașka (6) Băneasa (7), Tufa (8). (1 după A. D. Alexandrescu; 2 după E. Comșa); 3, 4 după D. Șerbănescu, G. Trohani; 6 după N. Djambazov; 5.8 după A. Vulpe).

[50] *Ibidem*, p. 487.

la nivelul fazei a IV-a, după cum a probat-o asocierea cu așezarea de la Izvoarele.

Spadă miceniană, descoperită în împrejurimile orașului *Roșiorii de Vede*, județul Teleorman [51] (fig. 3/1). Lungimea : 0,678 m, lățimea maximă : 0,072 m. Ținînd seamă de refacerea părții superioare, Alexandrina Alexandrescu a încadrat-o cu probabilitate, în tipul B stabilit de G. Karo. Pe o asemenea bază și admițînd — în acord cu cercetările recente de la Mykene — că spadele de tip B sînt mai noi decît cele de tip A, exemplarul de la Roșiorii de Vede s-ar situa în perioada mijlocie a epocii bronzului, datîndu-se către sfîrșitul sec. XVI — începutul veacului următor [52]. Piesa ar putea fi astfel pusă în relație cu faza Tei III.

Pumnale. Trei exemplare sînt de pe teritoriul României (Băneasa, Izvoarele, Greaca), al patrulea a fost descoperit la Tabașka, în aria sud-dunăreană a culturii. 1. Pumnal de bronz cu limbă de mîner descoperit în locuința nr. 3, faza Tei II, de la *Băneasa* — București (fig. 3/7). Lungimea : 0,112 m, lățimea maximă 0,017 m, grosimea maximă : 0,002 m. 2. Pumnal de aramă, cu două nituri pentru prinderea mînerului, descoperit în peștera *Tabașka*, districtul Loveč, R.P. Bulgaria [53] (fig. 3/6). Este, sigur, un exemplar arhaic cu limbă de mîner, reutilizat. Lungimea 0,111 m, lățimea maximă 0,028 m, grosimea maximă 0,002 m. Deși se atribuie pumnalelor cu limbă de mîner o origine răsăriteană — aria de plecare putînd fi, după N. Kálicz, regiunea Caucazului [54]; deși, într-adevăr, în spațiile nord-pontice se găsesc cele mai bune analogii și pentru exemplarele din România — fapt remarcat și de D. Berciu [55] — o evoluție locală, în aria carpato-danubiană, a armei în discuție nu poate fi exclusă, chiar admițind că pe parcurs ea va fi fost impulsionată prin noi „importuri" estice. Concluzia este sugerată de compararea unor stadii de evoluție a pumnalelor cu limbă de mîner de la noi, începînd cu exemplarele eneolitice de aramă de la Glăvăneștii Vechi sau Conțești, și pînă la cele de bronz descoperite la Sărata Monteoru [56], Costișa [57], Trușești [58] sau Gîrbovăț [59], datînd, toate, de la sfîrșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului sau de la finele acestei epoci. Ținînd seamă de acestea, pumnalul de la Băneasa și mai ales cel descoperit în peștera Tabașka, ambele legate de faza Tei II, trebuie privite ca tipuri mai arhaice, chiar dacă ele se situează la un nivel relativ avansat de evoluție a armei în discuție. 3. Pumnal de bronz, triunghiular, cu trei găuri de nit pe placa mînerului, descoperit la *Izvoarele*, județul Giurgiu [60] (fig. 3/3). Lungimea : 0,162 m, lățimea maximă (la mîner) 0,040 m, grosimea maximă 0,003 m. Originea acestui tip de pumnal, atribuită zonelor centrale ale continentului poate fi încă discutată. Pe teritoriul României, pumnalele în discuție apar în mediul Coțofeni (Căză-

[51] Vl. Dumitrescu, Dacia, N.S., 5—6, 1935 - 1936, p. 169 - 173.
[52] A. D. Alexandrescu, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 120.
[53] N. Djambazov, Izvestija Sofia, 26, 1963, p. 232 și urm., cu fig. 35.
[54] Kalics N., *Die frühbronz in nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968, p. 71.
[55] D. Berciu, Slovenska archeologia, 12, 1964, 1, p. 26 și urm.
[56] Cf. SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 505, fig. 6/2.
[57] Inedit, se păstrează în Muzeul din Piatra Neamț.
[58] SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 17, fig. 11.
[59] *Danubius*, 1, 1967, p. 78, cu n. 10, p. 86, fig. 7/15.
[60] D. Șerbănescu, G. Trohani, *op. cit.*, p. 531, fig. 3/1.

nești, județul Vîlcea) [61] și evoluează în cîteva variante, deosebite în principal după forma plăcii de mîner, a lamei sau după tipul de nervură. Pumnalul de la Izvoarele, cu placa de mîner semiovală, are analogii într-un exemplar aflat izolat la Liștеava, județul Dolj [62] și într-un altul, descoperit la Oradea [63], acesta avînd însă placa de mîner mai rotunjită, patru găuri de nit, iar nervura mediană prelungită și pe placă. Pe baza acestor analogii piesa poate fi situată eventual în plină perioadă mijlocie a epocii bronzului, prin sec. XV î.e.n. și pusă astfel în relație cu faza Tei III. 4. Pumnal-cuțit descoperit la Greaca, județul Giurgiu [64] (fig. 3/4). Lungimea : 0,125 m, lățimea maximă : 0,027 m, grosimea maximă : 0,0025 m. Este greu de precizat varianta de pumnal pe care o reprezenta piesa, deoarece ea a fost reutilizată, modificată îndeosebi prin transformarea unei laturi tăioase în spinare de cuțit și prin aplatizarea nervurii mediane. Obiectul a fost pus în relație cu fazele IV sau V ale culturii Tei [65].

Vîrf de săgeată. Descoperit ocazional la *Daia*, județul Giurgiu, ca piesă de inventar într-un mormînt de inhumație din faza Tei IV, are forma triunghiulară, cu peduncul prelungit de nervură mediană dublă. Un mic orificiu pe o margine, către bază, e un defect de turnare [66].

Semne de distincție socială.

În această categorie se grupează armele „de paradă" din argint și aur, de la Perșinari, județul Dîmbovița, alcătuind foarte probabil conținutul unui singur tezaur, descoperit în cîteva etape : în 1954, cînd au fost aflate o spadă de aur și mai multe topoare de argint ; în 1962, recuperîndu-se 11 pumnale de aur [67], în fine, în 1976, cînd a fost descoperit un al doisprezecelea pumnal [68].

Topoarele de argint [69]. Fragmentele recuperate, provenind de la cinci exemplare, i-au permis Eugeniei Zaharia să reconstituie două și să estimeze (ipotetic, deocamdată), forma unei a treia piese : 1. topor-ciocan, cu gaură transversală de înmănușare, cu ceafă cilindrică (fig. 4/2) foarte asemănător cu exemplarul de la Tufa. Lungimea probabilă a piesei era de aproximativ 0,120 m. 2. Topor cu gaură transversală, cu ceafa în formă de mosor (fig. 4/1). Lungimea totală aproximativă : 0,110 m. Potrivit opiniei Eugeniei Zaharia, ambele pot fi puse în legătură tipologică și cronologică cu exemplare de piatră curent constatate în civilizația epocii bronzului carpato-dunărean. 3. Topor — probabil — cu un singur braț, cu gaura de înmănușare plasată în zona cefei dublu prelungite. În funcție de această reconsti-

[61] G. I. Petre, SCIV, 21, 1970, 3, p. 481—487, fig. 2/1.

[62] D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, p. 137, fig. 170.

[63] M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri* ..., pl. 5/2.

[64] D. Șerbănescu, G. Trohani, *op. cit.*, p. 533, fig. 3/2.

[65] *Loc. cit.*

[66] Gh. Rădulescu, Revista muzeelor, 1966, 3, p. 265—266.

[67] Asupra condițiilor de descoperire, cf. F. Zaharia, O Iliescu, Fasti archeologici, 18—19, 1968, p. 125—127, completat cu informații de la E. Zaharia.

[68] Recuperată de organele locale de miliție, piesa a intrat în 1977, în patrimoniul Muzeului de istorie al R. S. România.

[69] Toate datele sînt consemnate după E. Zaharia, O. Iliescu, *op. cit.*, completate cu informații primite de la E. Zaharia.

tuire *ipotetică*, poate fi pus în relaţie tipologică şi cronologică cu seria topoarelor de bronz de tip Hajdúsámson.

Spadă de aur (pumnal lung) fragmentară (fig. 4/3), avînd lama triunghiulară, alungită, cu nervură mediană dublă lăţindu-se în evantai spre

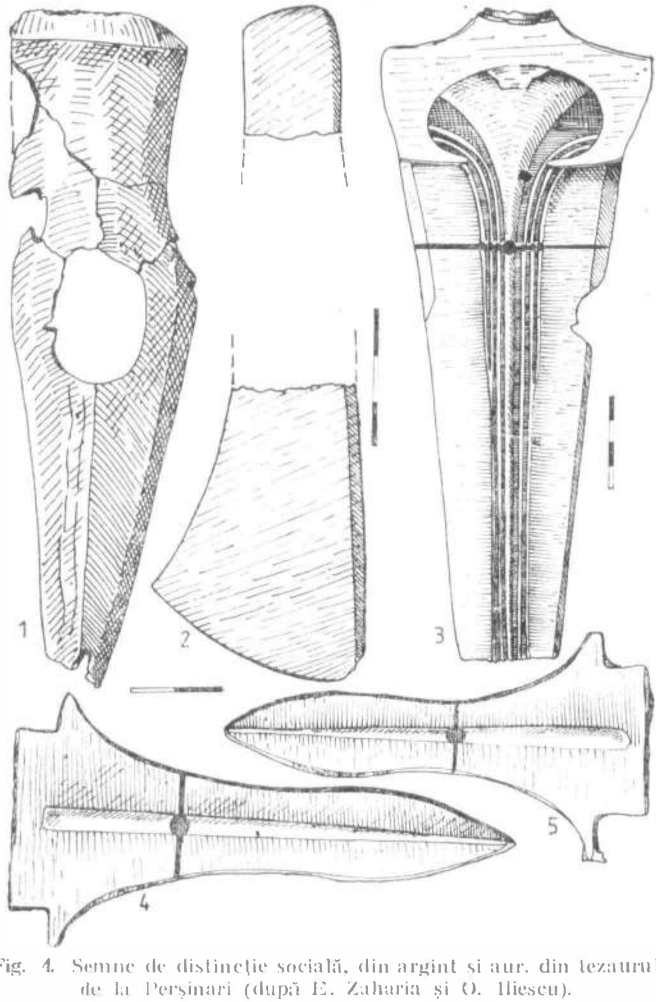

Fig. 4. Semne de distincţie socială, din argint şi aur, din tezaurul de la Perşinari (după E. Zaharia şi O. Iliescu).

bază, flancată de ambele părţi, întîi de cîte trei nervuri paralele, apoi de cîte două. Garda mînerului, cu umeri slab arcuiţi, este în forma literei „omega" [70]. Lungimea: 0,285 m, lăţimea maximă (pe gardă): 0,119 m. Fiind sub raport tipologic un *unicum* (după Marija Gimbutas, foarte pro-

[70] Descrierea şi dimensiunile sînt consemnate pe baza examinării de către noi a piesei.

babil o creaţie a triburilor Tei [71]) încadrarea cronologică a spadei se dovedeşte mai dificilă. A. Vulpe a apreciat iniţial că ea „nu poate în nici un caz depăşi începutul epocii bronzului" [72]. Marija Gimbutas [73] şi D. Berciu[74] au plasat piesa prin jurul anilor 1600 î.e.n., iar Eugenia Zaharia — la nivelul etapei de trecere de la perioada I la cea de a II-a ale culturii Monteoru [75]. În funcţie de datele consemnate şi raportată piesa la cultura de care ne ocupăm, sabia de la Perşinari, poate fi pusă în relaţie, probabil, cu faza Tei II.

Pumnale de aur (fig. 4/4—5), douăsprezece exemplare (unsprezece întregi, unul fragmentat), toate cu aceeaşi formă, dar cu dimensiuni variabile. Lamele sînt lanceolate cu nervură mediană dublă, cu baza dreaptă prevăzută cu două aripioare orizontale. Lungimile variază între 0,187 şi 0,236 m. Eugenia Zaharia le-a încadrat de asemenea la nivelul etapei de trecere de la prima la cea de a doua perioadă ale culturii Monteoru, apropiind tipologic piesele de forme sud-mediteraneene [76]. A. Vulpe a situat „in sens mai larg" întreg ansamblul descoperirilor de la Perşinari (aşadar şi pumnalele) în perioada mormintelor-puţuri de la Mykene, iar raportînd piesele la civilizaţia carpato-dunăreană — in faza Monteoru I [77]. În fine, D. Berciu a situat şi pumnalele de aur tot prin jurul anilor 1600 î.e.n. [78].

Întocmai ca în cazul uneltelor de metal, putem admite şi pentru repertoriul armelor că stabilirea precisă a ariei Tei la sud de Dunăre va duce la îmbogăţirea lui cu noi exemplare [79].

Obiecte de podoabă. Prin raport cu celelalte categorii ale inventarului, acestea sînt relativ puţine. Este greu de ştiut dacă o atare situaţie reflectă preferinţa scăzută a triburilor Tei pentru astfel de obiecte — ţinînd seama de numărul cu totul restrîns pînă acum al descoperirilor funerare.

Din *bronz* se cunosc 12 piese.

Ace. 1—3. Două exemplare întregi şi unul fragmentar de tip Rollennadel (fig. 5/1) descoperite la ***Bucureşti — str. Ziduri între vii*** şi ***Bucureştii Noi*** [80]. Lungimea: între 0,88 şi 0,137 m. Ţinînd seama de lunga circulaţie în timp a obiectului e greu să se precizeze de care fază a culturii Tei se pot lega exemplarele citate. Mai acceptabilă ar fi punerea lor în relaţie cu locuirile Tei IV din staţiunile menţionate .4. De la *Tei* (?, după o informaţie din 1965, a lui D.V. Rosetti) provine un ac de tip cipriot

[71] M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Haga, 1965, p. 55—56.
[72] A. Vulpe, SCIV, 10, 1959, 2, p. 272.
[73] M. Gimbutas, *loc. cit.*
[74] D. Berciu, *Zorile istoriei in Carpaţi si la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 200, fig. 20.
[75] E. Zaharia, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 126.
[76] *Ibidem*, p. 125.
[77] A. Vulpe, Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M., 1977, p. 107.
[78] D. Berciu, *op. cit.*, p. 200.
[79] Avem în vedere îndeosebi săbiile de bronz cu limbă de mîner descoperite la Vărbiţa (districtul Pleven), (depozitul II), Vasil Levski (districtul Tărgovişte) şi Balcal (districtul Pleven), o spadă miceniană şi pumnale triunghiulare descoperite la Dicevo (districtul Silistra), Cf. E. N. Cernyh, *op. cit.*, p. 237 şi urm., fig. 64/2, 4, 6, 65/6.
[80] D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 12, fig. 92/6.

(Schleifennadel), astăzi pierdut [81] (fig. 5/3). Lunga circulație în timp — din Bronzul timpuriu pînă în cel tîrziu (Noua I, la Gîrbovăț-Zahareasca [82]) împiedică legarea și a acestui obiect de podoabă de vreuna din fazele Tei. 5. Ac de tipul „în forma cîrjei de păstor" (Hirtenstabnadel) descoperit la *Tei* [83] (fig. 5/2). Două fragmente, lungi de 0,050 și 0,049 m. Aceeași situație cronologică incertă, pentru aceleași circumstanțe. 6. Ac cu capul în formă de teacă (Hülsenkopfnadel) descoperit la *Novaci*, județul Giurgiu (fig. 5/4). Lungimea : 0,159 m. lățimea maximă (la cap) 0,016 m. Descoperit întîmplător în 1945, ar putea fi pus în relație cu fazele Tei II sau III identificate ulterior în stațiune, „faza Tei IV fiind posterioară circulației acelor cu capul în formă de teacă" [84].

Brățară fragmentară descoperită în 1963 la *Cernica*, Sectorul agricol Ilfov (fig. 5/10)[85], cu capetele, subțiate și lățite, de formă semiovală-alungită. În forma păstrată măsoară diametrul maxim 0,036 m. Piese asemănătoare (nu identice !) cunoaștem deocamdată în necropola de tip Monteoru IIb de la Pietroasa Mică [86].

Pandantiv descoperit la *Greci*, județul Giurgiu (fig. 5/5) într-o locuință Tei I. Lungimea (pe arc) 0,103 m, lățimea maximă (pe centru) 0,011 m[87]. Analogii, mai timpurii, se regăsesc la Zimnicea [88] și Răcăciuni [89] dar, mai apropiate cronologic, la Stublo (R.P. Polonă) și în morminte din faza Szöreg 3 (R.P. Ungară) permițînd datarea piesei din aria Tei în sec. XVII î.e.n. [90].

Inel de buclă, fragmentar descoperit la Chitila, comună subordonată capitalei (fig. 5/9) [91]. Lungimea (pe coardă) 0,086 m. Pare a fi de tip Drslavice, cu analogii pe teritoriul României, în depozitul de la Băleni [92] și la Sărmășag [93], caz în care ar putea fi pus în relație cu materialele Tei IV din stațiune. Mai probabilă se arată însă analogia cu inelul de buclă din aur de la Verbicioara [94], orizontul propriu fazei a III-a, pe această bază piesa de la Chitila putînd fi, și ea, atribuită fazei Tei III, de asemenea documentată în așezare.

Mărgele. Trei exemplare, tubulare, cu lungimea între 0,020 și 0,047 m și cu diametrul de circa 0,033 m, legate de fazele II și III ale culturii au fost descoperite la București, în stațiunea *Tei*, pe str. *Ziduri între vii* și la *Cățelu Nou*. Analogii se pot găsi în cultura Monteoru [95].

[81] În 1965, D. Rosetti ne-a informat și despre un al doilea ac de tip cipriot, care ar fi fost descoperit la Bucureștii Noi. Pentru acest ac nu există însă nici un fel de atestare.
[82] A. Florescu, Arh. Mold., 2—3, 1964 p. 177 și fig. 22/2—3.
[83] D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 12, fig. 92/5.
[84] Al. Oancea, SCIV, 23, 1972, 3, p. 449—452.
[85] Piesă comunicată de Gh. Cantacuzino.
[86] Al. Oancea, Dacia, N. S., 25, 1981. p. 148, fig. 9/10.
[87] A. Ulanici, Cercetări arheologice, 3. 1979. p. 10, fig. 10.
[88] A. D. Alexandrescu, Dacia, N. S., 18, 1974, p. 92—93 și pl. 9/3, 11/3.
[89] E. Tudor, SCIV, 24, 1973, 2, p. 287 si fig. 2/3, 3/3.
[90] I. Chicideanu, Thraco-Dacica. 3. 1982, p. 104.
[91] V. Boroneanț, Cercetări arheologice în București, 3. 1981, p. 197, pl. IX/15.
[92] M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri* .... p. 73, pl. 74/11. 41, 43—44.
[93] E. Zaharia, *Dacia*, N. S., 3, 1959, p. 74 și fig. 13/4.
[94] D. Berciu, Dacia, N. S., 5, 1961, p. 145, fig. 14/3.
[95] Informație Al. Oancea (piese descoperite la Pietroasa Mică, jud. Buzău).

Din *aur* pot fi sigur avute în vedere, deocamdată, cinci obiecte.

Cercei (două exemplare) circulari. Diametrul exterior: 0,032 şi 0,025 m; incluşi în depozitul descoperit la *Tufa*[96] (fig. 5/6—7). Prin încadrarea cronologică a depozitului pot fi puşi în relaţie cu faza Tei I.

Inel de buclă descoperit la *Tufa*[97] (izolat şi depărtat de locul unde a fost aflat depozitul). Înălţimea 0,026 m. De tip B_1 b (conform clasificării

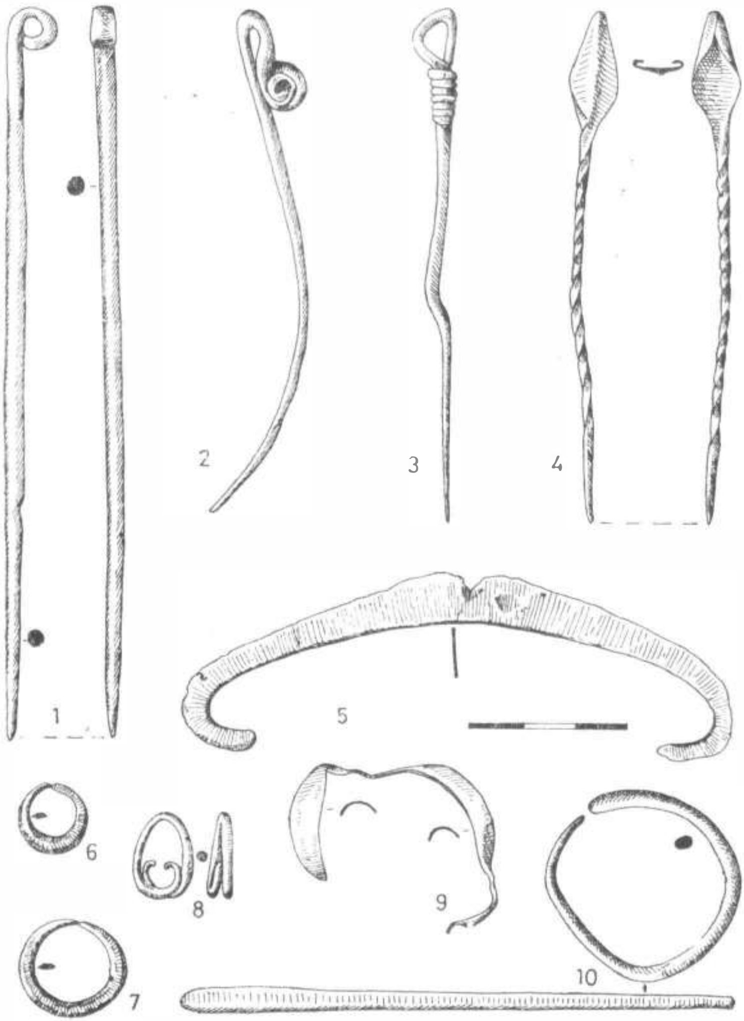

Fig. 5. Obiecte de podoabă descoperite la Bucureşti str. Ziduri între vii (1), Tei (2), Tei (?), (3); Novaci (4), Greci (5), Tufa (6—8), Chitila (9) şi Cernica (10). (1—3 după D. V. Rosetti; 4 după Al. Oancea; 5 după A. Ulanici; 6—8 după A. Vulpe; 9 după V. Boroneanț).

[96] A. Vulpe, SCIV, 10, 1959, 2, p. 267 şi fig. 3/1—2.
[97] *Loc. cit.*, n. 1 Autorul informează şi despre un al doilea inel de buclă, din aur, pierdut.

stabilite de Eugenia Zaharia [98]), cu analogii în cimitirul nr. 2 de la Sărata Monteoru, poate fi situat la nivelul fazei Tei II.

Inel de buclă (?) descoperit la *Emen* [99], în nivelul de locuire Tei III. Circular, cu capete neînchise, cu decor de mici crestături, măsoară diametrul exterior 0,017 m.

Mărgea tubulară descoperită într-unul din mormintele de la *Chirnogi*, județul Călărași [100], lungimea 0,025 m, diametrul maxim: 0,0035 m. Pe baza ceștilor asociate unor schelete trebuie atribuită fazei Tei III.

Ipotetic poate fi inclus în aria Tei tezaurul alcătuit din douăsprezece inele de buclă de tip B_1b și șapte mărgele de tipul fusaiolei bitronconice, descoperit într-o localitate neprecizată din județul Argeș [101], ținînd seama că în teritoriul menționat au fost identificate citeva puncte cu așezări ale culturii. Înălțimile inelelor (trei, cu decor de crestături) variază între 0,037 și 0,023 m, iar diametrele mărgelelor — între 0,022 și 0,010 m [102].

Din *argint* se citează o aplică (?) descoperită în nivelul Tei III de la *Emen* [103], iar din *electrum* tot o aplică (?), de asemenea de la Emen [104].

Forme pentru turnat obiecte de metal.

Constituie apariții noi în inventarul culturii Tei și pînă acum nu au fost publicate.

Din piatră:

Trei fragmente au fost descoperite în așezarea Tei IV de la Frătești, județul Giurgiu [105]. 1. Un exemplar fragmentar este lucrat din rocă calcaroasă cenușie-deschisă. Forma (fig. 6/1) rectangulară cu neregularități are dimensiunile 0,158 × 0,102 × 0,037 m. Pe una din fețe păstrează negativul unui ac cu cap rombic și pentru încă două ace ale căror capete, rupte, erau probabil înguste. Tiparul, care era utilizat pentru obținerea unor ace cu nervură mediană pe placă, poate fi pus în legătură cu un exemplar finit descoperit la Simonești, jud. Covasna și atribuit unei faze finale a culturii Wietenberg (după Z. Székely, post faza a III-a de la Dersida), care s-ar plasa anterior culturii Noua [106]. 2—3. Încă două fragmente păstrează — unul negativul foarte probabil al unei dălți de un tip simplificat (fig. 6/2), al doilea pe o față, o altă porțiune din lăcașul pentru turnarea dălții, cealaltă față fiind netedă, iar pe latura-grosime un seg-

[98] E. Zaharia, *op. cit.*, p. 115, fig. 5/4.

[99] Ja. Nikolova, N. Anghelov, *op. cit.*, 309, fig. 13/1.

[100] Comunicată de D. Șerbănescu.

[101] Păstrat în tezaurul Muzeului de istorie al R. S. România, nr. inv. C. 418—420, 422—436.

[102] M. Gramatopol, V. Crăciunescu, Revue roumaine d'histoire de l'art, 4, 1967, p. 137—154.

[103] Ja. Nikolova, N. Anghelov, *op. cit.*, p. 310, fig. 16/2.

[104] *Ibidem*, p. 311, fig. 16/1.

[105] Fragmentele au fost descoperite în primăvara anului 1975, pe dealul „Lagărul", în perimetrul unei așezări Tei, săpîndu-se pentru instalarea unui tub de aducțiune a apei. Cum pe dealul menționat săpăturile arheologice din 1977 au probat numai existența unei locuiri Tei IV, iar fragmentele de tipare au fost aflate în centrul așezării (foarte bine delimitată pe arătură, prin pata de pămînt gălbui-cenușos) ele pot fi sigur legate de faza menționată. Fragmentele de tipare se păstrează la Școala generală din Frătești.

[106] Székely Z., Dacia N. S., 13, 1971, p. 317, fig. 3/1.

ment din negativul unui ac cu cap bitronconic aplatizat, ce ar putea constitui un tip creat de populațiile Tei (fig. 6/3).

De la *Cernica*[107] provin două valve : 4. Una, cu dimensiunile 0,059 × × 0,029 × 0,032 m păstrează jumătate din negativul unei unelte cu gaură

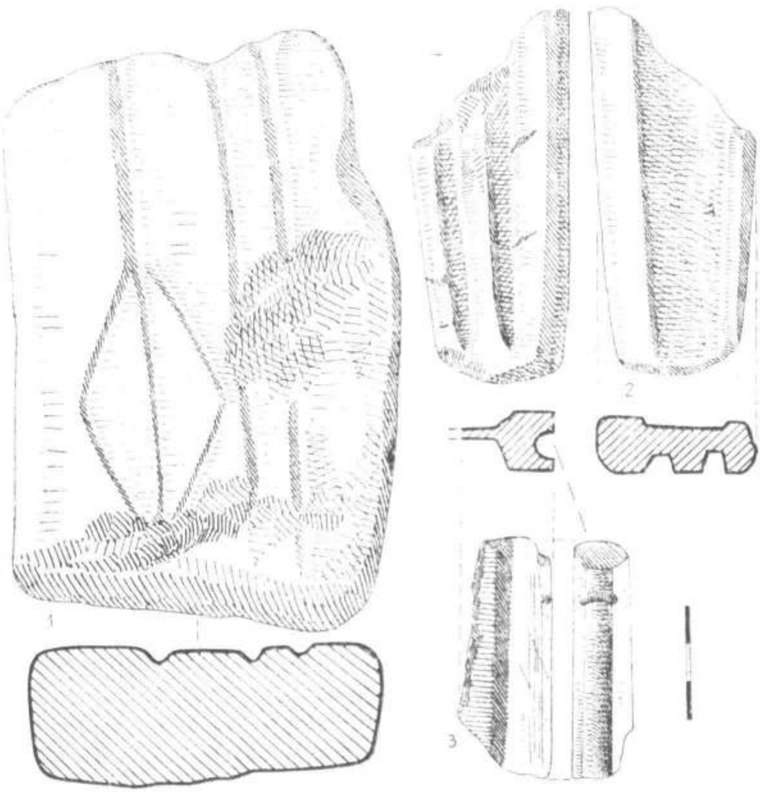

Fig. 6. Forme din piatră pentru turnat unelte și obiecte de podoabă descoperite la Frătești.

de înmănușare longitudinală, cu gură dreaptă marcată în exterior prin nervură, cu fețe oval-alungite (fig. 7/3). Tăișul, îngroșat și curbat ar indica o daltă, iar nu un topor. Piesa nu are pînă acum analogii. 5. Cealaltă, rectangulară, cu dimensiunile 0,023 × 0,043 × 0,021 m, păstrează negativul unui celt (fig. 7/2) aparținînd așa-numitei „variante răsăritene a celtului ardelenesc", cu analogii în depozitele de la Valea lui Mihai, județul Bihor, Duda și Negrești, județul Vaslui[108] etc. dar și în Bulgaria[109]. 6.

[107] Cu patru luni înainte de dispariția sa, regretatul Gh. Cantacuzino mi-a încredințat formele de turnat, recomandîndu-mi și îngăduindu-mi să le includ în teza de doctorat (avînd ca subiect cultura Tei).

[108] M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri* ..., p. 72 și pl. 72/2, 75 și pl. 80/9, 76, 84/4–5.

[109] E. N. Černyh, *op. cit.*, p. 192 și urm., cu il.

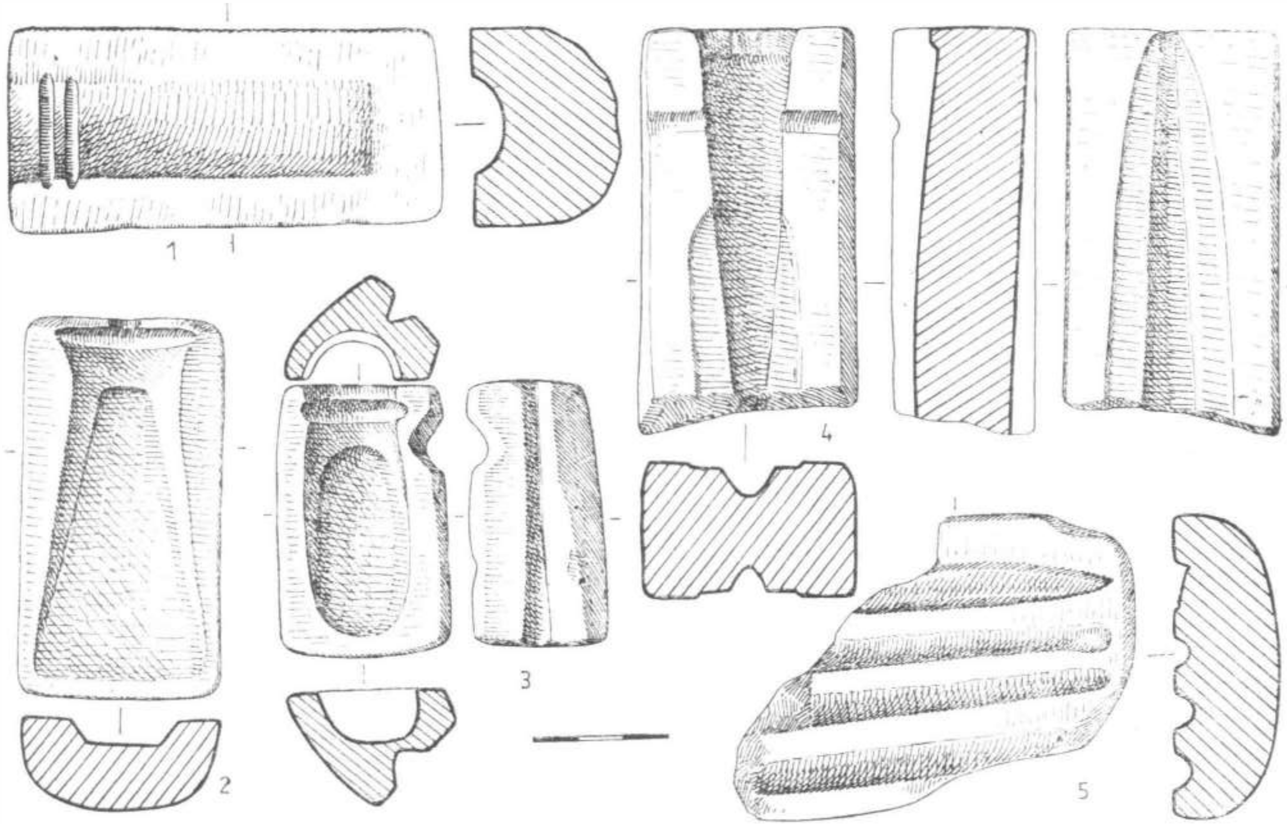

Fig. 7. Forme pentru turnat unelte, arme și podoabe descoperite la Cernica.

În fine, de la *Emen* provine, asociat cu piesele depozitului de bronzuri și un tipar pentru turnarea probabil a unor dălțițe [110].

Din ceramică :

Trei exemplare provin tot de la *Cernica* : 7. Valvă rectangulară, cu dimensiunile 0,93×0,045×0,035 m, păstrînd negativul unui celt aparținînd de asemenea variantei răsăritene a celtului ardelean (fig. 7/1) [111]. 8. Valvă fragmentară, prismatică, cu dimensiunile 0,090×0,048×0,031 m, păstrînd pe ambele fețe negativul cîte unui vîrf de lance (fig. 7/4) databil în sec. XII î.e.n. și cu analogii pe teritoriul R.P. Bulgaria [112]. 9. Valvă fragmentară, cu dimensiunile de 0,084×0,061×0,022, păstrînd pe o față porțiuni din negativele săpate pentru turnarea a patru ace relativ groase (fig. 7/5).

Consemnarea stadiului prezent al documentării referitoare la folosirea obiectelor de metal presupune, desigur, și analiza implicațiilor unei asemenea realități în evoluția triburilor Tei. O atare problemă va fi abordată într-un studiu viitor.

OBJETS EN MÉTAL ET TÉMOIGNAGES MÉTALLURGIQUES DANS L'AIRE DE LA CIVILISATION DE TEI

RÉSUMÉ

La litérature archéologique, a consigné constamment l'opinion selon laquelle, dans la civilisation Tei, les objets en métal seraient très rares. Mais d'après les nouvelles données cette opinion doit être abandonée.

Dans le présent article sont publiés une hâche en cuivre (fig. 2/3); 7 faucilles (fig. 1/1—7), 5 couteaux (fig. 1/8—11), 20 hâches (fig. 2/1—2, 4—8), un ciseau, 15 petits ciseaux (fig. 1/12—13), 4 aiguilles à coudre, un perçoir et une lame fragmentaire de scie, en bronze ; 4 hâches de lutte (fig. 3/2, 5, 8), une épée micénienne (fig. 3/1), 4 poignards (fig. 3/3—4, 6—7) et une pointe de flèche, en bronze ; signes de distinction sociale — le trésor de Perșinari qui contient entre autres les fragments de 5 hâches en argent (fig. 4/1—2), une épée fragmentaire (fig. 4/3) et 12 poignards en or (fig. 4/4—5) ; objets de parure en bronze (6 aiguilles, un bracelet, un pendantif, un anneau de tempe et 3 perles, fig. 5/1—5, 9—10) et en or (2 boucles d'oreille, 2 anneaux de tempe et une perle, fig. 5/6—8).

Hypothétiquement attribué à la civilisation de Tei est le trèsor de 12 anneaux de tempes et 7 perles, toutes en or, découvert dans le département de Argeș (endroit inconnu). Sont publié de même 7 moules fragmentaires en pierre et en terre cuite, pour des outils, armes et objets de parure en métal.

110 Ja. Nikolova, N. Anghelov, *op. cit.*, p. 307—309 și fig. 15/d.

111 E. N. Cernyh, *op. cit.*, 195, fig. 36/9, pentru analogii cu piese din R. P. Bulgaria.

112 *Ibidem*, p. 231, fig. 61/3.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 Outils en bronze découverts à Cățelu Nou (1), Develaki (2, 9), Frătești (3.10, 13), Tei (4, 8), Oltenița—Gumelnița (5), Afumați (6), Daia (7), Vîlcelele (11) et Guilești-Sîrbi (12). (2, 9 d'adprès V. Mikov et N. Djambazov ; 4,8 d'après D. V. Rosetti ; 5 d'après D. Șerbănescu et G. Trohani).

Fig. 2 Hâches en cuivre et bronze découvertes à Tufa (1), Izvoarele (2, 4, 5), Bungetu (3), Izvoru (6) et Oinacu (7, 8). (1 d'après A. Vulpe ; 2, 4, 5 d'après D. Șerbănescu et G. Trohani ; 3 d'après I. Chicideanu).

Fig. 3 Armes en bronze découvertes à Roșiorii de Vede (1), Siliștenі (2), Izvoarele (3, 5), Greaca (4), Tabaschka (6) et Băneasa (7) Tufa (8). (1 d'après A. D. Alexandrescu ; 2 d'après E. Comșa : 3, 4 d'après D. Șerbănescu et G. Trohani ; 6 d'après N. Djambazov ; 5, 8 d'après A. Vulpe).

Fig. 4 Signes de distinction sociale, en argent et or, appartenant au trésor de Perșinari (d'après E. Zaharia et O. Iliescu).

Fig. 5 Objets de parure découverts à Bucarest rue Ziduri intre vii (1), Tei (2), Tei (?) (3), Novaci (4), Greci (5), Tufa (6—8), Chitila (9) et Cernica (10). (1—3 d'aprés D. V. Rosetti ; 4 d'après Al. Oancea ; 5 d'après A. Ulanici ; 6—8 d'après A. Vulpe ; 9 d'après V. Boroneanț).

Fig. 6 Moules en pierre pour fondre des outils et objets de parue découvertes à Frătești.

Fig. 7 Moules pour fondre des outils, armes et objets de parure découvertes à Cernica.

RELAȚIILE EXTERNE ALE CETĂȚII CALLATIS ÎN EPOCA ELENISTICĂ

de EMILIA DORUȚIU BOILĂ

Acest text face parte dintr-o lucrare despre inscripțiile externe privind istoria Moesiei, lucrare din care un capitol este consacrat relațiilor externe ale orașelor grecești de pe litoralul dobrogean al Mării Negre. Ele arată rolul acestor orașe în ansamblul coloniilor din Pont, precum și în viața politică, economică și culturală a bazinului răsăritean al Mediteranei.

Relațiile externe ale coloniilor grecești din Pontul Stîng au stat mai de mult în atenția marelui epigrafist Louis Robert, în special în recenzia la primul volum al inscripțiilor grecești din Bulgaria, editate de G. Mihailov [1], dar și a profesorului D.M. Pippidi care le-a consacrat mai multe note și studii [2].

J. Vinogradov, în raportul său prezentat la Congresul internațional de epigrafie de la Sofia, raport intitulat „Pontul Euxin, unitate politică, economică și culturală și epigrafia" [3], a adunat referirile epigrafice despre relațiile dintre orașele din Pont și Propontida, spre a dovedi că în epocile clasică și elenistică a existat o tendință unificatoare politică și economică a acestor orașe. Pe lîngă faptul că teza unei unități politice a centrelor din bazinul ponto-egean este greu de susținut și de dovedit, J. Vinogradov a folosit cu precădere bibliografia rusă și sovietică, adeseori învechită, neglijînd-o sau necunoscînd-o pe cea românească.

Inscripțiile privind relațiile externe ale Histriei au fost cuprinse în volumul I ISM; relațiile externe ale cetății Tomis, precum și istoria ei în epoca elenistică sunt încă slab documentate [4], în schimb bogata documentare epigrafică despre relațiile cetății Callatis cu centrele din bazinul ponto-egean și răsăritean al Mediteranei nu a fost încă adunată într-un studiu aparte.

De aceea, am socotit că reluarea problemei relațiilor externe ale Callatidei în epoca elenistică este utilă și actuală.

În măsura în care scurtul spațiu rezervat acestui studiu ne va permite, vom urmări relațiile cetății Callatis în ordine cronologică și geografică, dispre nord spre sud.

Documentarea epigrafică de care dispunem este de valoare inegală, căci în timp ce decretele aduc dovezi directe despre relații politice sau economice și culturale de la stat la stat sau de la individ la stat, inscripțiile funerare sau votive arată doar că străini sau callatieni se aflau la

[1] Publicată în RevPhil 33, 1959, p. 165—236.

[2] D. M. Pippidi, Dacia, N. S., 6, 1962, p. 469—474; StCl, 15, 1973, p. 172—173; Idem, *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971, p. 120 și 266 cu notele 110—117; Idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București—Amsterdam, 1975, p. 123—128.

[3] J. G Vinogradov, *Actes du IX-e Congrès International d'épigraphie grecque et latine, Sofia, 31 VIII—7 IX 1987*, I, Sofia, 1987, p. 9—77.

[4] Vezi D. M. Pippidi, ISM, I, 1983, p. 44—45; I. Stoian cu colab. lui Al. Suceveanu, ISM, II, 1987.

S C I V A, tomul 39, nr. 3, București, iulie septembrie 1988, p. 243—249

Callatis sau în alte centre din cele mai diferite motive, cele mai adeseori rămase necunoscute.

Cum era firesc, mai numeroase sînt inscripțiile atestînd relații cu centrele mai apropiate.

Pornind dinspre nord, cel mai îndepărtat centru cu care Callatis a avut relații este Pantikapaion, unde a fost descoperită o stelă funerară care-l amintește pe Δημοφῶν Γοργίου Καλλατιανός [5]. Inscripția a fost datată în sec. III–II î.e.n. Este unul dintre rarele documente despre relațiile Bosporului Cimmerian cu cetățile grecești de pe litoralul vestic al Mării Negre. Se știa de la Diodor (XX, 25) că regele Eumelos al Bosporului a acordat azil politic unui număr de 1000 de callatieni în timpul asediului lui Lysimach. Cu acel prilej ei au întemeiat o cetate, iar regele Bosporului le-a dăruit pămînturi. Nu știm dacă refugiații din Callatis au continuat și după stabilirea în Bospor să se considere callatieni și dacă Δημοφῶν a făcut parte dintre ei sau dacă se afla în Bospor pentru afaceri.

Relațiile cu Chersonesul Tauric sunt atestate prin două decrete de proxenie descoperite la Callatis, unul, publicat de Gr. Tocilescu [6], îl amintește pe [Πα]σιάδας Ἡροδό[του Χ]ερσονασίτας, celălalt, publicat de O. Bounegru, îi conferă proxenia lui Ἀπολλώνιος Παρ[... Χερσονασίτας] [7]. Formula celor două decrete este asemănătoare, ele emană de la autoritățile Callatidei care, după ce le înșiră meritele față de oraș sau callatienii aflați la Chersones în trecere, hotăresc să-l laude în public și să i se acorde lui și urmașilor proxenia, politeia și privilegii fiscale. Relația Callatidei cu colonia dorică a Chersonesului este firească, deși, cum se va vedea, bunele relații nu depindeau întotdeauna de conștiința unei origini comune. Un decret de proxenie asemănător, emis de data aceasta de senatul și poporul din Olbia pentru Ναύτιμος [Π]ασιάδα [Κ]αλλατιανός [8] îi conferă pentru aceleași motive proxenia, cetățenia, ieșirea și intrarea liberă în portul orașului în timp de pace și război și hotărește ca decretul să fie inscris pe o stelă de marmoră și expus la loc de cinste în oraș.

De la Callatis se cunoaște și un decret onorific pentru un cetățean din Tyras, datat în sec. III î.e.n., [...] Τυρανός, [9], căruia i s-au conferit aceleași privilegii ca și lui Pasiadas fiul lui Herodotos din Chersones.

Un fragment de decret descoperit la Histria îi acordă proxenia unui callatian al cărui nume a căzut în lacună : formula de cinstire este aceeași atestată în documentele citate mai sus (sec. II î.e.n.) [10]; Bunele relații cu Istros sînt atestate în alte două inscripții onorifice, una fragmentară, prin care istrienii îl cinstesc pe un callatian necunoscut [11], și un decret pentru Ἡφαιστίων [Μ]άτριος Καλλατιανός, onorat pentru împrumuturi bănești acordate cetății în condiții avantajoase și prin amînarea plății dobînzii (sec. III î.e.n.) [12].

[5] CIRB, 252.

[6] AEM, XVIII, 1894, 99, 41.

[7] Istros, 2–3, 1983, p. 161–163.

[8] IPE I², 27.

[9] D. M. Pippidi, Dacia, N. S., 3, 1962, p. 469–470; Idem, *Scythica Minora*, p. 123–124, nr. 2.

[10] ISM, I, 47.

[11] ISM, I, 117.

[12] ISM, I, 9.

Un fragment de decret de la Callatis îl cinstește pe Ἡρόξενος[...] din Dionysopolis pentru motive care au căzut în lacună [13], iar un callatian, Διονύσιος Διονυσίου Καλλατιανός, este onorat printr-un decret de proxenie de senatul și poporul din Dionysopolis [14]. Motivele pentru care i se acordă lui Dionysios privilegii sînt cele obișnuite, bunăvoința arătată poporului și dionysopolitanilor în trecere prin oraș (sec. III—II î.e.n.).

Relațiile cu Mesembria sînt atestate prin cîteva interesante documente. O stelă de marmură descoperită în cetate îl onorează pe [Γ]λ(α)υκίας Ἀριστομένειος Καλλατιανός [15], profesor din Callatis, care, pentru activitatea didactică desfășurată în Mesembria și pentru rezultatele deosebite obținute este cinstit cu un decret de proxenie și alte privilegii acordate lui și urmașilor; în afară de obișnuitele privilegii, i se conferă dreptul de a cumpăra pămînt, accesul la senat și adunarea poporului și înscrierea decretului pe o stelă de marmură ce urma să fie depusă în sanctuarul lui Apollon. Inscripția este un important document pentru nivelul vieții culturale a Callatidei, cunoscută și prin cîțiva savanți pe care i-a dat lumii antice grecești [16].

Un alt decret fragmentar de la Mesembria a fost emis pentru [Διονύ]σιος Ἀγεσιδάμου pentru merite deosebite față de cetate și pentru activitatea dusă pentru salvarea callatienilor [17]. O parte din text a căzut în lacună, încît nu se știe în ce fel a ajutat Dionysios cetatea-soră Callatis. S-a presupus că știrile conținute în decret s-ar referi la evenimente de la sfîrșitul sec. IV, cînd Lysimach a asediat Callatis. Cu acest prilej Mesembria ar fi contribuit la ajutarea Callatidei să iasă din criza ce a urmat conflictului cu regele elenistic al Traciei. Fără ca această interpretare să fie dovedită de textul inscripției, documentul aduce o știre în plus despre bunele relații dintre cele două cetăți în epoca elenistică.

Un decret din Apollonia îl onorează pe Αἰσίας din Callatis pentru merite deosebite față de cetate, merite care au rămas necunoscute căci o parte din text a căzut în lacună [18]. Poporul apolloniat l-a răsplătit pe Aisias cu o cunună de aur și a hotărît ca o delegație să se deplaseze la Callatis pentru înmînarea decretului și așezarea lui și a statuii la loc de cinste. S-a presupus că Aisias ar fi adus Apolloniei unele servicii politico-militare ca reprezentant al Callatidei (sec. III—II î.e.n.).

Relațiile cu Apollonia mai sunt atestate printr-un decret fragmentar descoperit la Callatis [19], decret prin care cetatea îl răsplătește cu privilegii pe Φίλω[ν] Ἑκαταίου Ἀπολλωνιάτας pentru bunăvoința arătată față de poporul callatian și cetățenii aflați în trecere prin Apollonia. Privilegiile acordate lui Φίλων trebuie să fi fost aceleași din decretele de proxenie.

[13] Dacia, 2, 1925, p. 12.

[14] IGB I^2, 13 ter. Un callatian la Odessos, G. Mihailov, Izvestija Varna, 1977, p. 154.

[15] IGB I^2, 307 bis D. M. Pippidi, StCl, 15, 1973, p. 174.

[16] Demetrios, Satyros, Herakleides Lembos; cf. D. M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio*, p. 120.

[17] IGB, I^2, 316.

[18] IGB, I^2, 391; cf. D. M. Pippidi, StCl, 15, 1973, p. 172—173, 1.

[19] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 9—10, 1941—1942, 287, 1.

Stela funerară a lui Φαίκων 'Αρτεμιδώρου Καλλατιανός este singurul document cunoscut pînă acum despre relațiile cetății cu Byzanțul în epoca elenistică în afara surselor literare [20].

O epigramă funerară găsită la Nikaia, adusă aici în evul mediu sau mai tîrziu, de la Cyzik, face cunoscute relațiile Callatidei cu importantul centru din Propontida [21]; e vorba de 'Ηδέ[α] παῖς Γλυκέας din Callatis care s-a căsătorit la Cyzik și a murit la 18 ani la nașterea unicului copil. Inscripția datează din sec. II î.e.n.

Un fragment de decret din Callatis îl cinstește pe Δαμάτρι[ος], fiul unui necunoscut al cărui nume a căzut în lacună, originar din Parion [22], Troada, centru renumit în epoca elenistică pentru producția sa de vinuri.

O recentă descoperire epigrafică de la Sinope atestă legăturile Callatidei cu acest important centru comercial și de tranzit de pe țărmul sudic al Pontului Euxin, legături cunoscute pînă acum numai prin numeroasele amfore descoperite în toate centrele de pe țărmul de vest și nord al Pontului. E vorba de un decret de proxenie din sec. IV î.e.n. pentru Σάτυρος 'Ιασίεος Καλλατ[ιανός] emis de autoritățile sinopeene [23].

Relațiile cu centre de pe coastele Asiei Mici mai sînt atestate de decretul callatian în onoarea a doi cetățeni din Mitylene, 'Ηρῶναξ καὶ Βά[κ]χιος Καλλιφάνιος Μυτιλαναῖο[ι], răsplătiți cu proxenia, cetățenia, scutiri de taxe, acces la senat și adunarea poporului, după formulele obișnuite ale decretelor de proxenie callatiene [24].

Un alt decret onorific de la Callatis atestă legăturile cu Elea, decret emis de autoritățile callatiene în cinstea lui 'Αρίστων 'Αρι[σ]τωνος 'Ελεάτας pentru bunăvoința manifestată față de cetate și callatienii aflați întîmplător sau pentru afaceri în acest centru situat pe coastele Asiei Mici în apropiere de Pergam, în golful Eleat. Inscripția a fost emendată de L. Robert, primul editor, Th. Sauciuc-Săveanu, întregind în ultimul rînd al inscripției [Ηρακ]λεάταν [25].

O stelă funerară descoperită la Smyrna, pusă în amintirea Euporiei ([Ε]ὐπορία Καλλατ[ι]α[ν]ή]) din Callatis [26], vorbește de legăturile orașului cu marele centru comercial și industrial de pe coastele Asiei Mici. Judecînd după lipsa patronimicului, este posibil ca Euporia să fi fost de origine servilă.

De la Rhodos, cu care legăturile comerciale ale Callatidei au fost atestate prin circulația amforelor ștampilate — deși mai puțin intense decît la Histria sau Tomis —, se cunoaște inscripția unei callatiene, 'Ερασῖνε Καλλατιανέ, probabil și ea de origine servilă, căci nu menționează patronimicul [27].

Din Grecia insulară se mai cunoaște o stelă funerară dedicată la Karystos, Euboea, de către Κόμαρος mamei sale Νεικησω din

[20] N. Firatli — L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance*, Paris, 1964, nr. 10 și p. 186—187.

[21] Sencer Sahin, *Bithynische Studien*, Bonn, 1978,

[22] D. M. Pippidi, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 469—474; Ibidem, *Scythica Minora*, p. 126—128, 3.

[23] D. French, BCH, Suppl. I, XIII, 1986, p. 391—393.

[24] V. Pârvan, Arch Anz., 1915, p. 250—251, 4.

[25] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 9—10, 1941—1942, 293, 1; SEG, XXIV, 1028, 2, și L. Robert, Bull. Ep., 1965, 263.

[26] CIG 3317.

[27] Archaiologikon Deltion, 18, 1963 p. 20, nr. 33.

Callatis [28], precum și o inscripție votivă închinată lui Sarapis în sanctuarul din Delos de către o familie de callatieni : Γαῦκος Γούρου, Καλλατιανὸς, καὶ ὁ υἱὸς Παράμονος καὶ ἡ γυνὴ 'Αγγέλις. Inscripția, datată în sec. III î.e.n. sau la începutul sec. II î.e.n., dovedește răspîndirea cultelor egiptene la Callatis [29]. La acest fapt a contribuit în mare măsură circulația callatienilor ca negustori și navigatori în bazinul oriental al Mediteranei, unde aceste culte au avut mulți adepți încă în epoca elenistică. Relațiile cu Egiptul au fost atestate și printr-o inscripție a unui alexandrian, Θέων Ποτάμωνος 'Αλεξανδρεύς inscripție descoperită la Callatis, Alexandria fiind centrul cel mai îndepărtat pînă unde știm că s-au extins relațiile Callatidei în bazinul mediteranean [30].

Din Grecia continentală amintim o inscripție rămasă pînă acum inedită, închinată în sanctuarul lui Amphiaraos din Oropos de către 'Απολλώνιος 'Αλφίνου/Ποντικὸς/ἐκ Καλλάτιος,[31], precum și decretele pentru 'Ιέρων 'Απολλοδώρου Καλλατιανὸς onorat la Delphi pentru serviciii aduse sanctuarului cu ocazia unei călătorii intreprinse de către misionarii templului pentru a anunța orașelor din Pont începerea sărbătorilor delphice, și decretul analog datat spre sfîrșitul sec. III pentru alți doi callatieni, 'Ηρακλείδης, Σώστρατος "Ηρωνος, Καλλατιανοί. Cele două decrete de la Delphi arată locul Callatidei în ansamblul coloniilor grecești din Pont în epoca elenistică. În lista din anul 252—251 theorii templului din Delphi nu par să fi vizitat nici un alt oraș de pe coastele de vest și nord ale Mării Negre, cu excepția Callatidei [32].

Am lăsat la urmă problema relațiilor cetății cu Athena, bogat atestate și în unele cazuri controversate. E vorba în primul rînd de participarea Callatidei la liga maritimă delio-attică (din 478) susținută de D. M. Pippidi cu argumente istorice și epigrafice. În lista tributarilor Athenei, cetățile de pe țărmul de vest și nord al Pontului, Olbia, Tyras, Mesembria sînt aproape sigur menționate. Dintre acestea, Histria și Callatis nu puteau lipsi, cu atît mai mult cu cît, arată D. M. Pippidi, toponimul Ka[...], se poate completa Ka[llatis]; acest toponim a fost întregit de editori prin Ka[rkinitis] pe temeiuri cronologice, și anume, data întemeierii Callatidei fiind pusă pe baza știrii din Pseudo-Scymnos în timpul lui Amintas al III-lea (393—370). Această datare este exclusă de înflorirea economică și politică a cetății în sec. IV—III; de aceea, D. M. Pippidi socoate că unica apoikie dorică de pe malul dobrogean al Mării Negre ar fi fost întemeiată în timpul lui Amintas I, la sfîrșitul sec. VI, ceea ce ar justifica întregirea Ka[llatis] și prezența Callatidei în lista tributarilor Athenei [33].

Pe lîngă relațiile politice cu Athena în sec. V, patru coloane funerare menționează callatieni defuncți la Athena: 'Ανθὶς/ Καλλατιανή, [Μέ]νανδρος/Δώρου/Καλλατιανός , [Νι]κόπολις/[Κ]αλλατιανή, [Εὐ?]-κάδιος/

[28] IG XII, 9, 34.
[29] IG XI, 1238.
[30] Th. Sauciuc-Săveanu, *L'Archéologie en Roumanie*, București, 1938, fig. 74.
[31] D. M. Pippidi, StCl, 15, 1973, p. 172.
[32] L. Robert, *Hellenica*, II, Paris, 1946, p. 85—86 și nota 9; G. Daux, *Fouilles de Delphes*, III, Paris, 1932, fasc. 3, nr. 207; R. Flacelières, *Les Aitoliens à Delphes*, Paris, 1937, p. 447, nr. 32; D. M. Pippidi, DID, I, p. 238; Idem, *Scythica Minora*, p. 134, pt. relațiile cetății cu Oracolul de la Delphi.
[33] DID, I, p. 181—182; IG, I^2, 63; II, 200—220; cf. D. M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio*, p. 63.

Ἀσκληπιοδώρου/Καλλατιανός. Fără a fi datate, aceste coloane provin probabil din sec. III sau II î.e.n., cînd expansiunea callatienilor în bazinul oriental al Mediteranei a cunoscut o dezvoltare maximă [34].

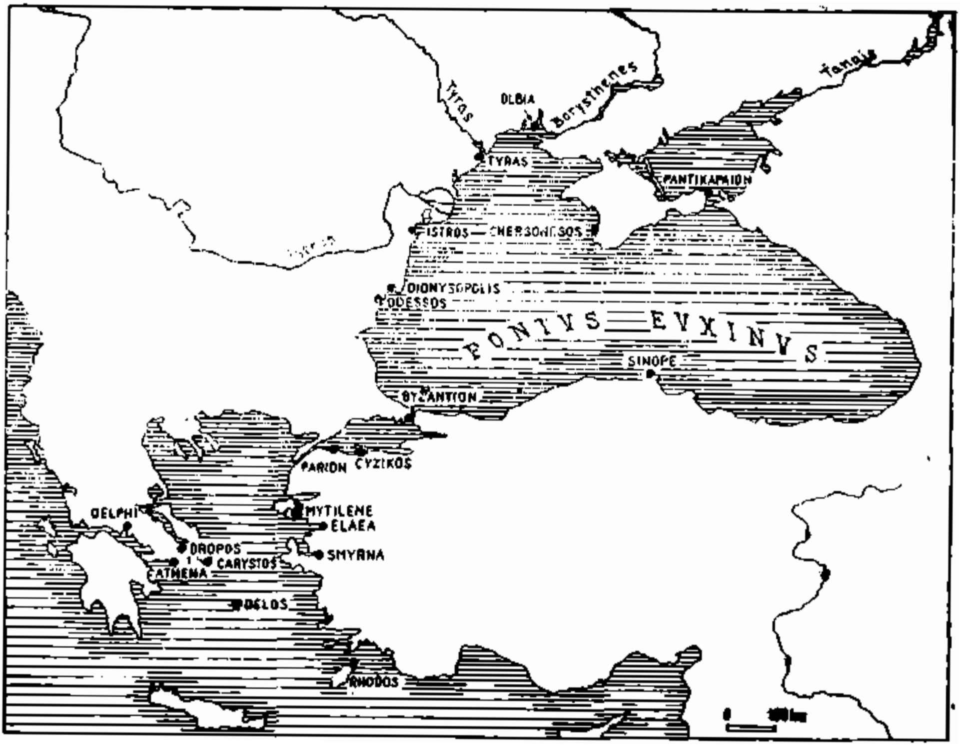

Fig. 1. Relațiile externe ale cetății Callatis în epoca elenistică.

Importanța politică, economică și culturală a Callatidei în epoca elenistică, pusă în lumină de inscripțiile mai sus menționate, dar și de sursele literare, explică de ce primele documente ale relațiilor cu Roma au fost descoperite la Callatis dintre toate coloniile. Rezumînd rezultatele acestei investigații, constatăm că :

1. Cele mai intense relații ale Callatidei cu centrele din bazinul pontic și egeo-mediteranean datează din sec. III–II î.e.n., deci din timpul și după conflictul cu Byzanțul, conflict descris de Memnon din Heraklea (cca 260 î.e.n.).

2. Relațiile externe ale cetății s-au desfășurat pe un fond de relații politice, economice și culturale a căror inițiativă a pornit aproape întotdeauna din sud. Informația epigrafică confirmă știrile din textele literare care ne informează despre încercările puterilor mediteraneene de a cuprinde în sfera lor de influență bazinul pontic, precum și despre obiectul schimburilor economice : în timp ce coloniile din Pont, între care Callatis, pri-

[34] În ordinea citării : 1. IG. II/3, 3044 : 2. IG, III/2, 2501 ; 3. B. D. Meritt, Hesperia, 23, 1954, nr. 107 ; SEG, XIV, 1957, nr. 203 ; 4. G. K. Garduens, Praktika, 56, 1920, nr. 14 ; SEG, III 1929, 219.

meau vin, ulei și produse de lux și artă, acestea exportau cereale, pește și uneori sclavi.

3. Relațiile culturale și religioase explică în bună măsură marele număr de callatieni atestați în centrele din bazinul egeo-mediteranean (Delphi, Delos, Amphiaraos).

4. Inscripțiile externe au făcut cunoscută prosopografia externă a Callatidei. Aceasta a arătat o disproporție dintre străinii stabiliți la Callatis și callatienii așezați în centre străine, disproporție în favoarea celor din urmă. De asemenea, între coloniile pontice dobrogene, cele mai intense relații externe au fost atestate la Callatis. De exemplu, comparativ cu Histria, am numărat 22 callatieni stabiliți în alte centre, față de numai 9 histrieni [35].

În ciuda izolării geografice a bazinului pontic, istoria coloniilor întemeiate pe țărmurile sale s-a desfășurat în epoca elenistică într-o permanentă legătură cu lumea egeo-mediteraneană, bazată pe comunitatea de limbă, religie și tradiții, legătură ce a continuat și după ce Marea Neagră a devenit un „lac roman”.

AUSWÄRTIGE BEZIEHUNGEN VON KALLATIS IN HELLENISTISCHER ZEIT

ZUSAMMENFASSUNG

Aus vorliegender Sammlung und Auswertung des klassischen und hellenistischen Inschriftenmaterials das die auswärtigen Beziehungen der Stadt Kallatis widerspiegelt, sind als wesentliche Erkenntnisse hervorzuheben:

1. Unter allen Kolonien der pontischen Westküste unterhielt Kallatis die am weitesten ausgedehnten politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Kontakte.
2. Trotz der Niederlage die Kallatis im Streite mit Byzantion um die Kontrolle des Hafens von Tomis hinnehmen mußte, ist in der regen auswärtigen Tätigkeit der Kallatianer keine Einschränkung zu verzeichnen.
3. Die in den Inschriften vorkommenden Personennamen tragen zur besseren Kenntnis der Prosopographie von Kallatis bei. Schließlich ergeben diese Quellen ein aufschlußreiches Bild über die Kultur — und Interessengemeinschaft der Griechenstädte am Pontos Euxeinos mit denen der Propontis und des östlichen Mittelmeergebiets.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Auswärtige Beziehungen von Kallatis in hellenistischer Zeit.

[35] La acestea se adaugă știrea din Arrian, Anab. VI 23, 5 despre un callatian în armata lui Alexandru, cf. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, II, München, 1926, p. 229; Al. Suceveanu, *Un Callatian dans l'armée d'Alexandre le Grand*, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 339 sqq; D. M. Pippidi, StCl, 6, 1964, p. 105—106 și nota 16. Callatianul se numea Cretheus. S-ar putea de asemenea ca Ναυκασάμας sau Ναυκοσάμας, atestat pe un graffit funerar pe un cantharos descoperit într-un mormînt din al treilea sfert al sec. IV la Callatis să fi făcut parte din armata lui Antigonos Monophtalmos trimisă în ajutorul callatienilor asediați de Lysimach (Al. Ștefan, *Epigraphica. Travaux dédiés au VII-e Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constanța 9—15 sept., 1977*, București, 1977, p. 23—32).

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND CIRCULAȚIA MONETARĂ DIN SECOLELE V—XII ÎN BAZINUL CARPATIC (CU O PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA TERITORIULUI ROMÂNIEI)

de ANA-MARIA VELTER

Evoluția circulației monetare din secolele V—XII în bazinul carpatic este ilustrativă pentru studierea evoluției relațiilor economice, în perioada în care pe teritoriul țării noastre iau naștere și se cristalizează relațiile de natură social-economică specifice epocii feudale.

Retragerea administrației romane din Dacia a dus la o temporară restrîngere a activității comerciale, implicit a circulației monetare, în fosta provincie. Populația autohtonă continuă însă să folosească moneda ca instrument de schimb în tot cursul sec. IV [1].

Din sec. V relațiile populației daco-romane sînt orientate exclusiv spre sud, datorită invaziei hunice care întrerupe orientarea spre occidentul latin [2]. Am ales această perioadă ca moment de pornire al analizei evoluției circulației monetare în spațiul de care ne ocupăm, tocmai ca o dovadă în plus a existenței și persistenței populației autohtone, ca o reconfirmare a strînselor legături pe care ținuturile de la nordul Dunării de Jos le au cu lumea romano-bizantină de la sudul fluviului.

Există o bibliografie [3] destul de bogată în ceea ce privește circulația monetară din sec. V—XII, dar, cel puțin pentru zonele de la vest și nord de Carpații Meridionali, se mai pot aduce unele completări.

Analiza descoperirilor monetare din acest spațiu atestă prezența a patru categorii monetare: romane-tîrzii, bizantine, maghiare și vest-europene. În primul rînd trebuie lămurit modul în care aceste monede au ajuns aici, în al doilea rînd dacă ele s-au integrat sau nu în circulația monetară.

Pe teritoriul românesc al bazinului Carpatic, descoperirile de denari vest-europeni databili în sec. XI—XII sînt sporadice [4]. Monedele de argint occidentale — emisiuni ale episcopatelor și ducatelor germane și austriece, rar, emisiuni ale regilor Angliei — pătrund pe teritoriul țării noastre abia la sfîrșitul sec. XII, odată cu emisiunile regelui maghiar Emeric (1196—1203). Din această perioadă datează un singur tezaur, descoperit la Jimbolia, jud. Timiș [5] compus din 11 denari de Friesach. Restul descoperirilor de monede vest-europene sînt concentrate în mari tezaure de sec. XIII.

[1] O. Iliescu, Studii, 3, 1952, 5, p. 184.

[2] C. Preda, SCIV, 23, 1972, 3, p. 382.

[3] Vezi: I. Dimian, SCN, I, 1957, p. 189—216; V. Butnariu, BSNR, 1983—1985, p. 216—224; C. Feneșan, Crisia, 4, 1974, p. 107—111; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei, secolele IV—XIII*, București, 1958; O. Iliescu, *op. cit.*, ; idem, *Actes de XIVe — Congrès international dés études byzantines*, București, III, 1976, p. 191—196; B. Mitrea, SCN, IV, 1975, p. 113—125; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșanu, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 375—388; C. Preda, SCIV, 23, 1972, 2, p. 375—416; I. Sabău, SCN, II, 1958, p. 269—301.

[4] I. Sabău, *op. cit.*, p. 273.

[5] *Ibidem*, p. 282.

S C I V A, tomul 39, nr. 3, București, iulie—septembrie 1988, p. 251—274

Cele mai timpurii emisiuni de acest gen — moneda arhiepiscopului de Köln, Hitolf (1076—1079) și a regelui Angliei, William II (1087—1100) — provin din tezaurele de la Deta și de la Gaiu Mic, jud. Timiș [6], tezaure ce au ca dată *terminus post quem* prima jumătate a sec. XIII. Raritatea acestor monede, alături de contextul în care au fost descoperite, exclud integrarea lor în circulația monetară a sec. XI—XII. Pătrunderea lor în această perioadă o punem, mai degrabă, pe seama cruciaților [7]. Fenomenul nu este surprinzător cu atît mai mult cu cît nici în teritoriul vecin de la vest, în Pannonia, denarii vest-europeni nu circulă în această perioadă. Ei vor intra în circulația bănească la sfîrșitul sec. XII, în epoca deprecierii monedei maghiare. În tot acest context apare curioasă încercarea numismatului I. Gédai de a stabili o circulație a denarilor vest-europeni încă din sec. IX—X, și încă anume într-un așa-zis „stat organizat maghiar" ce cuprindea întreg bazinul Carpatic, încă de la începutul sec. X [8]. Numismatul maghiar admite, în urma analizei descoperirilor monetare din Ungaria și a cronicilor occidentale, că prezența acestor monede se datorează incursiunilor de jaf ale maghiarilor, ***aflați în faza prestatală de organizare tribală*** (subl. ns.), în Europa occidentală — mai ales în Italia și Germania — fiind apoi transformate în bijuterii, podoabe de harnașament și folosite în majoritatea cazurilor ca inventar funerar [9], neavînd deci nici o legătură cu circulația monetară, cu atît mai puțin cu relațiile economice. Cu toate acestea I. Gédai se întreabă dacă măcar o parte din aceste monede, respectiv cele neperforate — care reprezintă un minim din numărul și așa mic al acestora — nu provin cumva din legăturile comerciale ale maghiarilor cu țările occidentale. Este greu de imaginat că monedele vest-europene din sec. IX, descoperite în bazinul carpatic, ar proveni din astfel de legături ale maghiarilor care, între 896—900, abia părăsesc *Atelkuzul* și se stabilesc în Pannonia. Aceste monede (mai ales cele carolingiene), alături de alte dovezi arheologice [10], sînt legate de întinderea hotarelor răsăritene ale statului franc pînă pe valea inferioară a Tisei și de evenimentele din această zonă în epoca respectivă [11]. În acest context trebuie plasată și unica decoperire de monede carolingiene de la noi din țară — două monede de bronz emise de Ludovic III (874—882), respectiv de Carloman (879—884), descoperite în mormînt la Jamu Mare, jud. Timiș [12]. Este surprinzătoare revenirea recentă a autorului sus citat [13] asupra discutării pătrunderii acestor monede în așa-zisul „stat organizat maghiar" întins și controlat strict militar pînă la Carpații Meridionali și Orientali, încă din sec. X. De data acesta autorul oferă și o hartă foarte ***ilustrativă*** (subl. ns.), prin care se străduiește să demonstreze stăpînirea maghiară în teritoriul românesc intracarpatic, pe baza descoperirilor denarilor vest-europeni din sec. IX —X. Este însă curios, dar și foarte edificator,

[6] *Ibidem*, p. 281 ; C. Fenеșan, *op. cit.*, p. 109.
[7] C. Feneșan, *loc. cit.*
[8] I. Gédai, MNumTÉ—1972, p. 140.
[9] *Ibidem*, p. 141 ; vezi și L. Kovács, ActaArchHung, 35, 1983, p. 145.
[10] R. Heitel, SCIVA, 34, 1983, 2.
[11] *Ibidem.*
[12] *Ibidem* ; C. Feneșan, *op. cit.*, p. 108.
[13] I. Gédai, Numismatica e antichita classiche, Quaderni Ticinensi, 14, 1985, p. 343—358 ; vezi și Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 77—79, 1983—1985, p. 493.

că aceste monede, conform cartării autorului, sînt total absente la est de Carpații Occidentali. Luarea în stăpînire a unui teritoriu înseamnă organizare politico-administrativă și ecleziastică — deci, formarea comitatelor, colonizare, înființarea eparhiilor și apoi a episcopiilor. Or, primul comitat atestat documentar datează din 1113 — comitatul Bihor [14]. Prezența unor morminte de călăreți din sec. X, se poate pune pe seama pătrunderii violente a unor triburi maghiare — în special în timpul luptelor purtate cu voievodatele lui Gelu și Glad — triburi care se găseau într-un proces rapid de asimilare (edificatoare în acest sens este trecerea la ortodoxism a lui Gyla). Considerăm de aceea că prezența unor monede occidentale (cu atît mai puțin absența lor), însușite de războinici-călăreți, nu constituie un argument pentru o acțiune de luare în stăpînire sistematică. Dealtfel și izvoarele istorice — Anonymus — relevă că după primele ciocniri violente, dintre triburile de maghiari migratori și voievodatele române, nu s-a produs dispariția acestora din urmă.

Prezența monedelor maghiare în teritoriul românesc este, în sec. XI—XII, concomitentă cu organizarea statului feudal maghiar și cu politica sa agresivă, de expansiune.

Dacă denarii vest-europeni, așa cum am văzut, apar la sfîrșitul sec. XII, iar monedele maghiare sînt aduse pe calea incursiunilor militare ale regatului arpadian, prezența monedelor romane-tîrzii și bizantine este o consecință a legăturilor statornice dintre spațiul carpato-danubian și lumea sud-dunăreană, a circulației monetare bizantine permanente în ultimă analiză, într-o măsură mai mare sau mai redusă, din sec. VI și pînă la începutul sec. XIII. Pătrunderea economică și culturală romană-tîrzie și bizantină în teritoriul analizat de noi este ilustrată și de numeroasele descoperiri de tezaure și de monede izolate.

În urma analizării acestor descoperiri constatăm existența a trei perioade distincte de pătrundere : prima — sec. V — monedele romane-tîrzii ; a doua — sec. VI—IX — prima etapă a circulației monedei bizantine [15] ; a treia — sec. X—XII — a doua etapă a circulației monedei bizantine. Potrivit locurilor de descoperire a acestor monede, trei sînt zonele principale de grupare a acestora : nord-vestul Transilvaniei, unde se concentrează monedele romane-tîrzii ; în Banat și Transilvania — monedele bizantine. Cunoscut de noi pînă la ora actuală, ca provenind din teritoriul românesc al bazinului Carpatic, este un număr de 218 plus un coeficient „x" (care indică numărul monedelor nedeterminate), de monede din aur, argint, billon și bronz descoperite izolat și nouă tezaure. Analizînd circulația acestor monede vom lua ca obiect al discuției noastre cele 218 monede izolate, cu locuri sigure de descoperire, tezaurele nereflectînd întotdeauna o circulație monetară, un schimb comercial — ele putînd proveni și din jafuri, stipendii, cadouri (mai ales în cazul celor din aur, categorie în care intră și numeroase din monedele de aur izolate). Monedele se grupează astfel : 53 piese din aur, cinci piese din argint și 160 piese din bronz și billon. Prezentăm o repartiție a acestor monede pe secole.

[14] Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, 1972, București, p. 99.

[15] C. Preda, *op. cit.*, p. 376.

Secolul	AV	AR	AE	totul
V	14	—	5	19
VI	9	—	53	62
VII	16	1	14	31
VIII	—	—	2	2
IX	3	—	—	3
X	3	1	29	33
XI	3	1	15	19
XII	5	2	42	49
total	53	5	160	218

Descoperirile monetare din sec. V, alături de descoperirile arheologice [16], ne dau dovezi convingătoare despre continuitatea locuirii acestui teritoriu de către populația autohtonă daco-romană. Mai ales monedele din bronz le atribuim autohtonilor, întrucît aceștia reprezentau suportul economic, migratorii reprezentînd aproape întotdeauna, o minoritate războinică, exercitînd doar o dominație politico-militară. Monedele din aur sînt legate mai degrabă de alogeni — în prima jumătate a sec. V mai ales de huni. Dacă în Pannonia moneda romană-tîrzie, ajunsă mai ales prin stipendii acordate între anii 430—450 hunilor în perioada de maximă înflorire a puterii lor [17], este prezentă într-o cantitate importantă (mai ales în tezaure), în teritoriul românesc intracarpatic descoperirile sînt răzlețe, apărînd într-un mediu predominant daco-roman.

Pătrunderea și circulația monedei bizantine este o continuare firească a circulației monetare romane-tîrzii. Urmărind cartografierea descoperirilor monetare din prima etapă de circulație [18], observăm că acestea se suprapun peste aria de circulație a monedei romane. Se dovedește astfel, încă o dată, continuitatea populației daco-romane în acest teritoriu, legăturile ei tradiționale — mai ales comerciale — cu lumea sud-dunăreană.

În faza întîi de pătrundere a monedei bizantine aceasta urmează un flux continuu, momentul de vîrf fiind atins în a doua jumătate a sec. VI [19] începînd cu a doua parte a domniei lui Iustinian, culminînd în timpul lui Iustin II și a lui Tiberiu II Constantin. De la sfîrșitul domniei acestuia din urmă, numărul monedelor se reduce, înregistrînd o scădere bruscă din timpul domniei lui Focas (602—610). Această diminuare treptată a fost determinată, după cum se știe, de anumite conjuncturi de ordin politic, economic și militar [20].

Materialul numismatic din sec. VI—VII reflectă pătrunderea intensă a monedei de bronz (65 piese de bronz în comparație cu 25 piese din aur). Dacă în sec. VI predomină monedele din bronz (51 piese, comparativ cu nouă piese din aur), în sec. VII sporește numărul monedelor de aur (16 piese din aur, 14 piese din bronz), monede ce provin în mare măsură din jafurile triburilor migratoare, sau din stipendii acordate de bizantini

[16] D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 116—117.

[17] Katalin Biróné Sey, MNumTÉ—1972, p. 133.

[18] Vezi figura I.

[19] V. Butnariu, *op. cit.*, p. 207, 210.

[20] *Ibidem*, p. 214—215; C. Preda, *op. cit.*, p. 386.; D. Gh. Theodor, ArhMIași, 22, 1985, p. 264.

acestora. Menţionăm că pentru aceeaşi perioadă — sec. VI—VII — descoperirile monetare din Pannonia, grupate în special în dreapta cursului Dunării Mijlocii, sînt aproape numai din aur [21].

Prezentăm o situaţie statistică a monedelor de bronz din această perioadă obţinută prin calcularea procentajului pentru fiecare domnie în cadrul perioadei în discuţie şi a coeficientului monede/an domnie, după metoda folosită pentru monedele din aceeaşi perioadă din Dobrogea [22].

Anastasius	5 ex.	7,46%	(V)	sau	5 ex./20 ani	= 0,25 (IV)
Iustin I	5 ex.	7,46%	(V)	sau	5 ex./9 ani	= 0,55 (III)
Iustinian	21 ex.	31,34%	(I)	sau	21 ex./38 ani	= 0,55 (III)
Iustin II	16 ex.	23,88%	(II)	sau	16 ex./13 ani	= 1,23 (II)
Tiberiu II Constantin	6 ex.	8,95%	(IV)	sau	6 ex./ 4 ani	= 1,50 (I)
Mauriciu Tiberiu	11 ex.	16,41%	(III)	sau	11 ex./20 ani	= 0,55 (III)
Focas	1 ex.	1,49%	(VI)	sau	1 ex./ 8 ani	= 0,12 (VI)
Heraclius	1 ex.	1,49%	(VI)	sau	1 ex./30 ani	= 0,03[1/6=0,16] (V)
Constans II	1 ex.	1,49%	(VI)	sau	1 ex./27 ani	= 0,03 (VII)

Calcularea procentajului pentru fiecare domnie îl situează pe Iustinian pe primul loc, urmat îndeaproape de Iustin II, apoi Mauriciu Tiberiu. Cu procentaje mai scăzute urmează Tiberiu II Constantin, Anastasius şi Iustin I ca apoi, cu procentaj minim, să urmeze Focas, Heraclius şi Constans II. O imagine exactă a situaţiei istorice, favorabilă sau anevoioasă pentru pătrunderea monedelor de bronz, deci şi pentru păstrarea contactelor dintre cele două lumi, o furnizează coeficientul monede / an domnie. Conform acestui calcul în frunte se află Tiberiu II Constantin, urmat foarte de aproape de Iustin II, după care, la o distanţă apreciabilă, fără diferenţe între ei, se plasează Mauriciu Tiberiu, Iustin I şi Iustinian. La o nouă distanţă se află Anastasius, Heraclius (luînd în consideraţie numai primii şase ani de domnie) şi Focas, iar pe ultimul loc, Constans II.

Constatăm că pătrunderea monedelor de bronz bizantine în Banat şi Transilvania, teritorii ce nu intrau sub controlul direct al Bizanţului, în general şi, evident păstrînd proporţia, se aseamănă cu frecvenţa de intrare a acestor monede în circulaţia din Dobrogea [23]. Această constatare întăreşte şi ea realitatea păstrării contactului permanent cu lumea bizantină, dovedeşte, încă o dată, că întreg teritoriul de la nordul Dunării de Jos a intrat în sfera de interese politice, militare şi economice a Imperiului bizantin.

Dacă în Banat monedele bizantine pătrund prin contactul cu imperiul (zona sudică aflîndu-se sub control bizantin în timpul lui Iustinian) [24], în Transilvania, foarte probabil datorită relaţiilor de natură economică, ele pătrund pe văile Mureşului şi Oltului, răspîndindu-se apoi în întreg spaţiul intracarpatic [25].

[21] Katalin Bironé Sey, *op. cit.*, p. 135.

[22] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşanu, *op. cit.*, p. 378.

[23] *Ibidem*, p. 379.

[24] I. Uzum, Banatica, 5, 1979, p. 253; idem, Drobeta, 4, 1980; Gh. Ştefan, Drobeta 2, 1974.

[25] Vezi figura I.

După această primă fază de pătrundere neîntreruptă a monedei bizantine urmează o perioadă de dificultate temporară a menținerii relațiilor cu lumea bizantină, deci și a pătrunderii monedelor și importurilor din sudul Dunării. Această situație este legată de deteriorarea poziției Bizanțului la granița de nord, începută din sec. VII și continuată de-a lungul sec. VIII—IX. Din a doua jumătate a sec. VII și in tot cursul secolului următor, pe teritoriul intracarpatic se constată prezența avaro-slavilor; în decada a noua a sec. VII în sudul Dunării își face apariția bulgarii; Imperiul trece acum printr-o criză economică puternică, ce duce la declinul comerțului bizantin. Din întreg cursul sec. VIII—IX avem doar cinci monede [26].

Este interesant de observat faptul că în regiunile în care comerțul bizantin este în regres în această epocă, înflorește în schimb comerțul arab. În țara noastră descoperirile de dirhemi arabi sînt rare [27]. Remarcăm că, ulterior, în sec. X și începutul sec. XI, în vreme ce populațiile din regiunile Europei centrale și nord-estice întrebuințează dirhemul arab din argint, populația de pe teritoriul de la nordul Dunării de Jos va refolosi, în mod curent, moneda bizantină de bronz [28]. În sec. IX economia Bizanțului se redresează; prin reforma monedei de bronz a lui Mihail II (820-829), in părțile de est și nord ale imperiului se produce o reînviere a circulației monetare bizantine, o redeschidere de drumuri comerciale spre interiorul continentului [29]. Urmașii lui Mihail II — Theofil (829—842), Mihail III (842—867) și Vasile I (867—886) — au continuat și extins reforma.

Așezarea maghiarilor în Pannonia a răsturnat echilibrul de forțe existent în Europa sud-estică, obligînd Bizanțul să depună eforturi permanente o îndelungată perioadă de timp — secolele X-XII — pentru restabilirea echilibrului la granița de nord, pentru extinderea preponderenței politice și lărgirea zonelor de influență. La sfîrșitul sec. IX, pe o cale sau alta, Bizanțul reia legăturile cu teritoriile de la nordul Dunării. În spațiul românesc analizat, incursiunile triburilor maghiare și luptele duse de acestea cu voievodatele române ale lui Gelu, Glad și Menumorut, nu au modificat statutul social-politic al acestora din urmă și nici orientarea lor, în continuare, către sudul bizantin. Dimpotrivă, relațiile de colaborare se intensifică, mai ales în fața tendințelor de expansiune ale maghiarilor.

În urma victoriei lui Ioan Tzimiskes, din 971, asupra bulgarilor, Bizanțul redevine stăpînul Dunării, exercitînd astfel o permanentă

[26] Figura I numerele 69, 140, 85 și 159.

[27] D. Gh. Theodor, *op. cit.*, p. 265; pentru circulația dirhemilor arabi în Europa de nord-est și centrală, vezi și V. L. Ianin, MNumTÉ—1972, p. 153, și 157—158: I. Gédai, MNumTÉ ...*op. cit.*, p. 140—141: G. Hatz, MNumTÉ—1973, p. 112. La noi în țară. dirhemi arabi s-au descoperit doar în două localități, la est de Carpații Orientali: la Bosia, jud. Iași și la Răducăneni, jud. Iași. În Ungaria descoperirile de dirhemi sînt destul de puține. Aceste monede au pătruns în Pannonia pe cale vest-europeană, prin incursiunile de jaf ale maghiarilor în Germania și Italia. Monedele arabe, folosite ca inventar funerar, se grupează în partea de nord a Ungariei. Ele apar perforate, fiind folosite ca ornamente ale centurilor, harnașamentelor deci, fără valoare circulatorie (Cf. I. Gédai, MNumTÉ ... *loc. cit.*, p. 141; L. Huszár, MNumTÉ—1972, p. 165).

[28] J. Pošwar, Časopis Moravenskeche Musea, 52, 1967, p. 57; vezi și D. M. Metcalf, Institute for Balkan Studies, 20, 1965, p. 25.

[29] D. M. Metcalf, *op. cit.*, p. 26.

influență asupra ținuturilor de dincolo de fluviu, influență ce se resimte pînă în Pannonia [30]. O dovadă a acestei influențe și a legăturilor cu voievodatele române stau și numeroasele descoperiri monetare din această perioadă. Este semnificativ faptul că din totalul de 33 monede din sec. X, 29 piese sînt din bronz și doar trei piese din aur. Aceasta în comparație cu descoperirile monetare din Pannonia, unde, de la sfîrșitul sec. IX, numărul modelelor de aur crește simțitor, în sec. X pieselor autentice adăugîndu-li-se numeroase imitații [31]. De asemenea, din această perioadă, din teritoriul românesc în discuție, provine un singur depozit monetar din aur. Neignorînd rolul jucat de monede — în afară de cel comercial — ca mijloc de plată a unor stipendii, drept cadouri, sau ca pradă în urma unor incursiuni de jaf, remarcăm însă că astfel de roluri îl pot avea mai degrabă monedele din aur.

Din sec. XI pe teritoriul Banatului și Crișanei pătrunde și moneda maghiară. Relațiile comerciale cu Bizanțul rămîn destul de intense — fapt demonstrat și de numeroasele importuri de factură bizantină și sud-dunăreană, ca și de monedele de bronz din această perioadă — dar, în legăturile cu imperiul se constată anumite fluctuații. În timpul Comnenilor relațiile se intensifică, stăpînirea Bizanțului pe o bună parte a teritoriului vestic de la Dunărea de Jos devenind o realitate istorică evidentă. Monedele bizantine de bronz din această perioadă — 42 piese, în comparație cu cinci piese de aur — se concentrează mai ales în Banat. Acesta joacă un rol de coridor, de „culoar cultural” dinspre teritoriile sud-dunărene spre cele din Europa Centrală [32].

Pentru urmărirea fluctuației pătrunderii monedei de bronz bizantine, din această a doua etapă de circulație, calcularea coeficientului monede/an domnie este ilustrativ.

Leon VI	3 ex./26 ani	0,11 (XI)
Constantin VII	3 ex./46 ani = 0,06	(XII)
Ioan Tzimiskes	23 ex./ 8 ani = 2,87	(I)
Vasile II	6 ex./50 ani = 0,12	(X)
Roman III	1 ex./ 5 ani = 0,20	(VIII)
Mihail IV	5 ex./ 8 ani = 0,62	(III)
Constantin X	3 ex./ 8 ani = 0,37	(VI)
Alexius I	7 ex./37 ani = 0,19	(IX)
Ioan II	8 ex./25 ani = 0,32	(VII)
Manuel I	14 ex./37 ani = 0,38	(V)
Isaac II	8 ex./10 ani = 0,80	(II)
Alexius III	4 ex./ 8 ani = 0,50	(IV)

Pe primul loc, distanțat vizibil, este Ioan Tzimiskes. Este urmat de Isaac II și, cu mici diferențe între ei, de Mihail IV și Alexius III; apoi, cu procentaje aproape egale, se situează Manuel I, Constantin X și Ioan II. La o nouă distanță, urmează Roman III, Alexius I, Vasile II și Leon VI și, cu un procentaj minim, Constantin VII. Perioada de vîrf a pătrunderii monedei bizantine de bronz are loc în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes, cînd, după 300 de ani, este restabilită granița de pe Dunăre. Observăm

[30] A. R. Lewis, *Actes du XIV Congrès* ..., II, 1971, p. 363.
[31] Katalin Biróné Sey, *op. cit.*, p. 135; L. Kovács, *op. cit.*, p. 145.
[32] R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești, secolele X—XIV*, București, 1974, p. 63.

că Manuel I se plasează doar pe locul cinci, într-o perioadă în care Banatul se află sub control direct bizantin. Deși descoperirile izolate ale monedelor acestui împărat nu însumează o cifră spectaculoasă, în schimb emisiunile sale devin majoritare în cadrul tezaurelor de bronz din această perioadă. Declinul circulației monedei bizantine, mai ales în a doua jumătate a sec. XII, se datorează și cedării treptate în fața monedei maghiare. Dar, în condițiile prezenței acesteia din urmă, faptul că descoperirile monetare bizantine se compun mai ales din nominaluri de bronz dovedește o preferință, bazată pe tradiție, a populației românești în continuitatea folosirii acestei monede. De asemenea, în situația în care moneda maghiară nu era încă în stare să satisfacă, nici calitativ și nici cantitativ, cerințele pieței, prezența monedelor de bronz bizantine demonstrează tocmai continua creștere a necesității de monedă măruntă, utilizată nu atît în marele comerț, cît în acela intern, local.

Zona de concentrare a descoperirilor monetare bizantine din sec. X—XII este tot în Banat și în estul și sud-estul Transilvaniei, în vechile arii, din prima etapă, ale circulației monedei bizantine. Aceasta demonstrează existența unor așezări românești cu continuitate din secolele anterioare, înseamnă păstrarea și continuarea legăturilor tradiționale ale populației daco-romane de către populația română.

Cum am mai arătat, în sec. XI, în teritoriul examinat, alături de moneda bizantină pătrunde și moneda maghiară. Exercitarea deplină a prerogativelor suveranului maghiar s-a manifestat și prin emiterea monedei proprii. Acest fapt nu a avut la bază doar considerente economice și politice ci, mai ales în prima fază, dorința de sporire a veniturilor cămării regale [33], de tezaurizare a unor valori [34]. Primele emisiuni monetare proprii, databile în al doilea an de domnie al lui Ștefan I [35], sînt imitații ale tipului monetar franco-bavarez. După aceste prime emisiuni, monedele arpadiene vor resimți influența celor bizantine, mai ales în tehnica baterii care, pînă la sfîrșitul sec. XII, a fost cu precădere tehnica „pointillé", necunoscută în Europa vestică [36].

Dar nu numai în tehnica monetară se resimte influența bizantină. Noul stat fiind punctul de convergență al intereselor celor două mari imperii — german și bizantin — intervenția Bizanțului în problemele politice și mai ales dinastice ale Ungariei se va menține pînă în 1204. După moartea lui Ștefan I se ivesc o serie de conflicte între „duci" pentru putere. De aceste conflicte vor profita împărații bizantini în încercarea de atragere a noului stat în sfera lor de influență. Regalitatea arpadiană a oscilat în alegerea integrării între statele Balcanului greco-bizantin, sau ale Occidentului latin. În anul 1074 Geza I se încoronează și ia titulatura de „rex", primind, cu această ocazie, coroana și însemnele puterii de la împăratul bizantin Mihail VII Dukas [37]. Amprenta cea mai puternică

[33] E. Molnár, *A Magyar társadalom története az öskortol az árpádkorig*, Budapesta, 1949, p. 202.

[34] Este cunoscut obiceiul maghiarilor ca în momentul căsătoriilor, pe lîngă alte obiecte de valoare, să se dea și o dotă din monede de aur și argint (vezi I. Gédai, *op. cit.*, p. 139). Tot ca valori erau tezaurizate și monedele bizantine din aur (Cf. L. Kovács, *op. cit.*, p. 150).

[35] I. Gédai, *op. cit.*, p. 147.

[36] Idem, NK, 1971—1972, p. 28.

[37] G. Jesznszeky, NK, 1941, p. 25.

a Bizanțului în Ungaria datează din perioada domniilor lui Bela III (1172—1196) și a împăratului Manuel I Comnenul (1143—1180) [38], cînd relațiile economice și politice dintre cele două state devin mai strînse. Aceasta este și perioada în care stăpînirea bizantină se extinde, cum am mai arătat, pe o bună parte din Banat și, cînd numărul monedelor bizantine din bronz sporește vizibil.

Tocmai în această perioadă, lucru singular în numismatica medievală maghiară, apar și două tipuri monetare proprii din bronz. Acestea [39] se deosebesc net de moneda tradițională arpadiană. Primul din aceste nominaluri [40] se apropie foarte mult de moneda bizantină, înrîurirea celei din urmă fiind evidentă. Nu numai imaginea de pe monedă o certifică, dar și aspectul ei. Reprezentarea iconografică este cu totul nouă în numismatica maghiară, desenul este pronunțat punctat. O mare parte din aceste monede sînt schifate. Este semnificativ faptul că locurile de descoperire ale acestor monede se concentrează în Banat și Transilvania [41], adică tocmai în zona de contact cu moneda de bronz bizantină; în Ungaria descoperirile de acest gen sînt grupate mai ales în sud-estul cîmpiei Tisei. Considerăm că nereușind o integrare economică a teritoriului românesc nou ocupat în sistemul economic al statului maghiar, regalitatea a recurs la emiterea acestui nominal de bronz, implantînd astfel moneda proprie într-un mediu în care circula moneda bizantină, al cărei suport social era populația română. Mai mult, emiterea nominalului de bronz s-ar putea să fi fost și o intenție de aliniere la sistemul monetar bizantin, o integrare în sfera statelor balcanice. Cercetarea mai aprofundată a fenomenului ar putea fi interesantă.

Emisiunile monetare maghiare ale primilor regi arpadieni nu pătrund în teritoriul românesc pe calea circulației monetare, ci, sînt o prezență în urma conflictului violent al administrației regale cu voievodatele române. La începutul sec. XI formațiunile politice românești din bazinul Carpatic devin ținta expedițiilor militare ale regatului maghiar care își reia acum atacurile la est de Tisa. Atenția Bizanțului fiind îndreptată spre restabilirea echilibrului la granița dunăreană, Ștefan I profită de conjunctura favorabilă și, în 1003, atacă voievodatul lui Gyla. Evenimentele militaro-politice ulterioare din imperiu — angajarea trupelor lui Vasile II în Asia Mică (1020), moartea împăratului (1025), urcarea pe tron a împărătesei Zoe (1028) — au facilitat regatului maghiar atacarea, în 1028, a voievodatului lui Ahtum, urmașul lui Glad în Banat. Ocuparea teritoriului românesc se va face însă treptat, pe măsura cuceririi centrelor voievodale-politice și militare ale formațiunilor politice românești. În

[38] În această epocă relațiile politice și economice maghiaro-bizantine devin mai strînse. Dorința lui Manuel I Comnenul de a reface măreția imperiului său viza direct Ungaria; doar prin teritoriul ei putea să ajungă în vecinătatea Imperiului German. De aceea s-a amestecat în permanență în problemele interne ale statului maghiar, mai ales în alegerea urmașului lui Bela II (1131—1141), a oferit mîna fiicei sale fratelui mai mic al regelui Ștefan III (1162—1172), ducelui Bela, luîndu-l la Constantinopol și crescîndu-l ca pe viitorul moștenitor al tronului bizantin. În anul 1172, Ștefan III moare, iar Bela se grăbește să-i ocupe tronul. Printre altele, Bela III (1172—1196) copiază din Bizanț crucea dublă, simbol al puterii imperiale, punîndu-și-o pe monedele sale, ca semn al puterii regale.

[39] CNH, I, Budapesta, 1898, nr. 98—100 și 101.

[40] *Ibidem*, nr. 98—100.

[41] Cf. A. Kerényi, NK, 1949—1950, p. 24; vezi figura III.

urma înfrîngerii pecenegilor (1085) și a consolidării statului maghiar, în timpul domniei lui Ladislau I (1077—1095), sînt reluate acțiunile de extindere spre răsărit. Descoperirile monetare reflectă fidel această penetrație treptată.

Astfel, emisiunile monetare arpadiene din sec. XI apar răzleț, în morminte izolate, sau grupate în cimitire, în centrele de rezistență ale populației autohtone. Edificatoare sînt descoperirile de pe valea Crișului Repede — de la Sîntion, Biharia, Sîntimreu ; de pe valea Someșului Mic — de la Dăbîca, Cluj, Cluj-Mănăștur și din necropola de la Moldovenești. În continuare, descoperirile monetare arpadiene din sec. XI se concentrează în necropola de la Vărșand, pe Crișul Alb și, mai ales, pe cursul inferior al Mureșului, la Bodrog, Pecica, în necropola de la Vladimirescu, la Zimandu Nou, Strei și în cimitirul feudal timpuriu de la Hunedoara.

Cu excepția emisiunilor monetare ale lui Ștefan I (21 piese), monedele primilor regi arpadieni, descoperite pe teritoriul țării noastre exclusiv în centrele mai sus citate, sînt puține. Fenomenul nu este surprinzător, pe de o parte, datorită însăși pătrunderii treptate în acest teritoriu, pe de altă parte, datorită stadiului incipient al dezvoltării monetăriei maghiare și a orientării legăturilor comerciale înspre alte zone ale Europei (monedele lui Ștefan I au ajuns în statele de pe țărmul Mării Baltice — Holstein, Pomerania, Livonia, Danemarca). Numărul emisiunilor monetare maghiare sporește spre sfîrșitul sec. XI, în timpul domniei lui Ladislau I (31 piese). O încercare de îmbunătățire a monedei are loc în a doua parte a domniei acestuia (1087—1095), emisiunile sale din această perioadă fiind primii denari maghiari" adevărați" („denarii" sau „nummi"). Fapt semnificativ — compoziția celor trei tezaure de monede maghiare din sec. XI, descoperite la Sîntandrei, jud. Bihor, la Frata și la Turda, în jud. Cluj, o alcătuiesc în exclusivitate emisiunile lui Ladislau I. Ele au fost găsite în zonele de exploatare a sării și a fierului, fiind direct legate de aceste centre. Prezența unui singur tip monetar indică proveniența lor pe o cale oficială, iar starea de conservare a pieselor și faptul că au fost tezaurizate chiar în timpul emiterii respectivului tip monetar[42] ne dau dreptul să afirmăm că nu au intrat în fluxul circulației.

În sec. XII, în timpul domniei lui Coloman (1095—1116), se continuă acțiunea de extindere agresivă a regatului arpadian în teritoriile românești. Descoperirile monetare din această perioadă se concentrează pe cursul superior al Mureșului și pe văile Tîrnavelor. Primele monede arpadiene pătrunse în acest spațiu sînt emisiunile lui Coloman. Cea mai ilustrativă din aceste descoperiri este marea necropolă de la Alba Iulia[43], unde monedele încep cu emisiunile lui Coloman (1095—1114) și se încheie, fără vreo întrerupere, cu emisiunile lui Bela III (1172—1196). Răspîndirea monedei maghiare în această zonă se poate urmări, pe cursul Mureșului, în necropola de la Ciumbrud, la Sfîntu Gheorghe, Zău de Cîmpie și în necropola de la Morești, iar pe valea Tîrnavelor, la Sînmiclăuș, în necropolele de la Mediaș și Bratei, la Sighișoara și Sînpaul.

[42] Din partea a doua a domniei, Ladislau I introduce schimbarea tipului monetar din doi în doi ani.

[43] R. Heitel, SCIVA, 37, 1986, 3, p. 242 ; idem, RRHA, 2, 1972, p. 141—143 și passim.

Pe linia Oltului descoperirile de monede arpadiene încep cu emisiunile lui Geza II (1141—1162). Acest fapt confirmă şi întăreşte izvoarele scrise — diplomele regale acordate coloniştilor germani, aduşi în aceste zone de Geza II pentru asigurarea pazei graniţei sudice. Demonstrative sînt descoperirile efectuate la Cisnădioara, în necropolele de la Viscri şi Drăuşeni, la cetatea Prejmerului. Contactul violent cu populaţia autohtonă din această regiune este ilustrat şi de îngroparea celor două tezaure monetare bizantine, descoperite la Făgăraş şi Streza-Cîrţişoara, încheiate cu monede din 1143.

Primele emisiuni monetare maghiare descoperite în sud-estul Transilvaniei datează din ultimele patru decenii ale sec. XII. Aceasta este şi perioada în care se atinge linia Carpaţilor Orientali, fixată *acum* ca limită estică a graniţelor statului maghiar. Descoperirile monetare din această zonă provin din necropolele de la Covasna, Peteni şi Zăbala, din descoperirile izolate de la Zagon şi Cernat.

Circulaţia monedelor maghiare în sec. XII este anevoioasă în teritoriul românesc examinat. Una din cauze este şi deprecierea puternică a acestora, mai ales în prima jumătate a secolului, cînd denarul devine tot mai mărunt, mai diminuat valoric, de talia obolului, căpătînd un pronunţat caracter local. La mijlocul secolului va atinge o oarecare stabilitate, ca apoi să urce progresiv pînă spre sfîrşitul acestuia (sfîrşitul domniei lui Bela III). Cu emisiunile lui Ştefan III şi mai ales cu cele ale lui Bela III începe o perioadă nouă în tipologia monedei maghiare din sec. XII. Schimbarea a facilitat acceptarea acesteia din urmă de către populaţia locală, a produs o înviorare a schimburilor. Din totalul descoperirilor monetare maghiare din sec. XII, 26 piese sînt emisiunile lui Ştefan III şi 32 ale lui Bela III. În timpul domniei sale — 15 ani — drept urmare a reformei monetare efectuate, Bela III emite 13 tipuri monetare : 11 din argint şi două din bronz. Din totalul de 32 de monede descoperite izolat, 12 piese, plus trei depozite monetare, sînt nominaluri din bronz.

Monedele maghiare din sec. XI şi marea majoritate a celor din sec. XII au fost descoperite în morminte. Necropolele şi puţinele aşezări din care provin aceste monede, în general, suprapun sau se află într-un spaţiu în care au existat aşezări mai vechi, aşezări autohtone. În aria geografică a acestor aşezări, după cum am văzut, înainte de apariţia monedei maghiare şi chiar şi după acest eveniment a circulat moneda bizantină. În general, caracterul descoperirilor arheologice în care s-au găsit monede bizantine diferă de acela al descoperirilor din care provin monede maghiare. Componenţa inventarelor funerare şi ale aşezărilor din care provin monede bizantine [44] pledează pentru apartenenţa lor unei populaţii prin tradiţie paşnică, sedentară (aceasta spre deosebire de inventarele unei serii de

[44] Aceste inventare se compun din ceramică de factură bizantină, podoabe de origine bizantină — pandantive cruciforme, fibule şi cercei de tip bizantin etc. — importuri cu analogii în sudul Dunării (specifice Bratei, Frumuşeni).

morminte datate cu monede maghiare)[45]. Atragem atenția că sînt doar două cazuri în care moneda bizantină se găsește în același context cu moneda maghiară : la Hunedoara și la Moldova Veche.

La Hunedoara, în cimitirul de epocă arpadiană datat cu monede maghiare din sec. XI, într-un mormînt s-a găsit o monedă bizantină de bronz, sec. XI, purtată însă ca medalion.

La Moldova Veche. într-o așezare de sec. XII s-au găsit, într-un semibordei, două monede bizantine de bronz - Alexius I Comnenul — iar în stratul de cultură de lingă semibordei o monedă de bronz, de tip bizantin, emisă de Bela III.

În concluzie, evoluția circulației monetare din secolele V—XII demonstrează și ea că ținuturile de la nordul Dunării de Jos s-au găsit în permanență în sfera de interes a Bizanțului. Dezvoltarea teritoriului românesc din bazinul carpatic se petrece deci sub iradierea civilizației bizantine. Relațiile economice permanente ale acestui teritoriu cu lumea sud-dunăreană sînt ilustrate de numeroasele descoperiri monetare și arheologice. Aceste descoperiri aduc importante date pentru certificarea continuității populației autohtone, argumentează existența unor dezvoltate centre românești, locuite înainte și după venirea maghiarilor în acest spațiu. Aglomerarea descoperirilor monetare în unele zone reflectă procesul de concentrare de așezări, dezvoltate nu o dată în jurul unor cetăți. Astfel de concentrări în spațiul analizat au constituit una din premisele evoluției procesului de organizare politică, statală[46]. Acest proces a fost mult întîrziat de pătrunderea maghiarilor de-a lungul sec. X—XII.

În cursul sec. XI—XII, în teritoriul românesc al bazinului carpatic, pătrund și monedele maghiare care se suprapun unei pronunțate circulații monetare bizantine. Dacă în această perioadă monedele arpadiene sînt, în mare parte, indicatori suplimentari pentru pătrunderea militară a statului maghiar, în schimb moneda bizantină, etalon pentru toată Europa de sud-est, este întrebuințată de populația autohtonă — daco-romană și apoi românească — încă din sec. VI.

Descoperirile arheologice și numismatice din sec. V—XII dovedesc că teritoriul românesc analizat nu a fost niciodată izolat. Dunărea a fost în permanență un element de legătură între imperiu și lumea aflată în stînga cursului ei inferior și mijlociu. Ținuturile din nord-vestul Dunării de Jos au devenit adevărate „culoare culturale" deschise influențelor civilizației bizantine, fiind totodată receptive și la noile influențe venite din centrul și vestul Europei.

[45] Inventarele de acest tip sînt în general foarte sărace. Se remarcă podoabe din bronz — brățări cu capete lățite, ace de păr cu capătul globular, inele, coliere și brățări din sîrmă răsucită, inele de tîmplă cu capătul în „S", mărgele din lut și din sticlă, catarame, piese de harnașament, vîrfuri de suliță, vîrfuri de săgeți, pinteni (specifice Vărșand, Alba Iulia).

[46] Șt. Olteanu, RevIst, 12, 1975, p. 1837.

I. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR MONETARE ROMANE-TÎRZII ŞI BIZANTINE DIN BAZINUL CARPATIC[47]

1 Aiton, jud. Cluj — nr. 1[48].
1 AV Theodosius II (408—450)[49].
2 Bars (raion, R. S. Cehoslovacă) — nr. 4.
1 AV Ioan Tzimiskes (969—976)[50].
3 Bicaciu, com. Cefa, jud. Bihor — nr. 146.
1 AV Theodosius II (408—450)[51].
4 Bina, raion Nové Zamky (R. S. Cehoslovacă) — nr. 147.
Tezaur compus din 108 monede de aur romane — şi romane-tîrzii, avînd ca moment de încheiere monedele lui Theodosius II[52].

5 Braşov — nr. 6.
1 AE Focas (602—610)[53].
6 Bratislava (R. S. Cehoslovacă) — nr. 8.
1 AV Theodosius II (408—450)[54].
7 Bucany, raion Trnava (R. S. Cehoslovacă) — nr. 9.
1 AV Arcadius (395—408)[55].
8 Budapesta-Csepel (R.P. Ungaria) — nr. 10.
1 AE Leon VI (886—912)[56].
9 Cerna, com. Liebling, jud. Timiş — nr. 13.
Monede din AV şi AE Alexius I (1081—1118), Ioan II (1118—1143) şi Manuel I (1143—1180)[57].
10 Cernat, jud. Covasna — nr. 14.
Tezaur de monede de bronz sec. XI, avînd ca dată de încheiere 1055[58].
11 Ceuaşu de Cîmpie, jud. Mureş — nr. 15.
1 AV Iustinian (527—565).
1 AV Focas (602—610)[59].
12 Cilnic, jud. Alba — nr. 16.
1 AV Leon I (457—474)[60].
13 Cluj — nr. 17.
1 AR Theodosius II (408—450)[61].
14 Copalnic-Mănăştur, jud. Maramureş — nr 148.
1 AV imitaţie Theodosius II (408—450)[62].
15 Covasna — nr. 19
1 follis anonim[63].
16 Cristuru Secuiesc, jud. Harghita — nr. 21.
14 billon epoca Comnenilor[64].
17 Csanytelek, comit. Csongrád (R. P. Ungaria) — nr. 23.
1 AV Leon VI (886—912), purtată ca medalion[65].

[47] Sînt prinse, în ordine alfabetică, doar localităţile care nu intră în repertoriile întocmite de C. Preda, *op. cit.* şi V. Butnariu, *op. cit.* Acestea ne limităm doar să le enumerăm, trecînd în dreptul fiecăreia numărul sub care este cartată pe hărţile noastre. Apalina 2, Arad 3, Beba Veche 5, Békéscsaba 145, Bratei 7, Caransebeş 11, Cerani 12, Cerna 13, Cernat 14, Corund 18, Cristeşti 20, Cruşoviţa 22, Deszk 149, Dorobanţi 33, Drobeta 34, Făgăraş 39, Fîrtuşu 41, Frumuşeni 42, Gherla 45, Giarmata 46, Hadmezövásárhely 151, Haţeg, Hoghiz 53, Hunedoara 55, Insula Banului 153, Kiszombor 64, Krstur 154, Kunagota 65, Mediaş 69, Mezöberény 71, Moigrad 72, Mureş, Nyiregyháza 157, Odorhei 82, Orşova 85, Ortişoara 86, Ostrovu Banului 158, Pecica 90, Pojejena 94, Rupea 98, Săbed 162, Sebeş 101, Sîncrăieni 104, Sîngeorgiu de Cîmpie 105, Sînnicolau Mare 106, Sînpetru German 107, Sîntandrei 108, Streza-Cîrţişoara 112, Szeged 116, Szegvár 117, Szentes 118, Seica Mică 122, Seitin 123, Somcuţa Mare 163, Teremia Mare 128, Timiş, Timişoara 130, Transilvania, Uroi 135, Variaş 137, Vădaş 138, Veţel 139, Voila 140, Voiniceni 141.
[48] Respectivul număr indică cifra sub care este cartată localitatea.
[49] K. Horedt, *op. cit.*, p. 39.
[50] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 61.
[51] B. Mitrea, Dacia, N. S., 11, 1967, p. 384.
[52] Eva Kolnikova, NS 10, 1967—1968, pl. IX 107—108.
[53] CreştCol, 6, 1962, p. 312.
[54] Eva Kolnikova, Slovenska Numizmatika, II, Bratislva, 1972, p. 94, nr. 16.
[55] *Ibidem*, nr. 19.
[56] Ö. Gohl, NK, 1914, p. 18; L. Kovács, *op. cit.*, nr. 6.
[57] O. Iliescu, Studii, *op. cit.*, p. 183.
[58] Z. Székelyi, Aluta, 6—7, 1974—1975, p. 63.
[59] A. Zrinyi, Marisia, 6, 1976, p. 130, 144.
[60] A. C. Popa, G. Fleşer, Apulum, 12, 1974, p. 295—296.
[61] K. Horedt, *op. cit.*, p. 31.
[62] E. Chirilă, A. Socolan, *Tezaure şi descoperiri monetare din colecţia Muzeului judeţean Maramureş*, Baia Mare, 1971, p. 72—73.
[63] M. Ionescu, BSNR, 121—123, 1975, p. 331.
[64] B. Mitrea, Dacia, N. S., 15, 1971, p. 412.
[65] G. Csalányi, NK, 1939—1940, p. 24; L. Kovács, *op. cit.*, nr. 7.

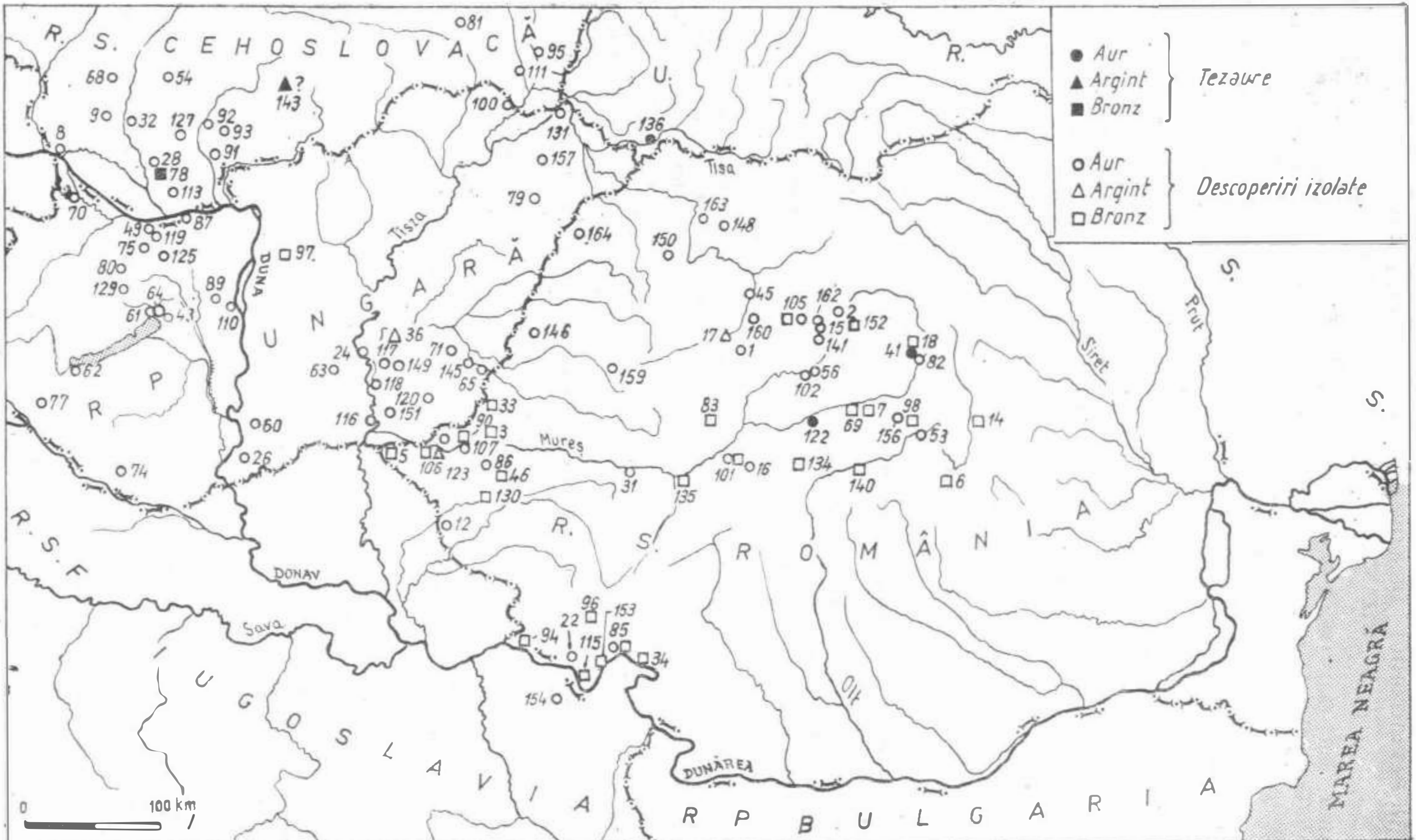

Fig. 1. Descoperiri monetare romane-tîrzii și bizantine din secolele V—IX.

18 Csongrád comit. Csongrád (R. P. Ungaria) — nr. 24.
1 AV Zenon (474—491), 1 AV Theofil, Mihail II și Constantin (832—839), 1 AV suberat Constantin VII și Roman II (948—959), 1 AV suberat Nikefor II și Vasile II (963) [66].

19 Cuptoare, com. Cornea, jud. Caraș-Severin — nr. 25.
1 AR Manuel I Comnenul (1143—1180), 1 billon, *aspron trachy*, Isaac II (1185—1195) [67].

20 Dávod, comit. Bács (R. P. Ungaria) — nr. 26.
1 AV Theodosius II (408—450) [68].

21 Dăbica, jud. Cluj — nr. 27.
1 AE schifat sec. XI [69].

22 Dedinka, raion Nové Zamky (R. S. Cehoslovacă) — nr. 28.
1 AV Theodosius II (408—450) [70].

23 Deta, jud. Timiș — nr. 29.
1 AE Leon IV, (886—911) [71].

24 Deva, jud. Hunedoara — nr. 30.
1 AE Roman III (1028—1034) [72].

25 Doba Mare, com. Dobrin, jud. Sălaj — nr. 150.
1 AV Theodosius II (408—450) [73].

26 Dobra, jud. Hunedoara — nr. 31.
1 AV Theodosius II (408—450) [74].

27 Dobrohošt, raion Dunajska Streda (R. S. Cehoslovacă) — nr. 32.
1 AV Iustin II (518—527) [75].

28 Drobeta — Turnu Severin jud. Mehedinți — nr. 34.
9 AE Ioan Tzimiskes și Vasile II (969—989), 1 AE Manuel I Comnenul (1143—1180) [76].

29 Eger, comit. Heves (R. P. Ungaria) — nr. 35.
1 AR Roman I, Cristofor și Constantin VII (921—931) [77].

30 Endród, comit. Heves (R. P. Ungaria) — nr. 36.
1 AR imitație Constans II (641—668) [78].

31 Eperjes, comit. Csongrád (R. P. Ungaria) — nr. 37.
1 AV sec. X, purtat drept medalion [79].

32 Esztergom, comit. Komárom (R. P. Ungaria) — nr. 38.
1 AV Ioan Tzimiskes (969—976) [80].

33 Felsoórs, comit. Vészprém (R. P. Ungaria) — nr. 40.
1 electrum schifat Nikefor I (802—811), 1 AV Nikefor III (1078—1081) [81].

34 Füle, comit. Fejér (R. P. Ungaria) — nr 43.
1 AV Theofil, Mihail II și Constantin (832—839) [82].

35 Gaiu Mic, com. Moravița, jud. Timiș — nr. 44.
Tezaur cuprinzînd monede de aur sec. X emise de Constantin VII și Roman II (949—958) [83].

36 Gherla, jud. Cluj — nr. 45.
2 AE Mihail IV (1034—1041), 1 AV Alexius I (1081—1118), 2 AE Alexius III (1195—1203), 2 AE Mihail VIII (1261—1282) [84].

37 Gölle, comit. Somogy (R. P. Ungaria) — nr. 47.
Tezaur format din 104 denari Ladislau I (1077—1095) și 1 AV Mihail VII (1071—1078) [85].

[66] P. Harsányi, NK, 1912, p. 12 ; Katalin Bironé Sey , *op. cit.*, p. 136 ; L. Kovács, *op. cit* nr. 8.
[67] I. Uzum, Banatica, 4, 1977, p. 434 ; Dana Bălănescu, Banatica, 6, 1981, p. 148.
[68] P. Harsányi, NK, 1921, p. 55.
[69] St. Pascu, M. Rusu, ActaMN, 5, 1968, p. 170.
[70] Eva Kolnikova, Slovenska . . ., *op. cit.*, nr. 32.
[71] I. Sabău, op. cit., p. 288.
[72] Al. Culcer, Judita Winkler, ActaMN, 7, 1970, p. 545.
[73] V. Lucăcel, *Muzeul Zalău, Catalogul colecției de monede antice*, Cluj, 1968, p. 18.
[74] K. Horedt, *op. cit.*, p. 32.
[75] Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 36.
[76] O. Toropu, *Romanitatea tîrzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică, secolele III—XI*, Craiova, 1976, p. 210 ; Al. Bărcăcilă, Materiale, 5, 1959, p. 38.
[77] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 10.
[78] Katalin Bironé Sey, *op. cit.*, p. 136.
[79] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 11.
[80] *Ibidem*, nr. 63.
[81] *Ibidem*, nr. 11.
[82] *Ibidem*, nr. 12.
[83] I. Sabău, *op. cit.*, p. 288 ; L. Kovács, *op. cit.*, nr. 17—18.
[84] B. Mitrea, Dacia, N. S., 25, 1981, p. 387, nr. 178.
[85] P. Harsányi, NK, 1924—1925, p. 44.

38 Gornea, com. Sichevița, jud. Caarș-Severin — nr. 48.
1 AE schifat Manuel I Comnenul (1143—1180), 1 AR sec. XII[86].

39 Györ, comit. Györ (R. P. Ungaria) — nr. 49.
1 AV Iustinian (527—565)[87].

40 Györrévfalu, comit. Györ (R. P. Ungaria) — nr. 50.
1 AV Nikefor III (1078—1081)[88].

41 Hajdusamson, comit. Hajdu-Bihar (R. P. Ungaria) — nr. 51.
1 AV Roman I și Cristofor (921—931)[89].

42 Hajduszoboszlo, comit. Hajdu-Bihar (R. P. Ungaria) — nr. 52.
1 AV Constantin VII și Roman II (948—959)[90].

43 Hoghiz, jud. Brașov — nr. 53.
1 AE Arcadius (395—408)[91].

44 Hostic, raion Nitra (R. S. Cehoslovacă — nr. 54.
1 AV Theodosius II (408—450)[92].

45 Ideciu de Cîmpie, com. Ideciu de Jos, jud. Mureș — nr. 152.
1 AE Theodosius II (408—450)[93].

46 Iernut, jud. Mureș — nr. 56.
1 AV Theodosius II (408—450)[94].

47 Ilidia, com. Ciclova Română, jud. Caraș-Severin — nr. 57.
1 AE sec. XI, 1 billon, *aspron trachy*, sec. XII[95].

48 Ivanka pri Nitre, raion Nitra (R. S. Cehoslovacă) — nr. 59.
1 AV Constantin IX Monomachul (1042 — 1055)[96].

49 Jánoshalma, comit. Bács (R. P. Ungaria) — nr. 60.
1 AV Theofil, Mihail II și Constantin (832—839)[97].

50 Jutas, comit. Vészprém (R. P. Ungaria) — nr. 61.
Monede din aur sec. VI—VII[98].

51 Kéthely, comit. Somogy (R. P. Ungaria) — nr. 62.
Monede din aur secolele VI—VII[99].

52 Kiskunfélegyháza, comit. Bács (R. P. Ungaria) — nr. 63.
7 AV Mihail II (820—829), Theofil (829—842), Theofil, Mihail II și Constantin (832—839), Constantin VII și Roman II (948—959)[100].

53 Kiszombor, comit. Csongrád (R. P. Ungaria) — nr. 64.
1 AV suberat Constantin VII și Roman II (948—959)[101].

54 Kunagota, comit, Békés (R. P. Ungaria) — nr. 65.
2 AR Roman I, Constantin VII, Stefanus și Constantin (924—944)[102]

55 Kuvin (R. S. F. Iugoslavia) — nr. 66.
1 AE Ioan Tzimiskes (969—976)[103].

56 Liubcova, com. Berzasca, jud. Caraș-Severin — nr. 155.
1 bilion, *aspron trachy*, Manuel I Comnenul (1143—1180)[104].

57 Lovrin, jud. Timiș — nr. 67.
1 AE Roman I și Constantin VII (919—944)[105].

58 Madunice, raion Trnava (R. S. Cehoslovacă) — nr. 68.
1 AV Arcadius (395—408)[106].

59 Magyarárvár, comit. Moson (R. P. Ungaria) — nr. 70.
1 AV Iustinian (527—565)[107].

60 Mediaș, jud. Sibiu — nr. 69.
1 AE Ioan II Comnenul (1118—1143)[108].

[86] I. Uzum, Banatica, 6, 1981, p. 184.
[87] A. Börzsönyi, NK, 1915, p. 988.
[88] *Ibidem*.
[89] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 13.
[90] *Ibidem*, nr. 14.
[91] K. Horedt, *op. cit.*, p. 32—33.
[92] Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 48.
[93] Al. Popa, Marisia, 6, 1976, p. 17; D. Protase, *op. cit.*, p. 165.
[94] Carmen Petolescu, MN, 1, 1974, p. 282.
[95] I. Uzum, Banatica, 4, 1977, p. 434.
[96] Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 60.
[97] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 16.
[98] Katalin Bironé Sey, *op. cit.*, p. 135.
[99] *Ibidem*.
[100] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 65—67.
[101] *Ibidem*, nr. 19.
[102] *Ibidem*, nr. 20—21.
[103] *Ibidem*, nr. 40.
[104] I. Uzum, Banatica, 5, 1979, p. 222.
[105] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 22.
[106] Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 86.
[107] A. Börzsönyi, *loc. cit.*
[108] K. Horedt, Alteuropa, 2, 1965, p. 56.

61 Meșendorf, com. Bunești, jud. Brașov — nr. 156.
1 AV Theodosius II (408—450) [109].
62 Mezöberény, comit. Békés (R. P. Ungaria) — nr. 71.
1 AV suberat Vasile II și Constantin VIII (976—1025) [110].
63 Moldova Veche, oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin — nr. 73.
1 AE schifată Alexius I (1081—1118), 1 AE sec. XII [111].
64 Mureș (județ).
1 AE Mauriciu Tiberiu (582—602), 1 AE Theodosius II (408 — 450), AE Heraclius (641), 1 AE Mihail IV (1034—1041) 8 AE Ioan Tzimiskes (969—976), 2 AE Constantin X Ducas (1059—1067) [112].
64 Nagybajom, comit. Somogy (R. P. Ungaria) — nr. 74.
1 AV imitație Tiberiu II Constantin (578—582) [113].
65 Nagyécs, comit. Györ (R. P. Ungaria) — nr. 75.
1 AV Iustinian (527—565) [114].
66 Nagyharsány, comit. Baranya (R. P. Ungaria) — nr. 76
Tezaur din sec. XII, cuprinzînd 70 de denari maghiari și vest-europeni și trei AV Constantin VII și Roman II (948—959) [115].
67 Nagykanizsa, comit. Somogy (R. P. Ungaria) — nr. 77.
1 AV Leon I (457—474) și monede de aur din sec. VI—VII [116].
68 Nové Zamky (R. S. Cehoslovacă) — nr. 78.
Tezaur din sec. III—V, cuprinzînd 131 monede din bronz; ultimele emisiuni aparțin lui Zenon (474—491) [117].
69 Nyrbátor, comit. Szabolcs (R. P. Ungaria) — nr. 79.
1 AV Theodosius II (408—450) [118].
70 Nyul, comit. Györ (R. P. Ungaria) — nr. 80.
1 AV Leon I (457—474) [119].
71 Obišovce, raion Prešev (R. S. Cehoslovacă) — nr. 81.
1 AV Theodosius II (408—450), 1 AV Iustinian (527—565) [120].
72 Orlea, com. Roșia Montană, jud. Alba — nr. 83.
1 AE Arcadius (395—408), 2 AE Iustinian (527—565), 4 AE Iustin II (565—578), 3 AE Mauriciu Tiberiu (582—602), 1 AE Mihail IV (1034—1041). 1 AE Alexius I (1081—1118) și 4 AE nedeterminate [121].
73 Orosháza, comit. Békés (R. P. Ungaria) — nr. 84.
1 AV Vasile II și Constantin VIII (976—1025) [122].
74 Orșova, jud. Mehedinți — nr. 85.
1 AE Anastasius (491—518). 1 AV Vasile I, (867—886), 1 AV Roman II (959—963), 1 AV Nikefor II (963—969), 1 AV Vasile II (976—1025), 1 AE Alexius III (1195—1203) [123].
75 O-Szony, comit. Komárom (R. P. Ungaria) — nr. 87.
1 AV Anastasius II (713—715) [124].
76 Paloznak, comit. Zala (R. P. Ungaria) — nr. 88.
1 AV Nikefor III (1078—1081) [125].
77 Pázmánd, comit. Féjér (R. P. Ungaria) — nr. 89.
1 AV Leon V (813—820) [126].
78 Pecica, jud. Arad — nr. 90.
1 AE Iustinian (527—565) [127].

[109] Idem, *Contribuții ...*, *op. cit.*, p. 33.
[110] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 22.
[111] I. Uzum, Banatica, 5, 1979, p. 250.
[112] E. Chirilă, N. Gudea, I. Lazăr, A. Zrinyi, *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul județean Mureș*, Tîrgu Mureș, 1980, p. 30, 32.
[113] Ö. Gohl, NK, 1906, p. 91—92.
[114] A. Börzsönyi, *loc. cit.*
[115] I. Gédai, NK, 1971—1972, p. 27—28; L. Kovács, *op. cit.*, nr. 23—25.
[116] A. Börzsönyi, *loc. cit.*, ; Katalin Biróné Sey, *op. cit.*, p. 135.
[117] A. Kerényi, NK, 1945—1946, p. 17—20.
[118] Ö. Gohl, NK, 1914, p. 20.
[119] A. Börzsönyi, *loc. cit.*
[120] Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 112.
[121] Judita Winkler, I. Băloi, ActaMN, 10, 1973, p. 183 și 209.
[122] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 27.
[123] E. Chirilă, I. Stratan, SCSIVlu, 19, 1975, p. 84; C. S. Nicolaescu-Plopșor, M. Davidescu, SCMI, 1, 1971, p. 13; C. Feneșan, *op. cit.*, p. 108.
[124] Katalin Biróné Sey, *op. cit.*, p. 135.
[125] A. Börzsönyi, *loc. cit.*
[126] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 33.
[127] Ö. Gohl, NK, 1914, p. 22.

79 Poenii de Sus, com. Buntești, jud. Bihor — nr. 159.
1 AV Vasile I (868—870)[128].
80 Pohronie, raion Levice (R. S. Cehoslovacă) — nr. 92.
1 AV Zenon (474—491)[129].
81 Pohronsky Ruskov, raion Levice (R. S. Cehoslovacă) — nr. 93.
1 AV Leon I (457—474)[130].
82 Pozdišovce, raion Mihalovce (R. S. Cehoslovacă) — nr. 95.
1 AV Theodosius II (408—450)[131].
83 Prigor, jud. Caraș-Severin — nr. 96.
1 AE Iustinian (527—565)[132].
84 Rákoshegyes, comit. Pest (R. P. Ungaria) — nr. 97.
1 AV Iustinian (527—565)[133].
85 Răscruci, com. Bonțida, jud. Cluj — nr. 160.
1 AV Theodosius II (408—450)[134].
86 Salonta, jud. Bihor — nr. 161.
1 billon Manuel I Comnenul (1143—1180)[135].
87 Sarkad, comit. Békés (R. P.Ungaria) — nr. 99.
Tezaur cuprinzînd 277 monede de bronz emise de Manuel I (1143—1180), Andronic I (1183—1185), Isaac II (1185—1195), Alexius III (1195—1203)[136].
88 Sátoraljaujhely, comit. Borsod-Abauj-Zémple (R. P. Ungaria) — nr. 100.
1 AV imitație Theodosius II (408—450)[137].
89 Sebeș, jud. Alba — nr. 101.
1 AV Theodosius II (408—450), 1 AE Iustin II și Sofia (563—570)[138].
90 Sfîntu Gheorghe, com. Iernut jud. Mureș — nr. 102.
1 AV Iustinian (527—565), 1 AV Focas (602—610)[139].
91 Sibiu — nr. 103.
1 AE Ioan Tzimiskes (969—976)[140].
92 Sîngeorgiu de Cîmpie, com. Sîmpetru de Cîmpie, jud. Mureș — nr. 105.
1 AV Leon I (457—474)[141].
93 Sopron, comit. Györ (R. P. Ungaria)—nr. 109
1 AV sec. X[142].
94 Sóshartyán, comit. Nográd, (R. P. Ungaria) — nr. 110.
1 AV Theodosius II (408—450)[143].
95 Streda nad Bodrogom, raion Trebišov (R. S. Cehoslovacă)— nr. 111.
1 AV Vasile I și Constantin (869—880)[144].
96 Stúrovo raion Nové Zamky (R. S. Cehoslovacă) —nr. 113.
1 AV Iustin I (518—527)[145].
97 Senta (R. S. F. Iugoslavia) — nr. 144.
1 AV Constantin VII și Roman II (948—959)[146].
98 Sombor (R. S. F. Iugoslavia) — nr. 114.
2 AE Ioan Tzimiskes (969—976)[147].
99 Svinița, jud. Mehedinți — nr. 115.
1 AE Manuel I Comnenul (1143—1180)[148].
100 Szeged, comit. Csongrád (R. P. Ungaria)-nr. 116.
1 AR Roman I (919—944), 1 AR Constantin VII și Roman II (948—959), 1 AE Constantin VII (944—959)[149].
101 Szegvár, comit. Csongrád (R P. Ungaria) — nr. 117.
1 AV suberat Nikefor II și Vasile II (963—964).[150]

[128] Al. Sășianu, Crisia, 12, 1983, p. 447—448, nr. 8.
[129] Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 123.
[130] *Ibidem*, nr. 124.
[131] *Ibidem*, nr. 126.
[132] M. Moga, N. Gudea, Tibiscus, 4, 1975, p. 138.
[133] Ö. Gohl, NK, 1916, p. 86.
[134] Judita Winkler, SCN, 2, 1958, p. 410.
[135] Al. Sășianu, *op. cit.*, p. 448, nr. 9.
[136] A. Kerényi, NK, 1949—1950, p. 21.
[137] Katalin Bironé Sey, *op. cit.*, p. 135.
[138] A. C. Popa, G. Fleșer, *op. cit.*, p. 295—296.
[139] Al. Popa, Marisia, 6, 1976, p. 20.
[140] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 141.
[141] A. Zrinyi, Marisia, 6, 1976, p. 146.
[142] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 12.
[143] *Ibidem*, nr. 33.
[144] Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 164 ; L. Kovács, *op. cit.*, nr. 5.
[145] Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 137.
[146] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 58.
[147] *Ibidem*, nr. 59—60.
[148] A. Corvătescu, Al. Rădulescu, Tibiscus, 5, 1978, p. 176.
[149] L. Kovács, *op. cit.*, nr. 35, și 34 ; P. Harsányi, NK, 1912, p. 14.
[150] G. Csalányi, NK, 1939,—1940, p. 24 ; L. Kovács, *op. cit.*, nr. 36.

102 Szentes, comit. Csongrád (R. P. Ungaria) — nr. 118.
1 AE Ioan Tzimiskes (969—976), 1 AV suberat Constantin VII şi Roman II (949—959) [151].
103 Szentjános, comit. Györ (R. P. Ungaria) — nr. 119.
1 AV Marcian (450—457) [152].
104 Szikancs, comit. Békés (R. P. Ungaria) nr. 120.
Tezaur din sec. V cuprinzînd 1439 solidi. Cele mai recente emisiuni — 1400 piese — aparţin lui Theodosius II (408—450) [153].
105 Szob, comit. Pest (R. P. Ungaria) — nr. 121.
1 AV suberat Constantin VII şi Roman II (948—959) [154].
106 Şoimuşu Mare, com. Săcel, jud. Harghita — nr. 124.
1 billon, *aspron trachy*, Alexius III (1195—1203) [155].
107 Tapläny, comit. Györ (R. P. Ungaria) — nr. 125.
1 AV Focas (602—610) [156].
108 Telince, ral n Nitra (R. S. Cehoslovacă) — nr. 126.
8 AV (tezaur ?): 1 Roman I (920—944), 7 Constantin IX Monomachul (1042 — 1055) [157].
109 Tét, comit. Györ (R. P. Ungaria) — nr. 129.
1 AV imitaţie Heraclius (610—641) [158].
110 Timiş (judeţ)
1 AE Ioan Tzimiskes (969—976) [159].
111 Tiszaeszlár, comit. Szabolcs-Szatmár (R. P. Ungaria) — nr. 131.
1 AV Theofil, Mihail II şi Constantin (832—839), 1 AR Nikefor II (963—969) [160].
112 Tokaj, comit. Borsod-Abauj-Zémple (R. P. Ungaria) — nr. 132.
Tezaur de podoabe şi monede din aur. Monedele sînt emise de Roman I şi Cristofor (921—931) şi de Constantin VII şi Roman II (948—959); majoritatea monedelor sînt transformate în medalioane.
1 AV suberat Nikefor II şi Vasile II (963) [161].
113 Totkomlós, comit. Békés (R. P. Ungaria) — nr. 133.
1 AV Constantin VII şi Roman II (948 — 959) [162].
114 Transilvania.
1 AV Vasile I (867—886) [163].
115 Turnişor, oraş Sibiu, jud. Sibiu — nr. 134.
1 AE Theodosius II (408—450) [164].
116 Ucraina (U.R.S.S.).
Tezaur de solidi sec. V, descoperit pe cursul Tisei; cele mai recente emisiuni aparţin lui Theodosius II (408—450) [165].
117 Valea lui Mihai, jud. Bihor — nr. 164.
1 AV imitaţie Theodosius II (408—450) [166]
118 Variaş, jud. Timiş — nr. 137.
1 AV Nikefor II (963—969) [167].
119 Velky Harčaš (Iža), raion Komarno. (R. S. Cehoslovacă) — nr. 58.
1 AV sec. X-lea [168].
120 Vukovar (R. S. F. Iugoslavia) — nr. 142.
1 AV Constantin VII şi Roman II (948—959) [169].
121 Zemiansky Vrbovok (R. S. F. Iugoslavia) — nr. 143.
Tezaur cuprinzînd 18 monede din argint emise de Constans II (641—668) şi de Constantin IV (668—685) [170].

151 L. Kovács, *op. cit.*, nr. 38 şi 37.
152 A. Börzsönyi, *loc. cit.*
153 Katalin Bironé Sey, *op. cit.*, p. 132.
154 L. Kovács, *op. cit.*, nr. 39.
155 Z. Székelyi, *op. cit.*, p. 70; B. Mitrea, Dacia, N.S., 20, 1976, p. 291.
156 A. Börzsönyi, *loc. cit.*
157 L. Kovács, *op. cit.*, nr. 41.
158 Ö. Gohl, NK, 1906, p. 92.
159 P. Harsányi, NK, 1912, p. 10; L. Kovács, *op. cit.*, nr. 64.
160 L. Kovács, *op. cit.*, nr. 42—43.
161 *Ibidem*, nr. 44—45; G. Csalányi, *op. cit.*, p. 24.
162 L. Kovács, *op. cit.*, nr. 55.
163 K. Horedt, Contribuţii ..., *op. cit.*, p. 106.
164 D. Protase, *op. cit.*, p. 170.
165 P. Harsányi, NK, 1912, p. 15.
166 E. Chirilă, A. Socolan, *op. cit.*, p. 72—73.
167 L. Kovács, *op. cit.*, nr. 56.
168 *Ibidem*, nr. 15.
169 *Ibidem*, nr. 57.
170 Eva Kolnikova, *op. cit.*, nr. 200.

II. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR MONETARE MAGHIARE — SECOLELE XI–XII DIN TERITORIUL ROMÂNESC AL BAZINULUI CARPATIC[171]

1 Alba Iulia — nr. 1.
3 Coloman (1095–1116), 1 Ştefan II (1116–1131), 2 Bela II (1131–1141), 2 Geza II (1141–1162), 3 Bela III (1173–1196), 17 monede din sec. al XII-lea[172].
2 Bodrog, com. Pecica, jud. Arad — nr. 5.
1 Ladislau I (1077–1095)[173].
3 Bratei, jud. Sibiu — nr. 6.
1 Ştefan III (1162–1172)[174].
4 Cernat, jud. Covasna — nr. 8.
1 Ştefan III (1162–1172)[175].
5 Cisnădioara, jud. Sibiu — nr. 10.
1 Ştefan III (1162–1172)[176].
6 Ciumbrud, oraş Aiud, jud. Alba — nr. 11.
1 Ştefan II (1116–1131)[177].
7 Cladova, com. Păuliş, jud. Arad — nr. 12.
1 Coloman (1095–1116), 1 Ştefan II (1116–1131), 1 Bela II (1131–1141)[178].
8 Cluj — nr. 13.
1 Bela II (1131–1141), 1 Bela III (1173–1196) şi o monedă arpadiană sec. XII[179].
9 Cluj-Mănăştur — nr. 14.
3 Solomon (1063–1074), 5 Ladislau (1077–1095), 1 Bela III (1172–1196)[180].
10 Covasna — nr. 15.
4 Geza II (1141–1162), 14 Stefan III (1162–1172),
2 Bela III (1172–1196), 2 din sec. XII[181].
11 Dăbica, jud. Cluj — nr. 16.
1 Petru (1038–1041; 1044–1046), 8 Ladislau I (1077–1095), 1 Coloman (1095–1116)[182].
12 Drăuşeni, com. Caţa, jud. Braşov — nr. 18
2 Geza II (1141–1162), 4 Ştefan III (1162–1172)[183].
13 Feldioara, jud. Arad — nr. 19.
1 Bela I (1060–1063), 1 Ladislau I (1077–1095)[184].
14 Frata, jud. Cluj — nr. 20.
Tezaur cuprinzînd 120 denari Ladislau I (1077–1095)[185].
15 Hodoni, com. Satchinez, jud Timiş — nr. 21.
4 Ştefan I (997–1038)[186].
16 Mediaş, jud. Sibiu — nr. 24.
1 Ştefan III (1162–1172)[187].
17 Moldova Veche, oraş Moldova Nouă jud. Caraş-Severin — nr. 27.
1 AE Bela III (1172–1196)[188].
18 Moldoveneşti, jud. Cluj — nr. 28.
1 Bela I (1060–1063), 1 Solomon (1063–1074)[189].
19 Pecica, jud. Arad — nr. 32.
1 Ladislau I (1077–1095)[190].

[171] Nu sînt prinse localităţile din repertoriul lui I. Sabău, *op. cit.* Le enumerăm doar, împreună cu numerele corespunzătoare din harta noastră: Almaş 2, Beba Veche 3, Biharia 4, Budacu de Jos 7, Chidea 9, Deva 17, Hunedoara 22, Lancrăm 23, Mehadia 25, Moigrad 26, Moreşti 29, Murani 30, Oradea 31, Periam 33, Satchinez 38, Sălacea 39, Sighişoara 41, Siupaul 43, Sîntandrei 44, Sîntion 45, Sîntimreu 46, Timişoara 51, Văliug 53, Vărşand 59, Zagon 58, Zău de Cîmpie 60.
[172] R. Heitel, SCIVA, 3, 1986, p. 242.
[173] Luminiţa Munteanu, Cercetări arheologice, 1981, p. 450.
[174] Eugenia Zaharia, Materiale, 15, 1983, p. 450.
[175] Z. Székelyi, *op. cit.*, p. 143.
[176] Informaţie Radu Heitel, căruia şi pe această cale îi mulţumim.
[177] A. Dankantis, I. Ferenczi, Materiale, 6, 1959, p. 610.
[178] M. Blăjan, E. Dörner, Ziridava, 10, 1978, p. 131; V. Boroneanţ, M. Zdroba, Materiale 15, 1983, p. 20.
[179] B. Mitrea, BSNR, 1981, p. 603; I. Mitrofan, ActaMN, 2, 1965, p. 661.
[180] P. Iambor, St. Matei, ActaMN, 16, 1979, p. 613; P. Iambor, St. Matei, A. Halosu, Materiale, 15, 1983, p. 282.
[181] Laurenţia Georgescu, MN, 5, 1981, p. 141.
[182] Şt. Pascu, M. Rusu, *op. cit.*, p. 163, 165 şi 160.
[183] Mariana Dumitrache, Cercetări arheologice, 1979, p. 160.
[184] D. Popescu, Materiale, 2, 1956, p. 103.
[185] B. Mitrea, Dacia, N. S., 19, 1975, p. 320.
[186] A. Bejan, M. Moga, Tibiscus, 5, 1979, p. 163.
[187] Z. Székelyi, Aluta, 3, 1971, p. 159.
[188] I. Uzum, Banatica, 5, *loc. cit.*
[189] G. Bakó, SCIV. 20, 1969, p. 340.
[190] M. Blăjan, E. Dörner, *loc. cit.*

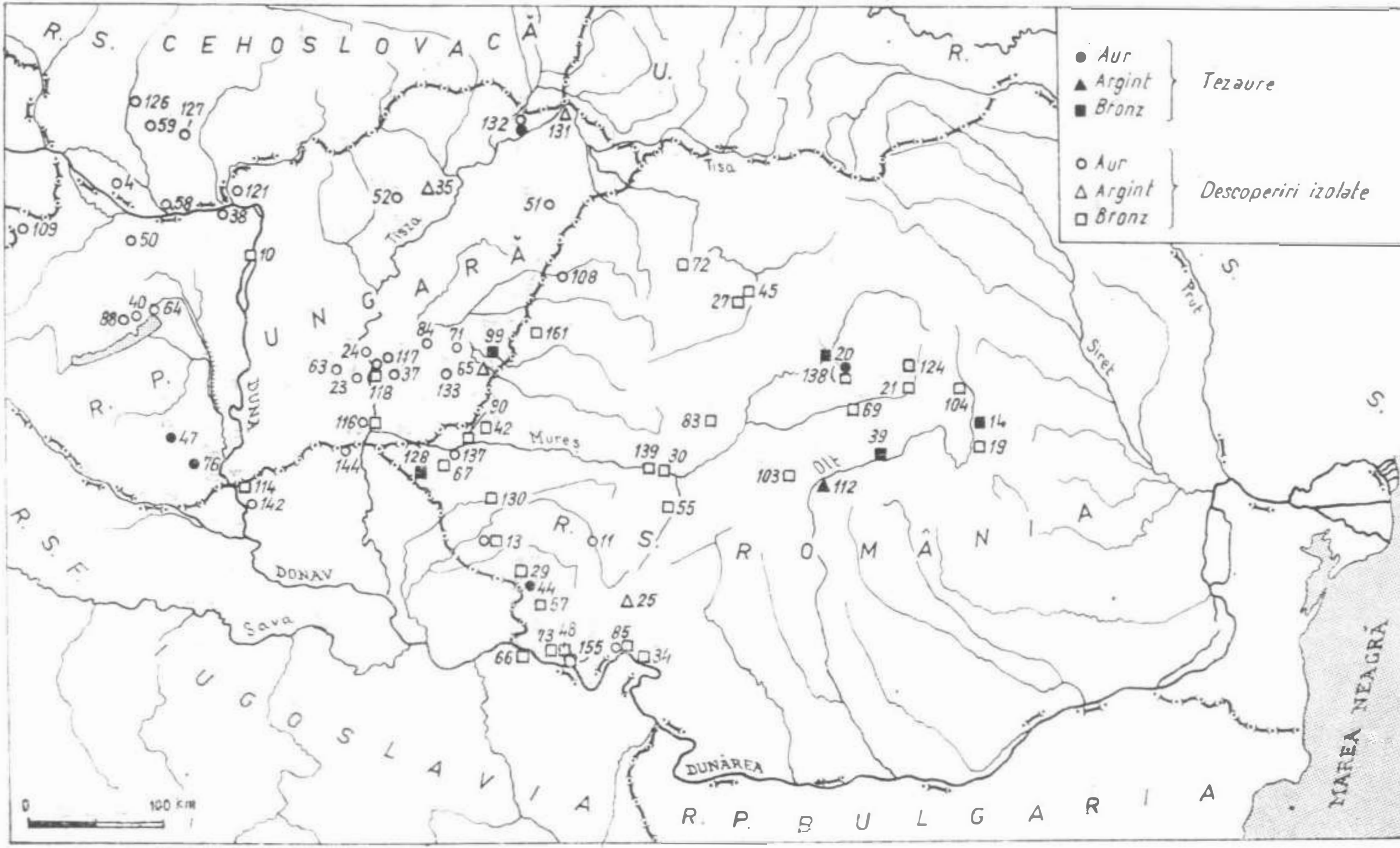

Fig. 2. Descoperiri monetare bizantine din secolele X–XII.

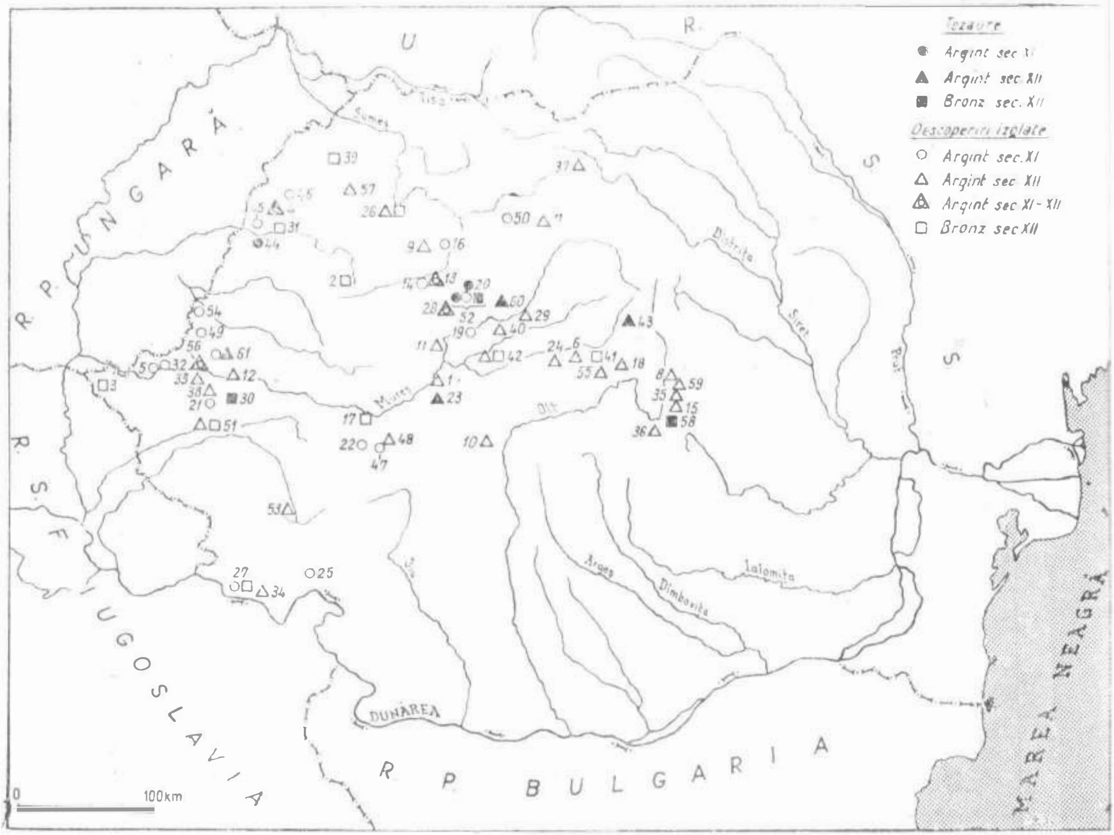

Fig. 3. Descoperiri monetare maghiare din secolele XI–XII.

20 Pescari, jud. Caraş-Severin — nr. 34.
O monedă arpadiană sec. XII[191].

21 Peteni, com. Zăbala, jud. Covasna — nr. 35.
2 Geza II (1141–1162), 1 Bela III (1172–1196)[192].

22 Prejmer, jud. Braşov — nr. 36.
1 Bela III (1172–1196)[193].

23 Rodna, jud. Bistriţa-Năsăud — nr. 37.
2 monede sec. XII[194].

24 Sfîntu Gheorghe, jud. Mureş — nr. 40.
1 Ştefan III (1162–1172)[195].

25 Sînmiclăuş, com. Sona, jud. Alba — nr. 42.
1 Coloman (1095–1116), 1 AE Bela III (1172–1196)[196].

26 Strei, oraş Călan, jud. Hunedoara — nr. 47.
1 Ştefan I (997–1038)[197].

27 Streisîngeorgiu, oraş Călan, jud. Hunedoara — nr. 48.
2 Bela II (1131–1141), 6 monede arpadiene deteriorate[198].

[191] I. Uzum, Gh. Lazarovici, Crisia, 4, 1974, p. 49.
[192] Z. Székelyi, Materiale, Oradea, 1979, p. 71–72.
[193] CreştCol, 12, 1965, p. 371.
[194] V. Vătăşanu, Materiale, 4, 1957, p. 215.
[195] Z. Székelyi, Aluta, 6–7, *loc. cit.*
[196] Gh. Anghel, M. Blăjan, Apulum, 15, 1977, p. 303.
[197] D. Popescu, Dacia, N. S., 14, 1970, p. 461.
[198] R. Popa, Dacia, N. S., 20, 1976, p. 15–61.

28 Siclau, com. Grăniceri, jud. Arad — nr. 49.
3 monede sec. XII[199].
29 Sirioara, com. Sicu-Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud — nr. 50.
O monedă sec. XI[200].
30 Turda, jud. Cluj — nr. 52.
Monede de bronz Bela III (1172—1196); 1 Ladislau I (1077—1095)[201].
31 Viscri, com. Bunești, jud. Brașov — nr. 55.
1 Coloman (1095—1116), 1 sec. XII[202]
32 Vladimirescu, oraș Arad, jud. Arad — nr. 56.
1 Petru I (1038—1041; 1044—1046), 1 Andrei I (1046—1060), 1 Bela I (1060—1063), 1 Ștefan III (1162—1172)[203].
33 Voivozi, com. Popești, jud. Bihor — nr. 57.
1 Bela III (1172—1196)[204].
34 Zăbala, jud. Covasna — nr. 59.
1 Bela II (1131—1141), 1 Geza II (1141—1162), 1 Ștefan III (1162—1172)[205].
35 Zimandu Nou, jud. Arad — nr. 61.
Tezaur cuprinzînd 400 monede arpadiene sec. XII[206].

CONSIDERATIONS OF THE MONETARY CIRCULATION IN THE CARPATHIAN AREA IN THE 5th — 12th CENTURIES — WITH A SPECIAL REGARD OVER THE TERRITORY OF ROMANIA

SUMMARY

The spreading of the monetary circulation within the Carpathian area was given by sorting out the isolated monetary discoveries and those found in archaeological excavations. Hoards have not been taken into consideration as they did not always reveal a real monetary circulation. There have been noticed 84 places where late Roman and Byzantine coins were found and 63 places with Magyar coins. In this way, it was estabilished that on the Romanian territory of the already mentioned area had existed an uninterrupted circulation of the late Roman and Byzantine coins, a fact due not only to the economic interest that these territories presented for the Byzantine Empire but also to the existence here of an autochtonous population of Roman origin that had old and strong links with the people from the south of the Danube. There were noticed two periods of penetration of the Byzantine coins in this zone. The moment when the concentration of the coins reached its peak was in the middle of the 6th century. After a period of diminution of the monetary circulation that lasted from the 7th century till the end of the 9th one, from the beginning of the 10th century till the end of the 12 century it was noticed a second phase of strong penetration of the Byzantine coins. Its grouping area was in Banat an eastern and south — eastern Transylvania.

In Banat the coins penetrated through direct contacts with the south Danubian regions and in Transylvania on the old way of the Olt river and also from Banat on the way of the Mureș river.

199 M. Rusu, E. Dörner, Materiale, 8, 1962, p. 705.
200 St. Dănilă, File de istorie, 2, 1972, p. 89.
201 C. C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, București, 1964, p. 351; Gh. Anghel, Ana Hopârtean, Apulum, 8, 1971, p. 53.
202 Z. Székelyi, Aluta, 6—7, *op. cit.*
203 S. Morintz, Dacia, N. S., 16, 1972, p. 356; M. Barbu, M. Zdroba, Ziridava, 10, 1978, p. 119.
204 R. Popa, Cercetări arheologice, 1979, p. 152.
205 Z. Székelyi, MN, 1981, p. 137.
206 B. Mitrea, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 414.

The grouping of these discoveries let to be foreseen the existence of some political and economic centres of the autochthonous population that were about to get a state organization that was interrupted by the coming of the Magyars.

The coin circulation of the Arpadian Hungary within the Romanian inter Carpathian area coincided to the period of the setting of the Magyar feudal state and to its extention towards east. The first Magyar coins appeared on the territory of our country in the 11th century. According to the places they have been discovered into, the coins were largely found in Banat and Crişana, on the valleys of Mureş and Someş in the 11th century and in Transylvania in the 12th century. This penetration was gradually made, in accordance with the conquest of the Romanian political voievodat.

Thus in the 11th – 12th centuries in Transylvania existed simultaneously two different monetary systems – the Byzantine system of old tradition used by the autochthonous population since the 5th century and the newer Magyar system that gradually penetrated into this area.

The permanent using of the Byzantine coins during the 11th –12th centuries proved the existence of a population that was for long accustomed to this sort of coins and constantly used it, a population that could be nothing else but the autochthonous one.

EXPLANATION OF THE MAPS

Fig. 1. Late Roman and Byzantine monetary discoveries from the 5th – 9th centuries

Fig. 2. Byzantine monetary discoveries from the 10th – 12th centuries.

Fig. 3. Magyar monetary discoveries from the 11th – 12th centuries.

O NOUĂ POSIBILĂ GENEALOGIE A FAMILIEI LUI HIPPOLOCHOS, FIUL LUI THEODOTOS, DE LA HISTRIA

de MARIA ALEXANDRESCU-VIANU

Vom relua în paginile ce urmează problema cronologici inscripțiilor referitoare la familia de preoți și donatori ai lui Apollo Ietros de la Histria.

Lunga istorie a acestei discuții începe odată cu descoperirea de către Gr. Tocilescu a fragmentelor unei arhitrave cu inscripție publicată în 1887 [1] și reluată de V. Pârvan [2], una dintre piesele cele mai importante în discuție. Acesteia i se alătură, îngroșînd dosarul, două baze de statui, una cu o dedicație către Apollo Ietros, cealaltă către sora lui, Leto, publicate și puse în legătură cu prima inscripție, întîi de V. Pârvan [3] și apoi de Scarlat Lambrino [4]. Cîțiva ani mai tîrziu Scarlat Lambrino publica o piatră funerară ce pomenea nume deja cunoscute din inscripția arhitravei [5]. Astfel dosarul devenise complet și D. M. Pippidi reia întreaga discuție a problemei, oferindu-ne propria sa interpretare [6].

Vom încerca întîi, pentru mai multă claritate și pentru informarea celor care nu sînt la curent cu progresul discuției, să prezentăm dosarul chestiunii.

1) Baza statuii lui Apollo Ietros (ISM, I, 169)

[Θε]όξενος, Ἱππολόχο Ἀπόλλωνι
Ἰητρῶι ἀνέθηκεν ἐπὶ Ἱππολόχο
τõ θεοδότο ἱέρεω

„Theoxenos, fiul lui Hippolochos, a închinat această statuie lui Apollo Tămăduitorul, în anul sacerdoțiului lui Hippolochos al lui Theodotos".

2) Baza statuii lui Leto (ISM, I, 170)

[ὁ δεῖνα - - - - -] Ἱ[ππο]λό[χο - - -]εμιος Λητοῖ
[ἀ]νέθηκ[ε]ν ἐπὶ Ἱπ[πολόχ]ο τõ θεοδ[ότο]
ἱέ[ρε]ω

„... fiul lui Hippolochos, ... a închinat această statuie Latonei în anul preoției lui Hippolochos, fiul lui Theodotos".

[1] AEM, 11, 1887, p. 38, no. 43.
[2] *Histria*, IV, București, 1916, p. 536.
[3] *Ibidem*, IV, 533, nr. 1
[4] Dacia, 3–4, 1927–1932, p. 391, no. 1; Aréthuse, 1930, p. 101–108; Arch. Ephem, 1937, p. 353, nr. 2.
[5] Arch. Ephem, 1937, p. 354, nr. 2.
[6] St. Cl., 11, 1969, pp. 238–243; *Epigraphica*, București, 1977, p. 16–21; ISM, I, 144, 169, 170, 236.

S C I V A, tomul 39, nr. 3, București, iulie–septembrie 1988, p. 275–280

3) piatra funerară a lui Hipollochos, fiul lui Hegesagores (ISM, I,144)

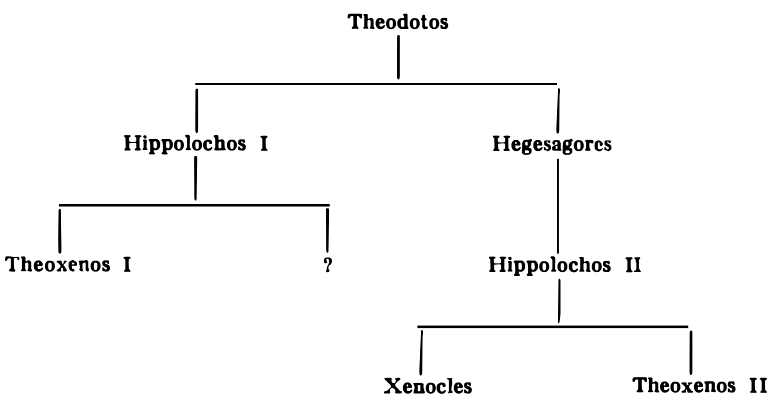
[ʽΙπ]πόλοχος
ʽΗγησαγόρεω

4) arhitrava unui propylon (?) cu inscripţie dedicatorie către Apollo Ietros (ISM, I, 144)

ʽΙππολόχου παῖδες [τ]οῦ ʽΗγεσαγόρε[ω]
Ξενοκλῆς Θεόζεν[ο]ς Απολλωνι [ʼΙητρῶι]
ἐπὶ ἱέρεω ʽΗγησαγ[όρ]εω τοῦ Θεοδ[ότου]

,,Feciorii lui Hippolochos, fiul lui Hegesagores, Xenocles şi Theoxenos, închină acest lăcaş lui Apollo Tămăduitorul, în anul sacerdoţiului lui Hegesagores, fiul lui Theodotos''.

Stabilind această succesiune a inscripţiilor, V. Pârvan, completat de Scarlat Lambrino, socotea că cele două baze de statui datează de la sfîrşitul sec. V, părere împărtăşită pînă astăzi de Lilian H. Jeffery [7], de Y. G. Vinogradov şi P. O. Karyskovski [8] pe baze paleografice. Cît priveşte data arhitravei, V. Pârvan o situa către 325. Arborele genealogic stabilit de savantul român este următorul [9]:

În 1965 apare un studiu arhitectonic amănunţit al arhitravei, datorat lui Dinu Theodorescu, care conchide la datarea acesteia în al treilea sfert al sec. IV, mai curînd către sfîrşitul lui, spre 330 î.e.n.[10]. Ţinînd seama de această datare şi acceptînd arborele genealogic propus de Vasile Pârvan, D. M. Pippidi s-a văzut nevoit să coboare data celor două baze de statui în primele decenii ale sec. IV, în jur de 380, dat fiind că toate trei inscripţiile, ISM, I, 169, 170 şi 144, sînt aşezate în vremea eponimiei celor doi

[7] *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford, 1961, p. 368.
[8] VDI, 3, 1964, p. 174—183.
[9] Histria, IV, p. 539.
[10] SCIV, 16, 1965, 3, p. 481—498.

frați, Hippolochos și Hegesagores, fii lui Theodotos, deci la o distanță cronologică ce nu putea fi prea mare.

În cele ce urmează reluăm din nou datele chestiunii :

1) **Baza statuii lui Apollo Ietros** ne furnizează următoarele date : Theoxenos este fiul lui Hippolochos și donează statuia în vremea sacerdoțiului lui Hippolochos, fiul lui Theodotos. Dacă admitem că preotul eponim al lui Apollo Ietros nu este altul decît tatăl donatorului, obținem următoarea filiație :

Theodotos
|
Hippolochos (preot eponim)
|
Theoxenos (donator)

Grafia inscripției aparține sfîrșitului sec. V, fără a putea exclude persistența acestor caractere pînă la începutul sec. IV. De notat este folosirea genetivului ionian în *-ο* sau *-εω*.

2) **Baza statuii lui Leto** ne oferă următoarele date suplimentare : Theoxenos, donatorul din prima inscripție are un frate, donator al acestei de-a doua statui. Astfel genealogia se completează în felul următor :

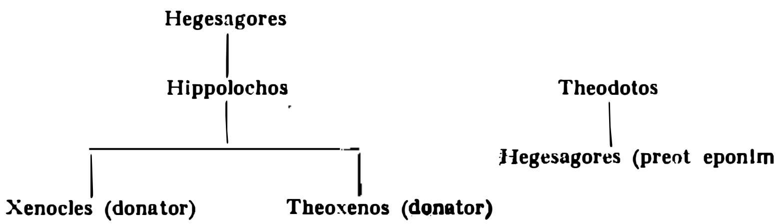
Theodotos
|
Hippolochos (preot eponim)
|
Theoxenos (donator) — **? (donator)**

3) **Piatra de mormînt a lui Hippolochos,** *fiul lui Hegesagores*, un alt Hippolochos decît cel de mai sus, care este fiul lui Theodotos. Grafia inscripției este destul de neglijentă și prost păstrată. Și aici este folosit genetivul ionian

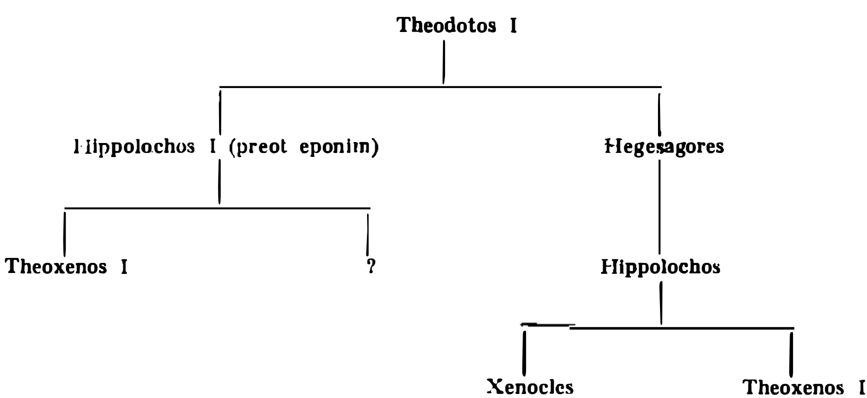
Hegesagores
|
Hippolochos

4) **Inscripția dedicatorie de pe arhitrava unui propylon** (?) din care aflăm că Xenocles și Theoxenos, fii lui Hippolochos, fiul lui Hegesagores, închină monumentul în vremea sacerdoțiului lui Hegesagores, fiul lui Theodotos. Îl regăsim în această inscripție pe Hippolochos, fiul lui Hegesagores, poate același cu cel din inscripția precedentă. Donația are

loc sub eponimatul lui Hegesagores, fiul lui Theodotos, ceea ce l-a determinat pe V. Pârvan, urmat de toţi editorii, să atribuie lui Theodotos un al doilea fiu, Hegesagores frate cu Hippolochos, cunoscut din inscripţiile anterioare. Or, data acestei inscripţii o avem stabilită cu oarecare precizie în cel de-al treilea sfert al sec. IV. Grafia este şi ea simţitor mai nouă. Genetivul folosit nu mai este cel ionian, ci cel atic, în -ου. Deci arborele genealogic oferit de această inscripţie este următorul :

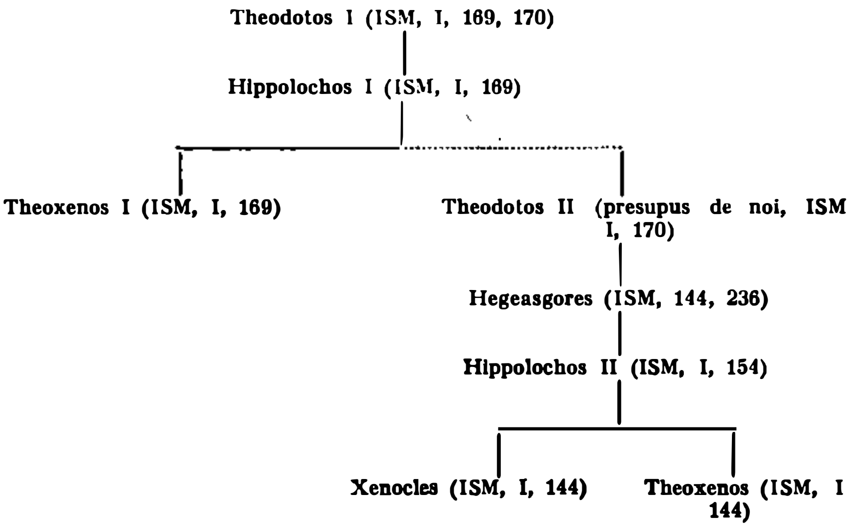

Ţinînd seama de diferenţa cronologică între această inscripţie şi bazele celor două statui, nimic nu ne îndreptăţeşte să socotim că acest Theodotos este unul şi acelaşi cu cel din inscripţiile anterioare. În tradiţia familiilor greceşti numele se repetă de la bunic la nepot sau de la unchi la nepot. Deci legătura cronologică atît de strînsă între aceste inscripţii, stabilită de V. Pârvan şi acceptată de D. M. Pippidi, constrîns astfel să coboare data celor două baze de statui, trebuie desfăcută. Pornind din nou de la arborele genealogic stabilit de V. Pârvan şi D. M. Pippidi

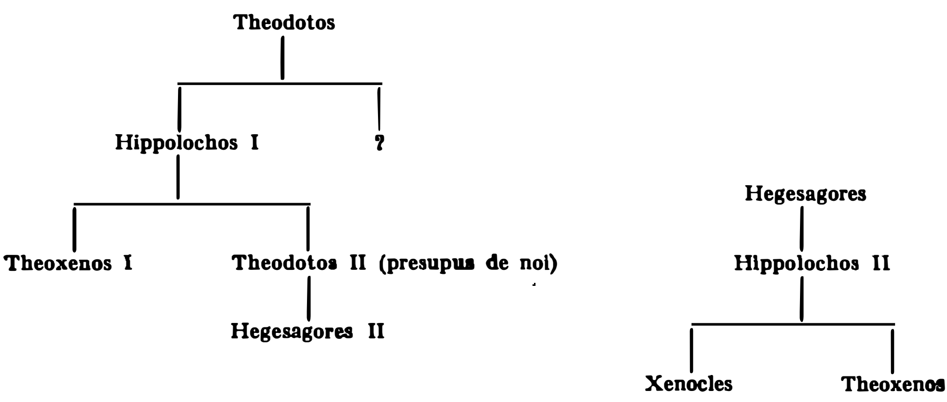

sîntem obligaţi să desfacem legătura între Theodotos I şi Hegesagores, pentru a lăsa această ramură să coboare în timp, în al treilea sfert al sec. IV. Cum mai avem atestat un preot eponim Hegesagores fiul lui Theodotos, propunem ca reconstituire posibilă a arborelui genealogic al aces-

tei familii legate pe generații de cultul lui Apollo Ietros în felul următor :

sau lăsăm ramura Hegesagores — Hippolochos II — Xenocles și Theoxenos să culiseze în timp într-o legătură genealogică cu prima ramură imprecisă pentru noi.

În fiecare dintre aceste două ipoteze Hegesagores, fiul lui Theodotos, preot eponim cîndva către 330, este nepotul lui Hippolochos, preotul eponim sub care s-au înălțat statuile lui Apollo și a sorei sale Leto. Numele sînt transmise de la bunic la nepot și de la unchi la nepot, conform tradiției, iar marea preoție este păstrată în cadrul aceleiași ramuri a familiei. Trecerea de la genetivul homeric la cel atic are loc între generația lui Hippolochos II și a fiilor săi, Xenocles și Theoxenos.

AUTOUR DE LA GÉNÉALOGIE DE HIPPOLOCHOS, FILS DE THEODOTOS DE HISTRIA

RÉSUMÉ

L'auteur se propose de reprendre le problème de la chronologie des inscriptions concernant une famille histrienne de prêtres et de donateurs au service du culte d'Apollon Ietros de la fin du Ve s. jusque vers 330. On a pris en discussion quatre inscriptions :

1) La base de la statue d'Apollon Ietros (ISM, I, 169)

2) La base de la statue de Leto (ISM, I, 170)

3) La pierre tombale d'Hippolochos, fils d'Hegesagores (ISM, I, 236).

4) L'architrave avec dédicace à Apollon Ietros (ISM, I, 144). Une étude architectonique de l'architrave aboutit a une datation dans le troisième quart du IVe siècle, vers 330 av.n.é. La forme des lettres et le génétif en *-ou* oblige D. M. Pippidi, le dernier savant à discuter ces inscriptions, d'admêtre l'arbre généalogique de la famille établi par V. Pârvan, et donc d'abaisser la date des deux bases de statues vers 380. L'étude propose une nouvelle généalogie qui remonte d'après la graphie et selon l'ancienne datation (fin du Ve s.). D'après cette hypothèse Hégésagores, fils de Théodotos, prêtre éponyme d'Apollon vers 330, est le petit-fils d'Hippolochos, qui avait detenu la même charge à l'époque où fut elevée la statue du dieu. Les noms se transmettent du grand-père au petit-fils et de l'oncle au neveu, et le sacerdoce demeure dans la même branche de cette famille.

DIN NOU DESPRE PRETINSUL RĂZBOI AL LUI CARACALLA CONTRA CARPILOR

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

Problema unui război al împăratului M. Aurelius Antoninus (Caracalla) împotriva carpilor s-a pus ca urmare a descoperirii (în anul 1896) unui altar cu inscripție onorifică la Oescus (Moesia Inferior)[1] :

T. Aurelio T. fil(io) Papir(ia)
Flavino, primipilari
et principi ordinis col(oniae)
Oesc(ensium) et buleutae civitatu[m]
Tyranorum, Dionys⟨i⟩opol(itanorum),
Marcianopol(itanorum), Tungroru[m]
et Aquincensium, patron[o]
colleg(ii) fabr(um), honorat[o]
a divo Magno Antonino
Aug(usto) (sestertium) L milia n(ummum) et XXV [et]
gradum promotionis
[ob] alacritatem virtu[tis]
[adv]ersus hostes C[...]
et res prospere et va[lide ges-]
tas. Cl(audius) Nicom[edes],
buleuta civitatis [Tyra-]
norum, amico dign[issimo].
L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

Din inscripție rezultă că T. Aurelius Flavinus a fost recompensat de împăratul Caracalla (la data punerii inscripției : *Divus Magnus Antoninus*) pentru fapte de arme, menționate în r. 13 : *[adv]ersus hostes C[arpos]*, după lectura lui V. Dobrusky (pare-se la sugestia lui A. v. Domaszewski [2]). Pe baza unui decalc *(ectypus)* trimis de Dobrusky, Bormann și Hoffiller, luînd linia spărturii pietrei drept hasta oblică stîngă a literei *A*, completau *Ca[rpos]*; această întregire a fost preluată și în CIL [3].

Reexaminînd piatra, aflată în Muzeul arheologic din Sofia, D. Tudor ajungea în 1960 la concluzia că rudimentul de literă păstrat în partea dreaptă de sus a rîndului cu pricina provine mai degrabă de la litera *E*; pe scurt, în locul respectiv ar trebui completat *[adv]ersus hostes C[ennos]*[4];

[1] Publicată inițial de V. Dobrusky, în Sbornik za narodni umotvorenia nauka i knijninat 16–17, 1899–1900, p. 123, nr. 36 ; comentată de A. v. Domaszewski, în Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift für Geschichte und Kunst, 19, 1900, p. 146 și urm. *(non vidi)* ; preluată de aici în AnnÉp, 1900, 55 ; CIL, III, 14416 („Bormann et Hoffiller descripserunt ex ectypo quod misit Dobrusky"); ILS, 7178.

[2] Vezi nota precedentă.

[3] Remarca (critică) aparține lui D. Tudor (citat la nota următoare) : vezi și mai departe, nota 7 ; AnnÉp, 1961, 208.

[4] D. Tudor, *La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes*, Latomus, 19, 1960, 2, p. 350–356.

S C I V A, tomul 39, nr. 3, București, iulie–septembrie 1988, p. 281–286

noua *lectio* bazîndu-se și pe informația transmisă de Cassius Dio despre luptele lui Caracalla cu neamul cennilor de la Rin (LXXVI, 14, 1).

Într-o comunicare prezentată la Congresul de epigrafie de la Cambridge, în 1967 [5], B. Gerov făcea cunoscută o altă inscripție de la Oescus, păstrînd numai cîteva rînduri din partea ei finală [6]:

[----]o[--- *ob alac*]-
[*ritat*]*ẹm virṭụ*[*tis in*]
[*host*]*es ẹt res* [*feli ?*]-
[*cite ?*][*r(?) Tyrae ge*[*stas*].
Ṭ(itus) Aurel(ius) Arṭ[*emido*]-
rus aug(ustalis) coḷ(oniae) [*Oesc(ensium)*]
patrono op̣[*timo*].

B. Gerov observa că este vorba de o nouă inscripție onorifică dedicată lui T. Aurelius Flavinus; aceasta rezultă din conținutul r. 2—4 (foarte asemănător cu r. 12—14/15 din inscripția CIL III 14416), precum și din numele dedicantului, care ca libert și client al lui T. Aurelius Flavinus îi poartă *praenomen*-ul și *nomen*-ul.

Pe baza acestei noi inscripții s-a ajuns la o lectură justă a r.14 al inscripției onorifice a lui Cl. Nicomedes. Deja D. Tudor observase că ultimul cuvînt reconstituit din rîndul respectiv ar trebui transcris *v*[*alide*] iar nu *va*[*lide*] [7]. B. Gerov (la sugestia lui G. Mihailov) arată însă că singura literă păstrată din cuvîntul respectiv este în realitate *Y*; de asemenea, înaintea acestei litere nu se află conjuncția *et* (ligatura *E*+*T*, cum apare în CIL III 14416), ci un simplu *T*. B. Gerov completa prin urmare (r. 14/15): [*e*]*t res prospere Ty*[*rae ges*]/*tas*, prin analogie cu inscripția dedicată de augustalul T. Aurelius Artemidorus [8].

Cu același prilej, B. Gerov a verificat și lectura *Ca*[*rpos*] din ultimul rînd al inscripției; el recunoaște că pe piatră se vede o fractură oblică de la stînga la dreapta, iar sus se mai păstrează doar colțul unei haste — care, din cauza distanței dintre aceasta și litera *C*, crede că trebuie să provină de la litera *A*. Prin urmare, lectura *C*[*arpos*] i se pare sigură [9].

Evenimentele consemnate de aceste inscripții au format, la doi ani după publicarea comunicării lui B. Gerov, obiectul unui studiu amănunțit al Emiliei Doruțiu-Boilă [10]; după ce face un rezumat al discuțiilor, autoarea citată notează: „Inscripția lui T. Aurelius Flavinus spune explicit că acest personaj a condus operații militare în împrejurimile Tyras-ului, împotriva unor dușmani al căror nume nu poate fi întregit

[5] B. Gerov, *Die Invasion der Carpen im Jahre 214*, în *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 431—436.

[6] *Ibidem*, p. 432.

[7] D. Tudor, *op. cit.*, p. 352, nota 1.

[8] B. Gerov, *op. cit.*, p. 433.

[9] Ibidem: „Was die Lesung Ca[rpos] in Zeile 13 betrifft, so hat Tudor Recht, wenn er behauptet (S. 351), daß kein A da steht. Dort sieht man eine quer von links nach rechts laufende Fraktur des Steines und die obere Ecke einer Hasta, die wegen ihren größeren Distanz von C ganz bestimmt nicht einem E, wie Tudor glaubt, sondern einem A angehört. Von diesem A aber ist wegen der großen Inklination der Fraktur nicht weiter erhalten. Also die Ergänzung C[arpos] darf als gesichert gelten". În realitate, capătul de sus al hastei nu poate în nici un caz să provină de la litera *A*.

[10] E. Doruțiu-Boilă, *Incursiunea carpilor din anul 214 e.n.*, SCIV, 24, 1973, 3, p. 435—441

decît cu cel al carpilor. Nepotrivirea dintre această știre și informația transmisă de textele literare antice, nepotrivire care l-a determinat pe D. Tudor să transfere pe frontul Rinului acțiunea militară a lui T. Aurelius Flavinus, este doar aparentă. Cum am spus mai sus, evenimentele relatate au fost datate în anul 214 și ele au fost legate de vizita pe care împăratul Caracalla a întreprins-o în acest an în provinciile dunărene" [11].

Cu exact zece ani în urmă apărea cartea lui B. Dobson, *Die Primipilares*; autorul acceptă propunerea de revizuire a lui D. Tudor (lectura citată după Année épigraphique), dar nu are cunoștință de studiile publicate de B. Gerov și E. Doruțiu-Boilă privitoare la misiunea lui T. Aurelius Flavinus [12]. Deoarece acest ofițer a fost recompensat în două rînduri de împărat (o dată cu 50 000 de sesterți, a doua oară cu 25 000) [13], B. Dobson observă pe bună dreptate (la sugestia lui E. Birley) că recunoștința imperială s-a manifestat în două împrejurări diferite [14]: o dată [*ob*] *alacritatem virtu*[*tis adv*]*ersus hostes C*[*ennos*], a doua oară ([*ob*]) *res prospere et va*[*lide ges*]*tas*.

Pînă aici, misiunea noastră a fost de a aduce la zi discuția problemei. Ne grăbim însă a arăta că justețea observației lui E. Birley (apud Dobson) se confirmă prin noua lectură (propusă de Gerov) a r. 14 al inscripției de la Oescus. Rezultă că T. Aurelius Flavinus s-a remarcat în cursul unor acțiuni militare petrecute în două locuri diferite din punct de vedere geografic: spre gurile Rinului (cum a arătat D. Tudor, împotriva cennilor) și la cetatea de la limanul Nistrului. Inscripția nu conține deci nici o informație despre eventuale lupte ale lui Caracalla cu carpii [15].

Încercînd a trasa mersul carierei lui T. Aurelius Flavinus, urmăm în continuare sugestiile lui Dobson: Acest ofițer a luat parte la luptele cu cennii, în anul 213, cu care ocazie a fost recompensat de împărat cu o sumă de bani; în aceste împrejurări a primit desigur și titlul de decurion (*buleuta* este termenul grec, utilizat de cetățile pontice) al cetății *Atuatuca Tungrorum* (azi Tongres). După aceea a îndeplinit o misiune la Tyras; pentru ducerea ei cu bine la capăt, a fost iarăși gratificat de împărat. Din inscripție mai aflăm că, în afară de recompensele bănești, T. Aurelius Flavinus a fost cinstit (*honoratus*) cu înaintarea în grad (*gradus promotionis*); așa cum a subliniat Dobson, expresia privește amîndouă împrejurările care l-au favorizat la avansările în ierarhia centurionatului legionar. Cum evenimentele de la Tyras sînt ulterioare celor petrecute la Rin, rezultă că abia după aceea a căpătat primipilatul [16] — pe care l-a exercitat

[11] *Ibidem*, p. 437.

[12] B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offizierranges* (Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 37), Köln-Bonn, 1978, p. 295, nr. 191.

[13] A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres* ² (ed. B. Dobson), Köln-Graz, 1967, p. 111.

[14] B. Dobson, *Die Primipilares*, p. 295, nota 580.

[15] Este motivul pentru care titlul articolului nostru urmează îndeaproape pe cel al lui D. Tudor (*supra*, nota 4).

[16] Iar nu pe cînd se afla în misiune la Tyras, deoarece mențiunea avansării în grad *după primipilat* nu și-ar mai avea sensul. Cf. E. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 437, nota 8: „T. Aurelius Flavinus fusese probabil *primus pilus* în legiunea *I Italica* și comandant al vexilației din Tyras".

probabil în legiunea II Adiutrix, în Pannonia Inferior; de acest moment se leagă și titlul de *buleuta* (decurion) deținut la Aquincum.

Interesul nostru pentru cele două inscripții este determinat în primul rînd de acele *res prospere Ty[rae ges]/tae*, „fapte săvîrșite cu noroc la Tyras". Se pune deci problema cine au fost cei care au prilejuit faptele de arme ale acestui ofițer.

În această privință, ne atrage atenția o informație din *Historia Augusta*. În biografia lui Caracalla (*Ant. Carac.* 10,6) se relatează că, după asasinarea lui Geta, Helvius Pertinax, fiul fostului împărat Pertinax, îndeamnă pe Caracalla în bătaie de joc să-și adauge la titlurile triumfale încă unul: «*Adde si placet etiam Geticus Maximus*», *quod Getam occiderat fratrem, et Gotti Getae dicerentur: quos ille dum ad Orientem transiit, tumultariis proeliis devicerat*, («Adaugă dacă vrei și pe cel de Geticus Maximus», căci ucisese pe fratele său Geta, iar goții erau numiți și geți — pe care el, cînd s-a dus în Orient, i-a învins prin lupte de învălmășeală") (vezi și *Ant. Geta* 6,6; *Adde et Geticus Maximus, quasi Gotticus*). Trecînd peste partea anecdotică și discuțiile în jurul veridicității acestui moment, credem că știrea despre luptele lui Caracalla cu goții conține o informație reală [17]. Astfel, de la Cassius Dio aflăm că împăratul avea în garda sa celți și sciți (LXXVIII 5 și 6); celți sînt denumiți de același autor de exemplu cennii (vezi LXXVI 14, 1), iar sciții nu pot fi decît populații (eventual amestecate) trăind la nordul Mării Negre. Despre contactele mai timpurii ale romanilor cu goții, poate încă de la sfîrșitul sec. II, ne informează o inscripție de la Motha, din Arabia, din care aflăm de prezența unor *gentiles* în slujba romanilor: Μνεμεῖον Γοῦθθα υἱοῦ Ἑρμιναρίου πραιποσίτου γεντιλίων ἐν Μοθανοῖς ἀναφερομένων ἀπογεν(ομέν)ου ἐτῶν ιδ', ἔτι ρβ' Περιτίου κα' (28 februarie 208; inscripția este datată după era de la Bostra) [18].

Ar fi deci posibil ca acele *res prospere Ty[rae ges]/tae* să privească tocmai respingerea unei razii gotice asupra cetății de la limanul Nistrului. Vor fi afectat aceste acte banditești de asemenea cetățile Dionysopolis și Marcianopolis, care îl cinstesc și ele pe T. Aurelius Flavinus cu titlul de *buleuta*? Considerînd pe carpi drept autorii acestei invazii, B. Gerov aducea în discuție o altă inscripție de la Dionysopolis: Ὑπὲρ σωτηρίας τοῦ κυρίου αὐτοκράτορος. Ἀγαθῇ τύχῃ. Διὶ Δολιχαίῳ Μ. Πομπ[έϊ]ος Λούκιος, βενεφ[ι]κιάριος ὑπατικοῦ λεγ. α' Ἰταλικῆς Ἀντωνεινιανῆς, βουλευτὴς Διονυσοπολειτῶν Καλλατιανῶν Μαρκιανοπολειτῶν εὐχαριστήριον [19]; ar rezulta din această inscripție că și Callatis a fost afectat de aceste evenimente [20] indiferent dacă este vorba de carpi sau goți.

[17] Vezi B. Gerov, *op. cit.*, p. 431 (cu nota 5), 433; informația este respinsă de E. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 431.

[18] Bulletin épigraphique, 1943, 76; vezi pentru discuția acestei inscripții și implicațiile ei istorice: M. P. Speidel, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 8, 1977, p. 712—715 (la nota 110 se face legătura și cu știrea din biografia lui Caracalla).

[19] M. Mirceev, Izvestija-Varna, 4, 1968, p. 171 ș.u.: IGB, I², 24 bis. Cf. B. Gerov, *op. cit.*, p. 436; E. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 437.

[20] E. Doruțiu-Boilă, *loc. cit.*; vezi și p. 438 (pentru unele emisiuni monetare de la Marcianopolis si Callatis, despre care autoarea presupune că ar avea legătură cu evenimentele amintite).

Probabil însă că evenimentele nu au avut nici pe departe amploarea atribuită de istoricii moderni [21]. Acordarea de onoruri municipale unor ofițeri din trupele staționate în provincie era o practică răspîndită în această epocă; cinstirea lui T. Aurelius Flavinus este deci cît se poate de firească, dacă avem în vedere și faptul că el era originar din Oescus [22], unde a revenit după retragere. Cît privește cinstirea similară a lui M. Pompeius Lucius, *beneficiarius consularis* provenind din *principales* legiunii I Italica (staționată la Novae), aceasta se datorează mai degrabă grijii cetățenilor din Dionysopolis, Callatis și Marcianopolis de a-și face favorabil pe șeful postului de poliție militară din zona respectivă a litoralului; credem că am merge prea departe cu închipuirea văzînd cum un subofițer cu sarcini administrative și polițienești [23] respinge bande, fie și izolate, de răufăcători veniți pe mare și comițînd jafuri în teritoriile cetăților amintite.

À NOUVEAU SUR LA PRÉTENDUE GUERRE DE CARACALLA CONTRE LES CARPES

RÉSUMÉ

L'inscription honoraire d'Oescus (Mésie Inférieure) dédiée au primipilaire T. Aurelius Flavinus par le conseil de cette colonie (CIL, III, 14416 = ILS, 7178), a suscité plusieurs fois l'intérêt des épigraphistes et des historiens, spécialement par la mention offerte par les lignes 8—15 : *honorat[o]/a divo Magno Antonino / Augusto) HS L milia n(ummum) et XXV [et] / gradum promotionis / [ob] alacritatem virtu[tis] / [adv]ersus hostes C[arpos] / et res prospere et va[lide ges]/tas.* Cette information a été contestée en 1960 par D. Tudor (*La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes*, Latomus, 19, 1960, 2, p. 350—356); en base d'un texte de *l'Histoire romaine* de Cassius Dion (LXXVI, 14, 1) à propos des luttes de l'empereur Caracalla contre les populations barbares de la zone du Rhin, il avançait pour la ligne 13 la lecture : [*adv*]*ersus hostes C*[*ennos*] (AnnÉp, 1961, 208).

Un nouveau fragment d'autel, dedié au même personnage également à Oescus, permettait à l'éditeur (B. Gerov, in *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 431—436) aussi une importante amélioration de la lecture des lignes 14—15 de l'inscription CIL, III, 14416 : *et res prospere Ty*[*rae ges*]/*tas*. En échange, B. Gerov (accepté par E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 24, 1973, 3, p. 435—441) rejetait — mais sans fondement — la rectification proposée par D. Tudor.

[21] Gh. Bichir, Dacia N.S., 24, 1980, p. 179; idem, Thraco-Dacica, II, 1981 p. 88 („Primul nivel de locuire de la Mătăsaru notat cu III_1 încetează în vremea lui Caracalla și este de pus în legătură cu atacul carpilor din anul 214, care în funcție de observațiile făcute de noi la Stolniceni-Buridava, reiese că acesta a afectat și Dacia Inferior nu numai Moesia Inferior", *sic*); idem, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 93.

[22] A. v. Domaszewski, *Rangordnung*[2], p. 89.

[23] *Ibidem*, p. 32—34.

Sans avoir connaissance des contributions de B. Gerov, B. Dobson (*Die Primipilares*, 1978, p. 295, nr. 191) remarquait que T. Aurelius Flavinus a bénéficié de la grâce impériale en deux reprises : une fois *[ob | alacritatem virtu[tis adv]ersus hostes C[ennos]* (étant recompensé par l'empereur avec 50.000 sesterces) ; autre fois *(ob) res prospere et va[lide ges]tas*, en réalité *(ob) res prospere Ty[rae ges]tas* (étant récompensé de nouveau avec 25.000 sesterces). Il résulte clairement que notre personnage a été gratifié par l'empereur dans deux circonstances différentes : la première fois à l'occasion des luttes contre les Cennes (à la même occasion on lui accorda aussi le titre de conseiller de la cité des Tongres), ultérieurement pour son action énergique à l'appui des citoyens de Tyras ataqués par des ennemis inconnus. À notre avis, le péril qui menaça la cité de Tyras a été déterminé par une première razzia des Goths dans les territoires des cités situées sur le bord nord-ouest de la Mer Noire (voir Hist. Aug., *Carac.*, 10,6 ; cf. M. P. Speidel, ANRW, II, 8, 1977, p. 712–715 et note 110).

AMFORE ȘI ȚIGLE ȘTAMPILATE DIN COLECȚIA „DR. HORIA SLOBOZIANU"

de ALEXANDRU AVRAM

Medic de reputație internațională, doctorul Horia Slobozianu (19 aprilie 1887 – 28 iulie 1961) a desfășurat o activitate nu mai puțin prodigioasă pe tărîmul arheologiei. Începînd de prin anii '20, mai întîi sub îndrumarea lui Vasile Pârvan — pe care doctorul l-a cunoscut personal în 1924–1925, cînd magistrul se afla la cură pe litoral — Horia Slobozianu și-a dedicat cea mai mare parte a timpului său liber cercetării antichităților dobrogene. Din numeroasele sale cercetări de suprafață, săpături și achiziții din comerțul de antichități a rezultat ospitalierul și atrăgătorul muzeu Slobozianu, amenajat în vila doctorului din Eforie Sud. Printre piesele care se puteau admira aici se aflau inscripții (unele dintre ele de o deosebită valoare documentară), monede, vase grecești, piese sculpturale și altele[1].

Ceea ce îl detașează pe doctorul Slobozianu de majoritatea colecționarilor — și îl apropie, în același timp, de alți anticari, la rîndul lor, destul de numeroși în istoria culturii românești — este faptul că nu și-a conceput colecția ca pe o proprietate „personală", ci ca un bun public, pus, pe de o parte, la dispoziția celor educați în a admira valorile antichității, oferit, pe de altă parte, spre cercetare celor competenți și interesați de problematica științifică ridicată de diferitele obiecte. În ceea ce privește valorificarea pieselor din colecție, doctorul Slobozianu a dat el însuși un exemplu, publicînd o seamă de rezultate ale cercetărilor sale[2].

Printre obiectele adunate cu rîvnă de-a lungul anilor din diferite localități din Dobrogea se aflau și peste 150 de toarte și țigle ștampilate. Pe la sfîrșitul anilor '50 doctorul intenționa să publice un *corpus* al acestor piese din colecția sa, pregătind în acest scop fișele cu lecturile preliminare ale inscripțiilor de pe ștampile[3]. Un sprijin prețios a obținut dr. Slobozianu de la cercetătoarea Victoria Eftimie-Andronescu de la Institutul de Arheologie din București. Din nefericire, moartea doctorului a făcut ca acest proiect să nu se materializeze.

Peste aproape un deceniu Gheorghe Poenaru Bordea și Mihai Gramatopol au avut ocazia, în contextul lucrului la întocmirea catalogului amforelor ștampilate de la Callatis, să studieze și să publice 44 de piese din

[1] Date biografice despre dr. Horia Slobozianu (Slobozeanu) la Em. Popescu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 485–486.

[2] H. Slobozianu, Materiale, 5, 1959, p. 735–742; idem, SCIV, 10, 1959, 2, p. 285–294; H. Slobozianu, I. Țicu, SCIV, 17, 1966, 4, p. 679–702.

[3] Aceste fișe se găsesc în arhiva Institutului de Arheologie din București (împreună cu materialul fotografic).

colecţia Slobozianu [4]. Acestea nu reprezintă însă decît o parte din ceea ce cuprindea iniţial colecţia, mai precis, piesele provenind din aşezarea antică de la Schitu.

În lucrarea de faţă intenţionăm să publicăm un lot care la ora actuală, datorită transformărilor succesive la care a fost supusă colecţia, nu mai există în componenţa sa din perioada în care dr. Slobozianu intenţiona să-l prelucreze. Catalogul pe care l-am întocmit cuprinde :
a) piese cărora, în ciuda investigaţiilor noastre, nu le-am aflat colocaţia şi care au rămas inedite pînă în prezent [5];
b) piese aflate în colecţiile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa (marea majoritate) [6].
c) piese pe care am avut ocazia să le studiem în colecţiile particulare ale doctorului George Slobozianu (fiul lui Horia Slobozianu) [7] şi Elenei Lăzărescu [8].

În privinţa locului de descoperire a pieselor cuprinse în catalog, am aflat date preţioase din fişele de la dr. Slobozianu.

Cele mai multe exemplare (91 de ştampile de amfore şi 4 pe ţigle) provin de la Callatis [9] şi sînt, deci, de luat în considerare de acum înainte în momentul în care se va purcede la o analiză cantitativă a importurilor amforice din colonia doriană. Ştampilele pe amfore reprezintă următoarele centre producătoare : Thasos (29 ex.), Sinope (48 ex.), Rhodos (3 ex.), Cnidos (2 ex.), Heracleea Pontica (1 ex.), Amphipolis (1 ex.), centre neidentificate (7 ex.). Limita cronologică superioară este indicată de două exemplare thasiene (nr. 1—2), menţionîndu-i pe eponimii Nausōn şi Timarchidas, din al treilea sfert al veacului al IV-lea î.e.n.. Cele mai recente piese trebuie căutate printre ştampilele cnidiene (nr. 134 şi 136, sec. II î.e.n. ?).

Lotul ştampilelor thasiene are o compoziţie caracteristică pentru Callatis. Distingem, alături de cele două ştampile databile cca. 340—325 î.e.n., două exemplare (cca. 325—305 î.e.n.), 8 exemplare (cca. 305—290 î.e.n.), 10 exemplare (cca. 290—270 î.e.n.), 5 exemplare (cca. 270—260 î.e.n.), şi 2 exemplare (cca. 260—250 î.e.n.). După cum se observă, concentraţia maximă se situează în primele patru decenii ale veacului al III-lea

[4] M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N.S, 13, 1969, p. 260—266; nr. 1 114—1 118, 1 120—1 123, 1 125—1 131, 1 133, 1 135—1 137, 1 140, 1 142—1 153, 1 155—1 157, 1 159, 1 162, 1 163, 1 165, 1 167, 1 168, 1 170.

[5] Nr. 50—52, 134—136, 154, 158, 159, 164—166. În acest caz identificarea s-a făcut *exclusiv* pe baza fotografiilor (executate, după opinia noastră, în jurul anului 1960). Alături de acestea, există piese cărora nu le-am determinat actualul loc de depozitare, dar care, la vremea lor, fuseseră inserate în catalogul citat *supra*, n. 4. La unele din aceste piese am găsit fotografii (avînd, deci, posibilitatea, atunci cînd a fost cazul, să îmbunătăţim lecturile iniţiale), iar la altele nu am aflat nici un material ilustrativ şi le-am reluat *tale quale*, cu lecturile primilor editori. În catalog se face trimiterea la prima publicare.

[6] Mulţumim colegei Livia Buzoianu pentru sprijinul acordat.

[7] Nr. 21, 37, 39, 85, 89, 92, 100, 102, 104, 115, 116, 118, 122—126, 128, 130, 131, 137—141, 148.

[8] Nr. 34, 121. Aducem şi pe această cale mulţumiri colecţionarilor pentru bunăvoinţa arătată, precum şi colegei Vasilica Sandu (Oficiul Patrimoniului Cultural Naţional), care ne-a ajutat în investigaţiile făcute.

[9] Nr. 1—4, 6—10, 12—14, 16—20, 22—31, 35, 36, 40—47, 49, 50, 53—68, 70—72, 74—81, 83, 84, 87, 88, 93, 96, 105, 106, 110—113, 117, 133, 134, 136, 137, 142—145, 150, 155—157 (ştampile amforice) ; 160—163 (ştampile pe ţigle).

î.e.n., ceea ce concordă cu diagrama generală a importurilor de amfore thasiene stabilită pentru Callatis de Gh. Poenaru Bordea[10].

O situaţie caracteristică se întîlneşte şi în cazul lotului de ştampile sinopeene, unde peste trei sferturi din piese (37 de exemplare) sînt databile în gr. a IV-a (ca. 280—260 î.e.n.) — deci tot în perioada de apogeu a importurilor amforice thasiene ! — faţă de numai 6 din gr. a V-a (cca. 260—230 î.e.n.) şi 2 din gr. a VI-a (cca. 230—183 î.e.n.). Se adaugă 4 exemplare nedatabile cu ştampile de producători.

Cît priveşte ştampilele rhodiene, de la Callatis provin doar 2 piese din gr. I (cca. 280—240 î.e.n.), cel mai vechi fiind exemplarul nr. 133 (cca. 280—270 î.e.n.) şi o piesă din gr. a II-a (cca. 240—205 î.e.n.). Tot într-un număr mic şi, deci, nereprezentativ sînt documetate exemplare din Cnidos, Heracleea Pontica, Chersones, Amphipolis şi din alte centre. O menţiune specială se cuvine a fi făcută pentru exemplarul nr. 145, cu inscripţia *Kymai(on?)*, care indică, probabil, un nou centru producător de amfore ştampilate, anume Kyme din Eolida[11].

Alături de exemplarele provenind de la Callatis, o bună parte din lotul nostru este ocupată de piese avînd drept loc de descoperire aşezări situate în *chōra* Callatidei. Este vorba, în primul rînd, de aşezarea greco-elenistică de la Schitu, pentru care, în afara de documentele amforice, mai deţinem şi alte informaţii arheologice[12]. Cercetările efectuate aici de însuşi dr. Slobozianu, precum şi descoperirile întîmplătoare făcute cu ocazia lucrărilor de construcţie a căii ferate Constanţa—Mangalia în 1937 indică în această zonă trei importante situri greco-elenistice : pe mamelonul din vestul lacului Schitu, la „Mănăstirea" (la nord de Costineşti) şi la farul Tuzla[13]. Descoperirile arheologice cele mai importante s-au făcut în primul punct menţionat şi prezintă ca repere cronologice sec. IV—I î.e.n., cea mai veche piesă fiind un kantharos atic „West Slope" (cca. 325—310 î.e.n.)[14]. De aici provin şi 53 de toarte ştampilate[15], însă în lotul nostru nu am putut stabili, pe baza indicaţiilor care ne-au stat la dispoziţie, decît 47 de cazuri certe în care piesele provin de la Schitu[16]. Este vorba de 3 exemplare Thasos , 19 — Sinope, 14 — Rhodos, 2 — Heracleeca Pontica, 1 — Chersones, 1 — Amphipolis, 7 — centre neidentificate[17].

Cele mai vechi ştampile de la Schitu sînt exemplarele nr. 39 (al treilea sfert al sec. IV î.e.n., gr. I — Sinope) şi, dacă piesa îl reprezintă într-adevăr de Telephanes, după cum bănuim, exemplarul nr. 37 (cca. 340 î.e.n. —

[10] Gh. Poenaru Bordea, *Les timbres amphoriques de Thasos à Callatis*, in *Recherches sur les amphores grecques* (BCH, Suppl. XIII), ed. J. —Y. Empereur, Y. Garlan, Athènes-Paris, 1986, p. 335—351 (în special p. 345—347 şi 350—351).

[11] Cf. S. Lagona, La parola del Passato, 219, 1984, p. 453—456.

[12] H. Slobozianu, I. Ţicu, *op. cit.* (n. 2).

[13] *Ibidem*, p. 679 (vezi şi harta de la p. 680, fig. 1).

[14] *Ibidem*, p. 686—689 şi fig. 10—14.

[15] *Ibidem*, p. 690. Repartiţia pe centre indicată de autori este următoarea : Sinope —19, Thasos — 3, Rhodos —1., Heracleea Pontica —1, Chersones —1, centre neidentificate —10 (se adaugă, probabil, pînă la 53, 4 exemplare care nu au putut fi citite).

[16] Nr 5, 21, 37, 39, 48, 51, 52, 85, 89, 91, 92, 94. 97—104, 108, 109, 115, 116, 118, 120, 122—125, 127—132, 138—141, 146—149, 151, 153, 154.

[17] Repartiţia pe centre coincide aproape perfect cu lista menţionată de H. Slobozianu, I. Ţicu, *op. cit.*, p. 690 (*supra*, n. 15), Probabil că exemplarul cu nr. 139 in catalogul nostru a fost atribuit în mod eronat Rhodosului, de unde diferenţele la Rhodos (14, faţă de 15 indicate în 1966) şi Heracleea Pontica (2, faţă de 1 exemplar indicat în 1966).

Thasos). În rest, materialul restrîns databil se repartizează astfel :
cca. 290—260 î.e.n. : ştampila thasiană nr. 21 (cca. 290—270 î.e.n.) şi trei ştampile sinopeene din gr. a IV-a (cca. 280—260 î.e.n.);
cca. 260—230 î.e.n. : 6 ştampile sinopeene din gr. a V-a şi două ştampile rhodiene de producător (ante 240 î.e.n.);
cca. 230—175 î.e.n. : 9 ştampile sinopeene din gr. a VI-a, 3 ştampile rhodiene din gr. a III-a (cca. 205—175 î.e.n.) şi un exemplar chersonasitan (cca 215—160 î.e.n.);
cca. 175—150 î.e.n. : 6 ştampile rhodiene din gr. a IV-a;
cca. 150—100 î.e.n. : o ştampilă rhodiană din gr. a V-a.

Observăm că lotul se repartizează mult mai uniform decît cel de la Callatis. Deşi este foarte mic pentru a incita la concluzii statistice mai ample, sperăm să nu greşim dacă admitem, avînd în vedere şi celelalte categorii de material descoperit, o dată de cca. 350—100 î.e.n. pentru durata aşezării elenistice de la Schitu (suprapusă ulterior de o aşezare romană), a cărei identificare cu anticul Parthenopolis [18] pare asigurată [19]. Este foarte posibil, aşa cum s-a susţinut [20], ca amforele importate aici să fi venit nu numai prin intermediul Callatidei, ci, dată fiind poziţia litorală a aşezării (lacul Schitu constituind un fost golf marin), direct pe pe mare. Credem că pe această cale s-ar putea explica şi diferenţele constatate deocamdată între repartiţia cronologică a ştampilelor descoperite la Schitu şi cea a ştampilelor descoperite la Callatis, deşi coincidenţele nu lipsesc în unele cazuri [21].

La antipodul situaţiei întîlnite la Schitu, cele 6 piese provenind de la Arsa [22] se grupează într-un mod spectaculos într-o restrînsă perioadă de timp (al doilea sfert al veacului al III-lea î.e.n.), fie că este vorba de cele două exemplare thasiene (nr. 32 — cca. 270—260 î.e.n.; nr. 33 — cca. 260—250 î.e.n.), fie că avem în vedere cele două ştampile sinopeene din gr. a IV-a (nr. 69, 73) sau o ştampilă rhodiană din gr. I (nr. 114) [23]. Singura excepţie o reprezintă ştampila rhodiană nr. 119 (cca. 183 î.e.n.). Se obţin astfel cîteva repere cronologice preliminare pentru această staţiune antică din *chōra* Callatidei.

Pentru completarea informaţiei amintim că de la Şabla (R. P. Bulgară) — altă aşezare din acelaşi teritoriu agrar al cetăţii doriene — provine o ştampilă sinopeeană din gr. a V-a (nr. 82), precum şi un exemplar nedatabil de la o amforă produsă într-un centru neidentificat (nr. 152).

Toate aceste date vin să îmbogăţească dosarul deja voluminos al importurilor amforice de la Callatis şi din sudul Dobrogei.

[18] Plin., *Nat. hist.*, 4,11 (18), 44; Eutrop., 6,10; Fest., 9; Iord., 221.

[19] R. Vulpe, Balcania, 6, 1943, p. 14; cf. idem, Analele Dobrogei, 15, 1934, p. 209; 16, 1935, p. 185—189; idem, DID, II, p. 26, n. 5.

[20] M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 151.

[21] A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, Pontica, 18, 1985, tab. de la p 66—72 (s.v. Costineşti, nr. 1, 2, 35, 36, 38, 49—55).

[22] Nr. 32, 33, 69, 73, 114, 119.

[23] Tot aici se încadrează şi exemplarele publicate de M. Irimia, Pontica, 6, 1973, p. 52—53, nr. 1—3 (Sinope, gr. a IV-a). Celelalte exemplare (nr. 4, Sinope; nr. 5, Amphipolis; nr. 6, neidentificat) sînt nedatabile.

CATALOG [24]

I. *Thasos*

1. Να[ύ]|σων
cocoş
[Θ]ασί[ω(ν)]
Bon, 1 202. Cca. 340—325 î.e.n. *Fig. 1/1* (Callatis).

2. Θασ| ίων| [Τιμα]|ρχίδα
litera N (retrograd) ←
Bon, 1 618. Cca. 340—325 î.e.n. *Fig. 1/2* (Callatis).

3. [Θασίων]
crater cu volute ←
'Αλκεί[δης]
Bon, 166 şi 166 bis. Cca. 325—305 î.e.n. *Fig. 1/3* (Callatis).

4. Θασίων
trident ←
['Ι]σόδικος
Exemplar inedit de la Histria (V 30.096). Cca. 325—305 î.e.n. *Fig. 1/4* (Callatis).

5. *Callatis*, 1 114.
Θασίων
rozetă
'Αριστόδι|κος
Bon, 314 Cca. 305—290 î.e.n. *Fig. 1/5* (Schitu).

6. [Θα]σίω[ν]
tirs (?)
'Αριστοφ[ῶν]
Bon, 424 (?). Cca. 305—290 î.e.n. (Aristophon II). *Fig. 1/6* (Callatis).

7—8. Κύχρις
cirmă ←
[Θα]σίων
Callatis (mss.) Cca. 305—290 î.e.n. *Fig. 1/7* (Callatis).

9. Θασίων
hermă ←
[Κ]ύχρ[ι]ς
Callatis (mss.) Cca. 305—290 î.e.n. *Fig. 1/8* (Callatis).

10. Θασίων
cupă ↑
Κύχρις
M. Irimia, Pontica, 13, 1980, p. 96 (exemplar de la Costineşti). Cca. 305—290 î.e.n. *Fig. 1/9*. (Callatis).

11. Θασίων
strigil; stea cu 12 raze
Κύχρις
Cca. 305—290 î.e.n. *Fig. 1/10*.

12. Πουλυάδο[υ]
candelabru ←
Θασίων
Bon, 1 401. Cca. 305—290 î.e.n. *Fig. 1/11* (Callatis).

13. Θασίων
amforă ascuţită →
Πρηξίπολι(ς)
σ lunar
Bon, 1 417 Cca. 305—290 î.e.n. *Fig. 1/12* (Callatis).

14. Θασίων
alabastron ←
[Π]ρηξίπολ(ις)
σ lunar
Cca. 305—290 î.e.n. *Fig. 2/1* (Callatis).

15. Θασίων
opaiţ →
Πυθίων
σ lunar
Bon, 1 468, Cca. 305—290 î.e.n. (Pythion IV). *Fig. 2/2*.

16. Θασίων
oenochoe : bol ↑ ; ΙΒ
Αἰσχρίων
σ lunar
Bon, 132. Cca 290—270 î.e.n. (Aischrion II). *Fig. 2/3* (Callatis).

[24] Abrevieri folosite în catalog:

Bon = A. şi Anne-Marie Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos* (Etudes thasiennes, IV), Athènes-Paris, 1957.
Braşinskij = I. B. Brašinskij, *Grečeskij keramičeskij import na Nižnem Donu v V—III vv. do. n. e.*, Leningrad, 1980.
Callatis = M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja*, Dacia, N. S., 13, 1969, p. 127—282.
Callatis (mss.) = Gh. Poenaru Bordea, Al. Avram, *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, Dacia, N.S., 32, 1988, 1—2 (sub tipar).
Canarache = V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957.
Grakov = B. N. Grakov, *Drevne-grečeskie keramičeskie klejma s imenami astinomov*, Moscova, 1929.
Pridik = E. M. Pridik, *Inventarnyi katalog klejm na amfornyx ručkax i gorlyškax i na čerepicax Ermitažnogo sobranija*, Petrograd, 1917.
Sztetyllo = Zofia Sztetyllo, *Les timbres céramiques dans les collections du Musée National de Varsovie*, Varşovia, 1983.

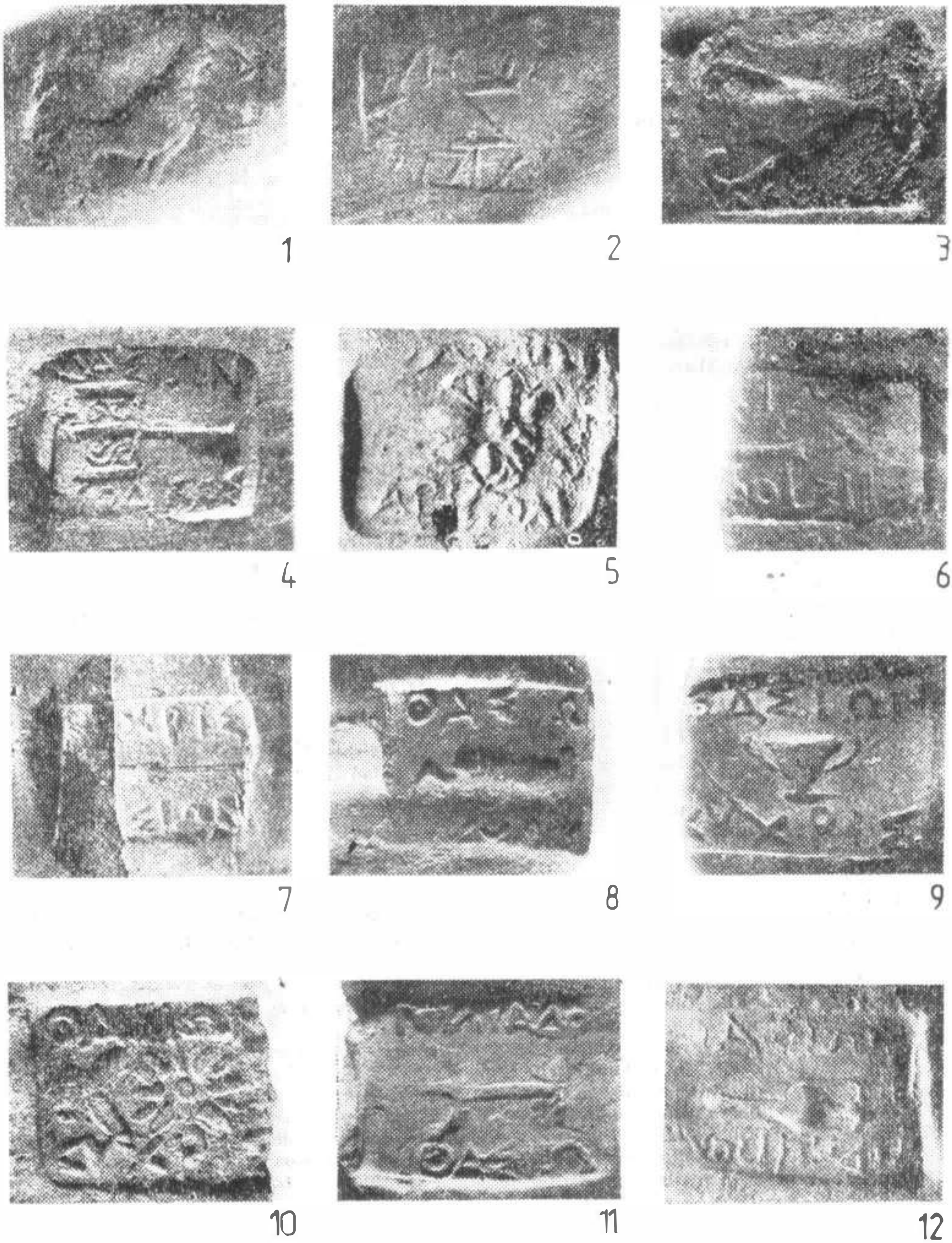

Fig. 1. Ştampile thasiene.

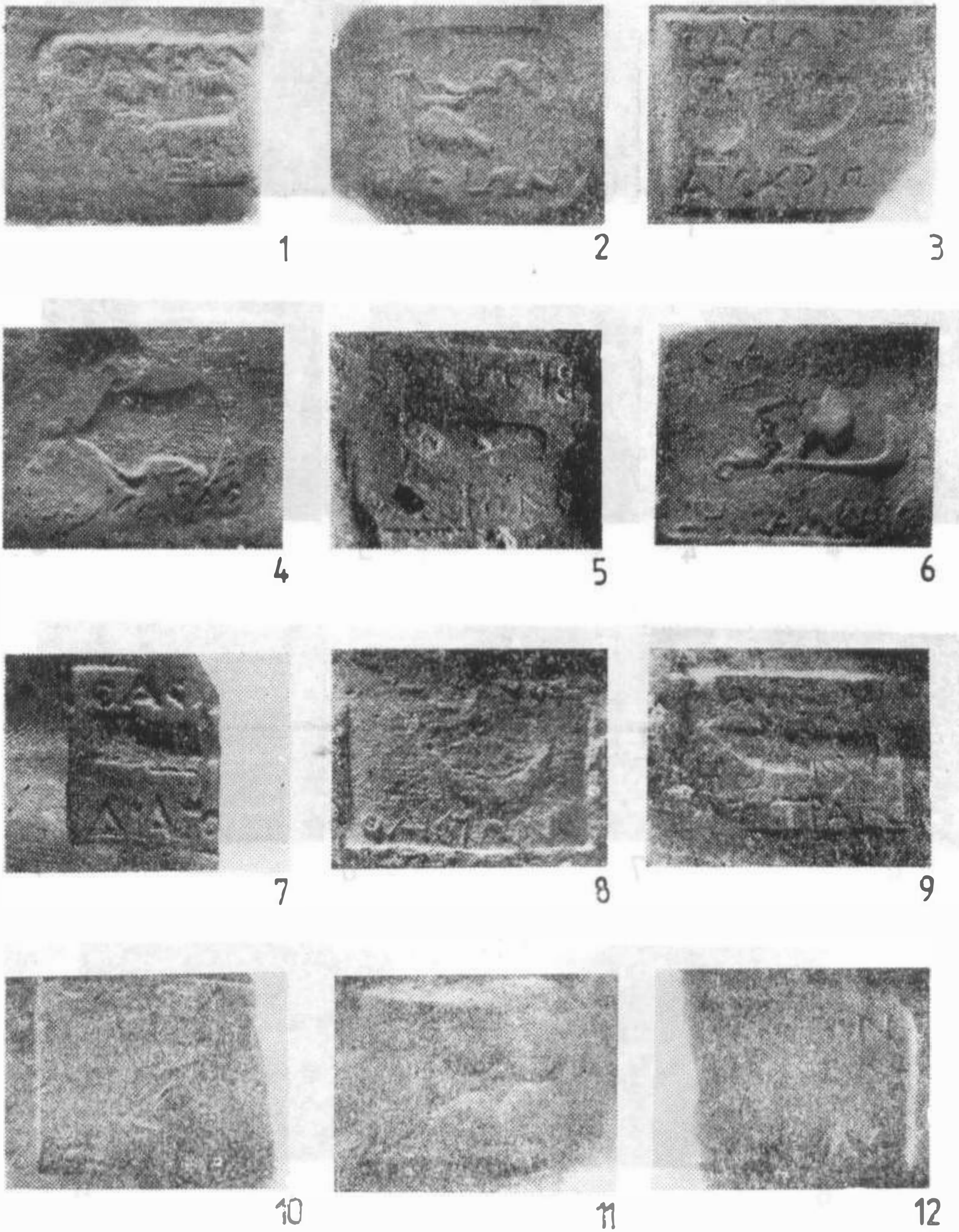

Fig. 2. Ştampile thasiene.

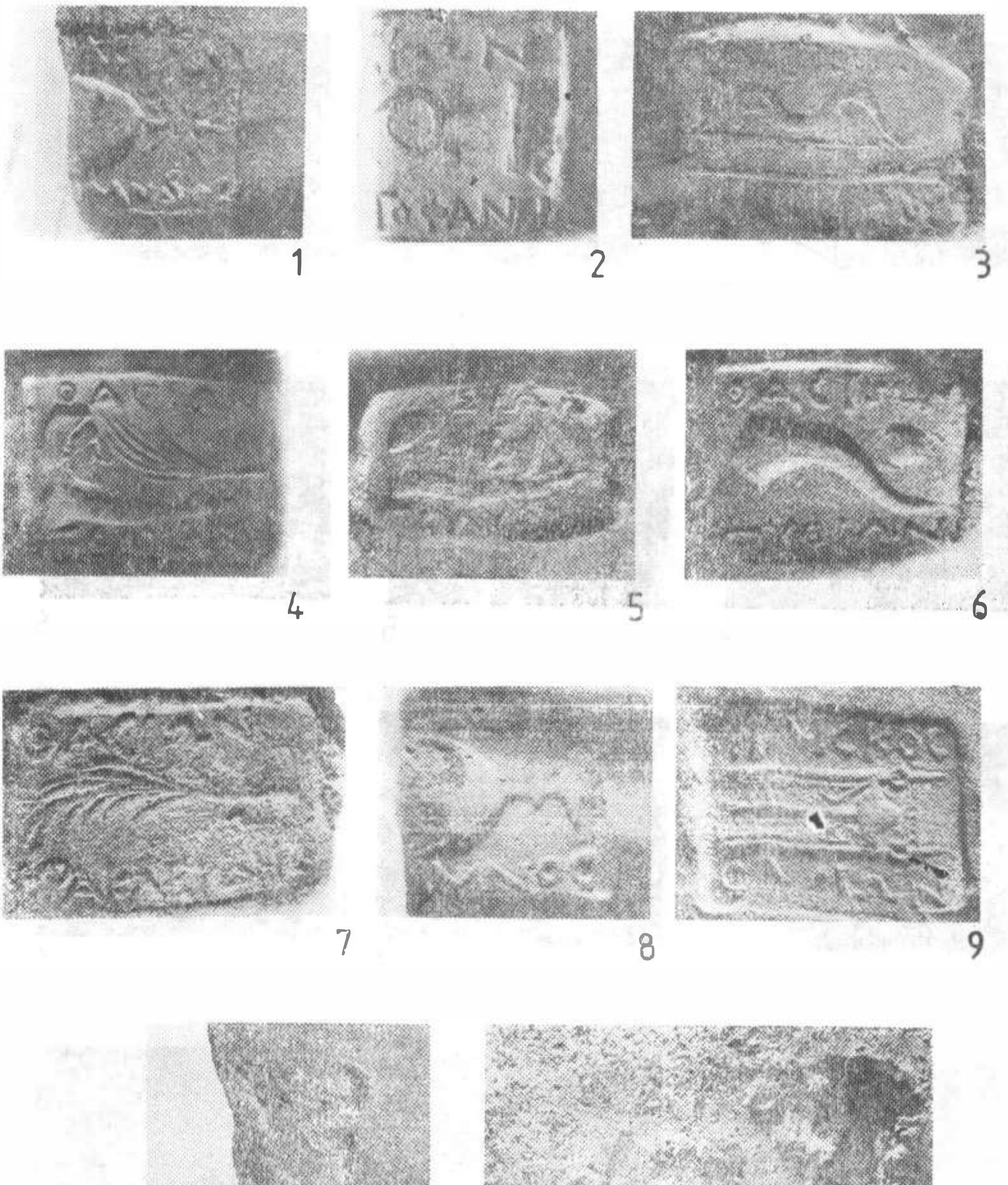

Fig. 3. Ștampile thasiene (1—10) și sinopeene (11).

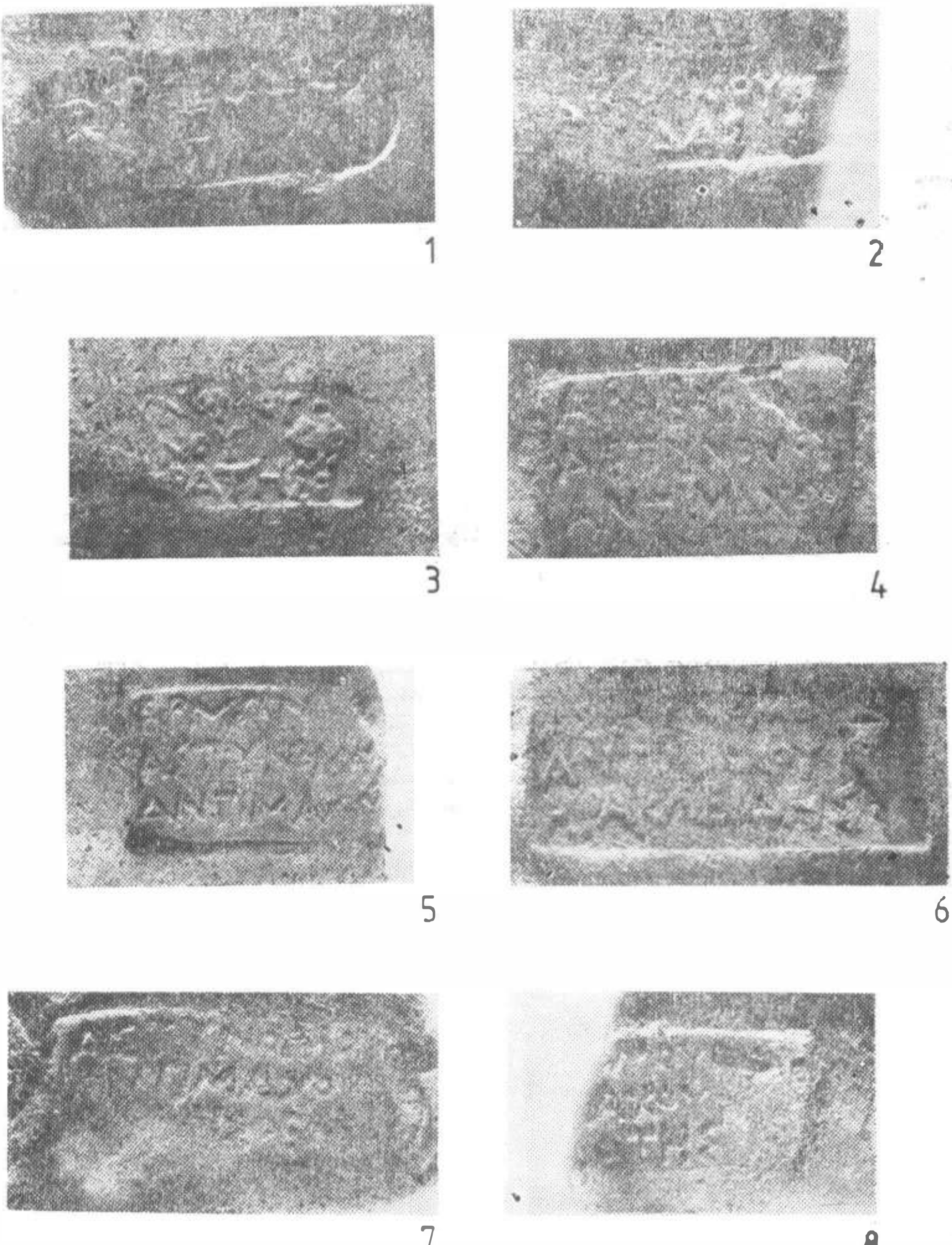

Fig. 4. Ştampile sinopeene.

Fig. 5. Ştampile sinopeene.

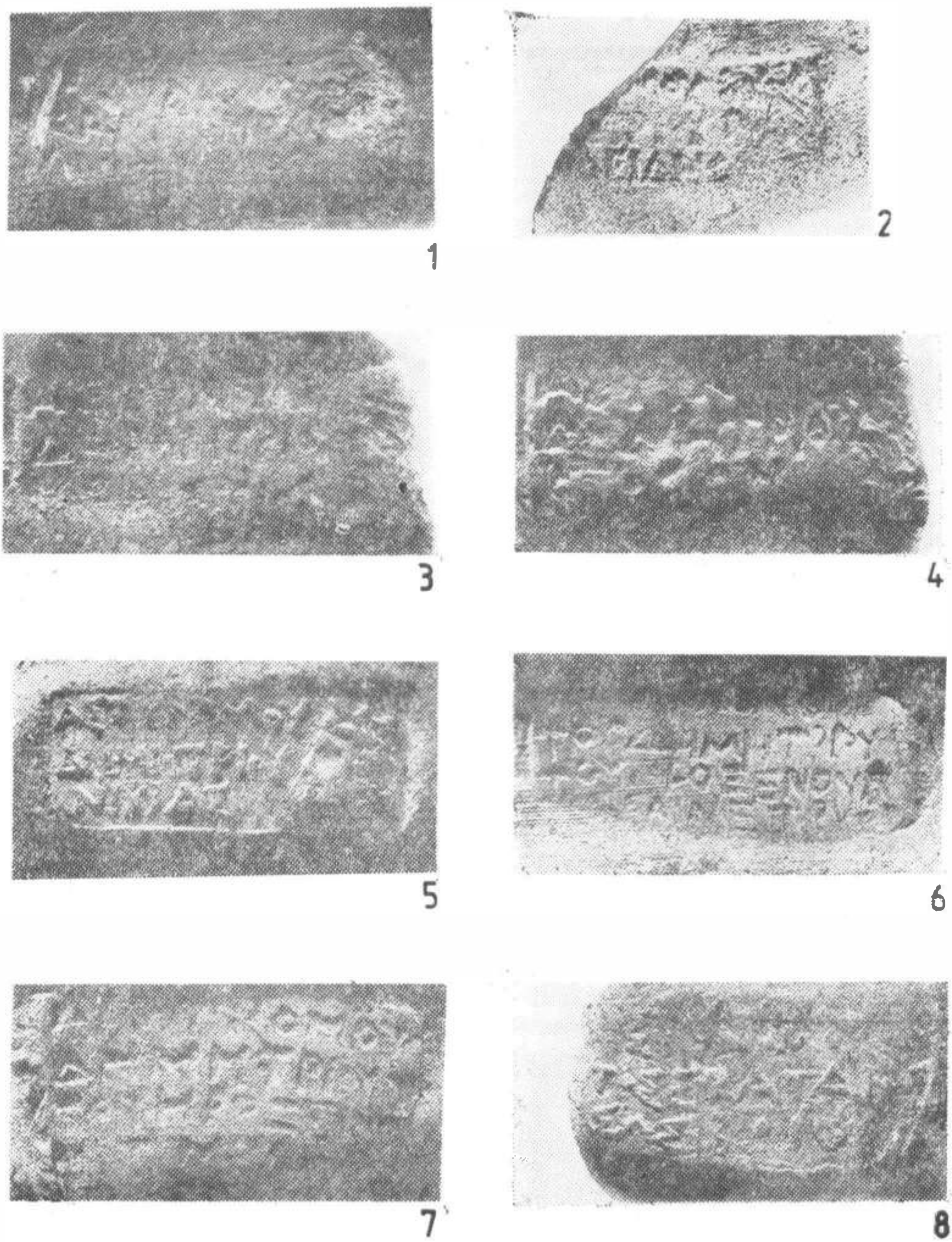

Fig. 6. Ștampile sinopeene.

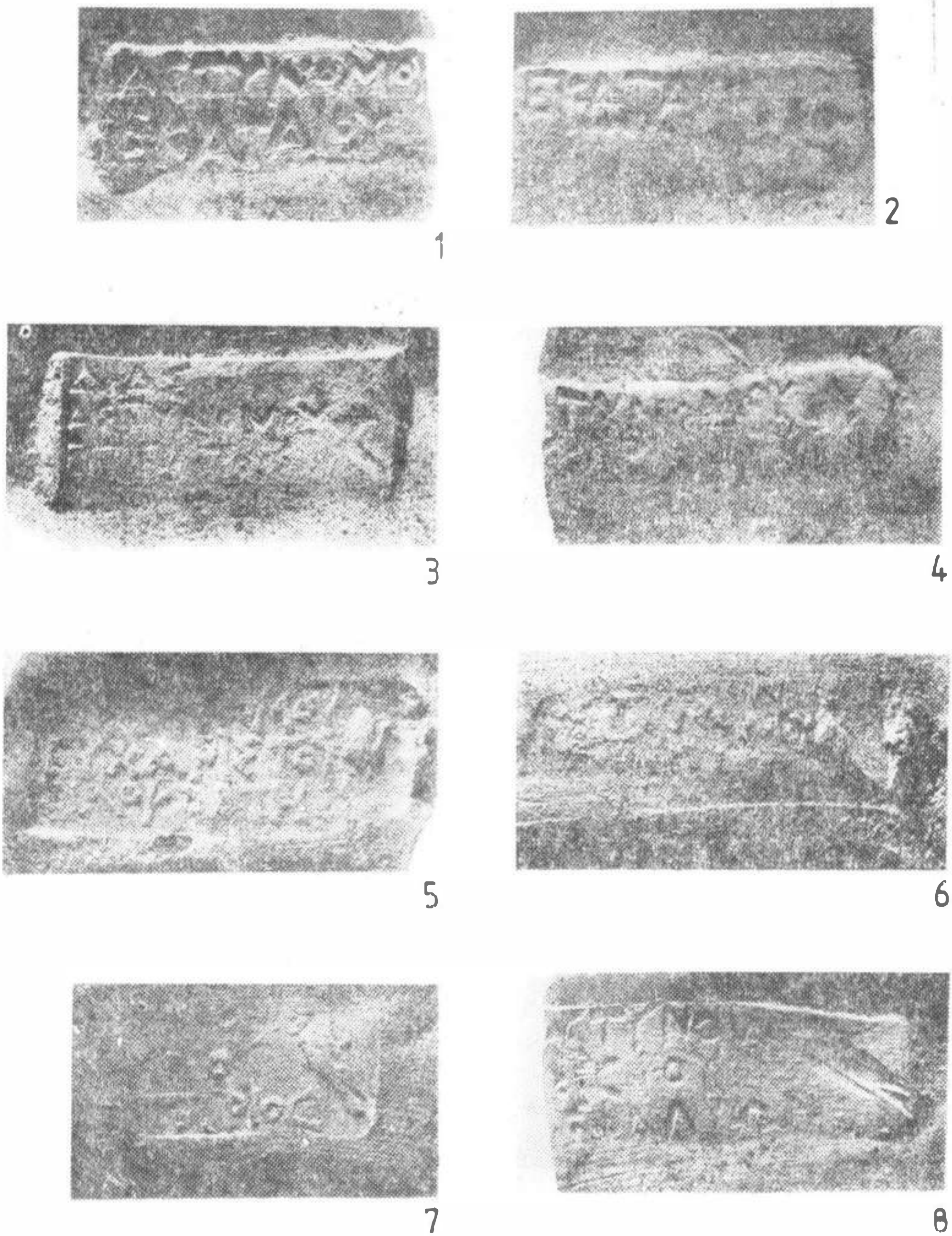

Fig. 7. Ştampile sinopeene.

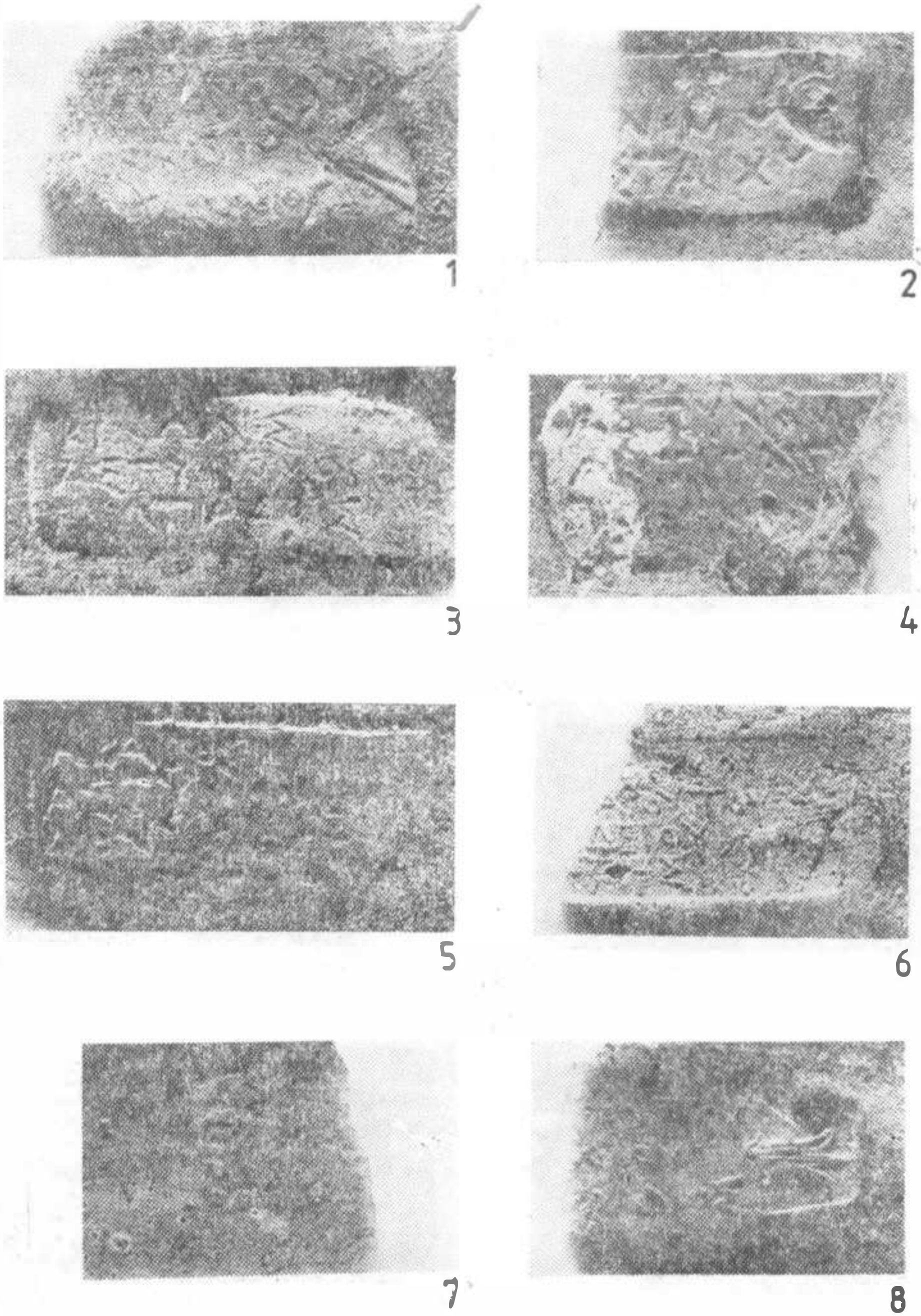

Fig. 8. Ştampile sinopeene.

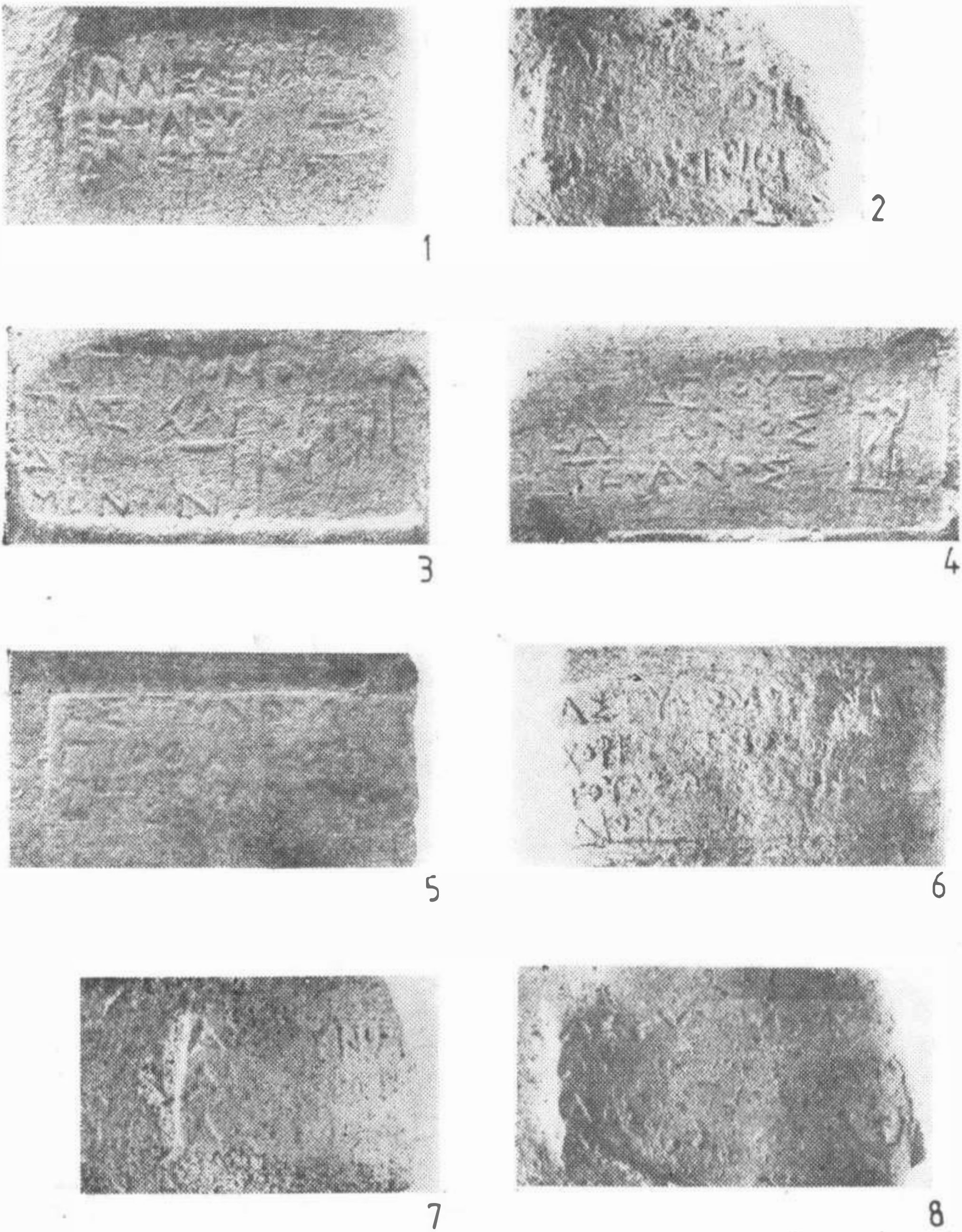

Fig. 9. Ştampile sinopeene.

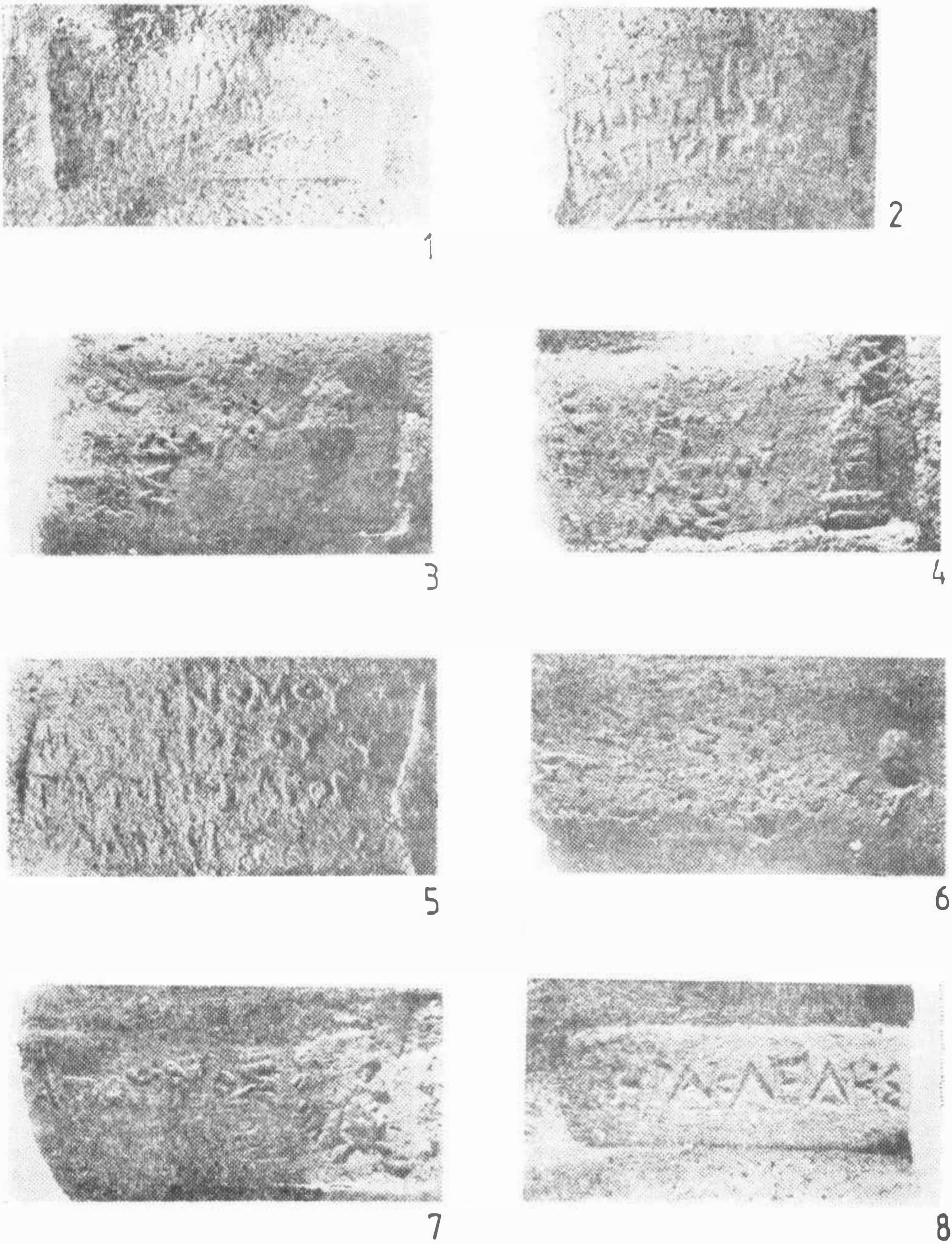

Fig. 10. Ştampile sinopeene.

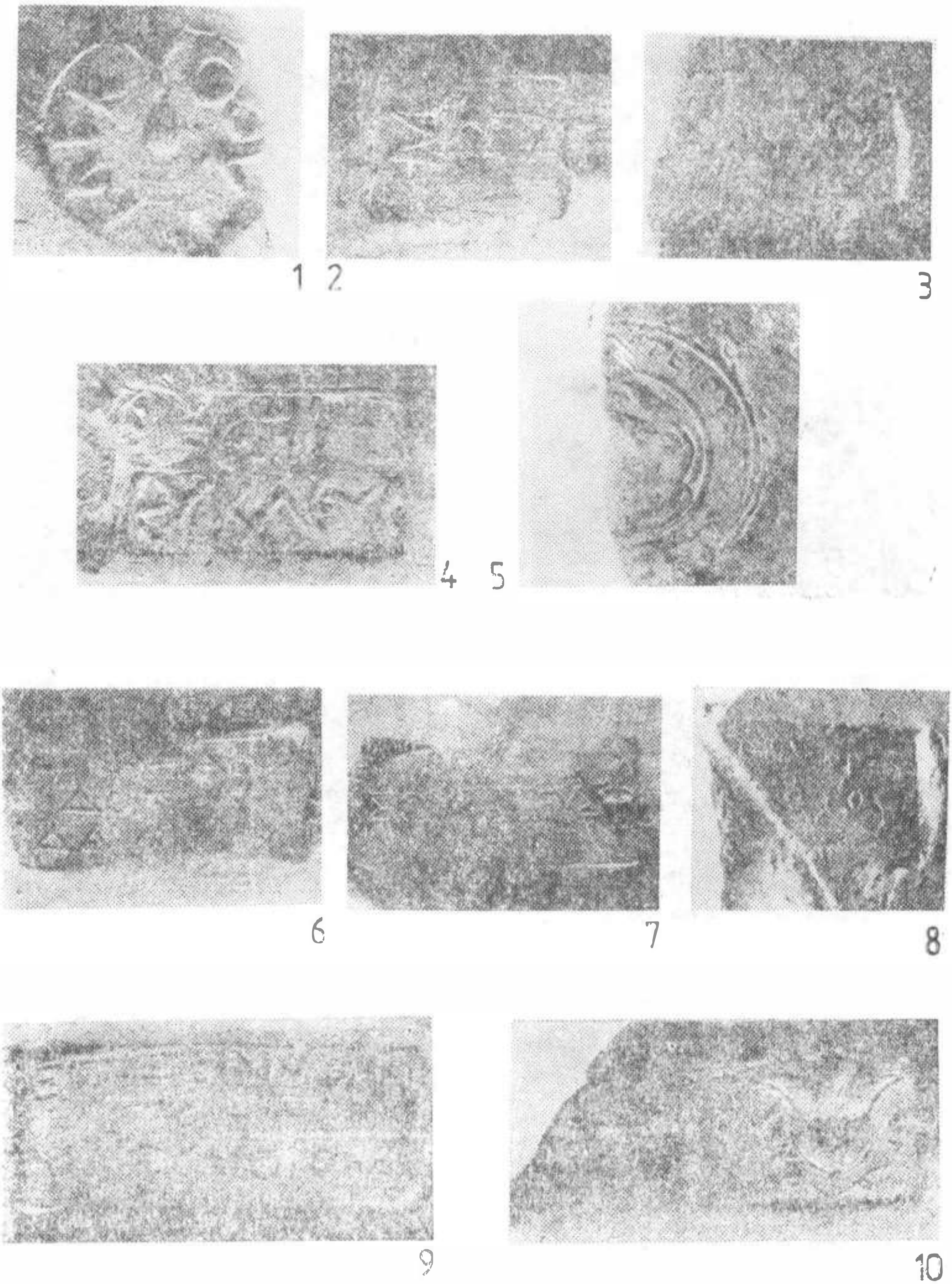

Fig. 11. Ştampile rhodiene.

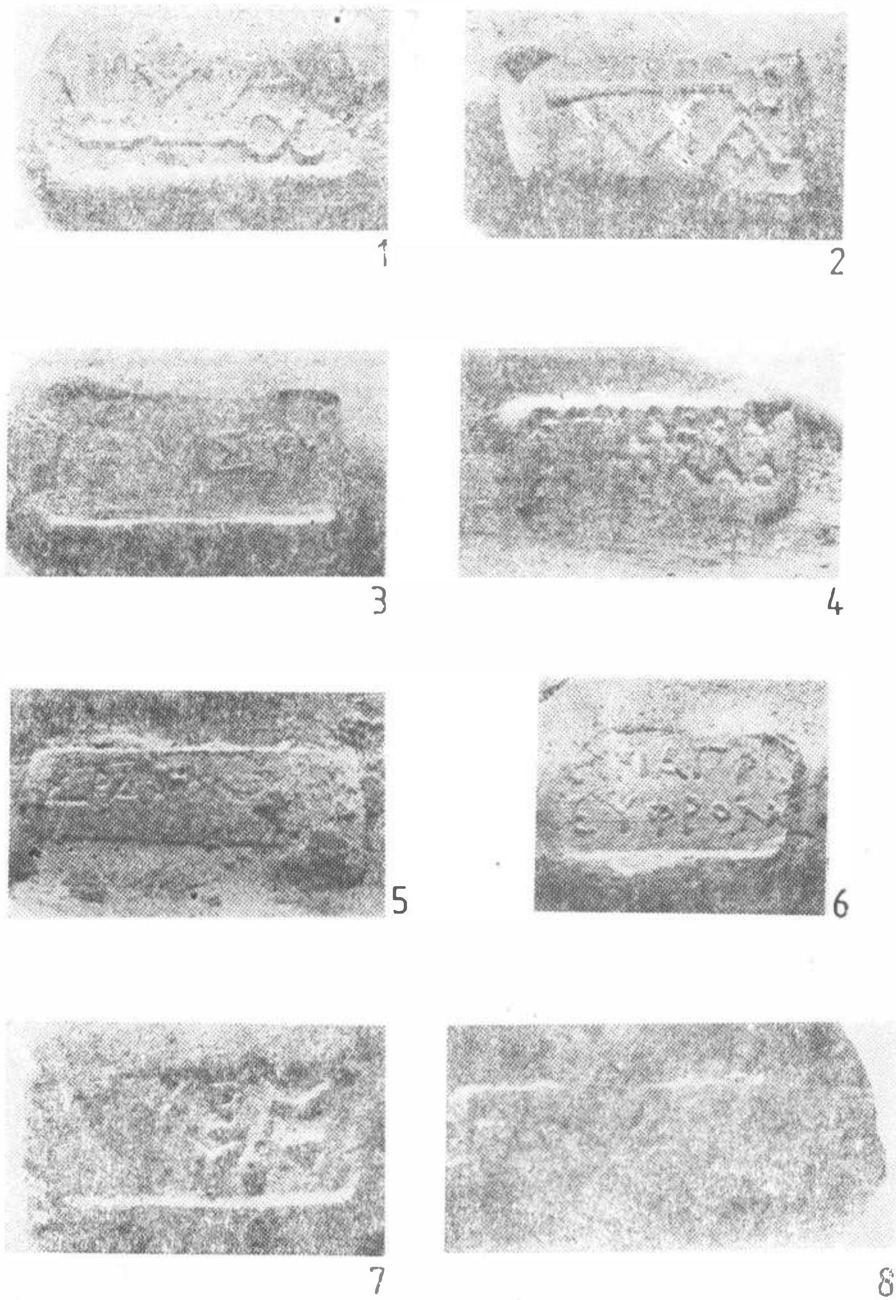

Fig. 12. Ştampile rhodiene (1—6) şi cnidiene (7—8).

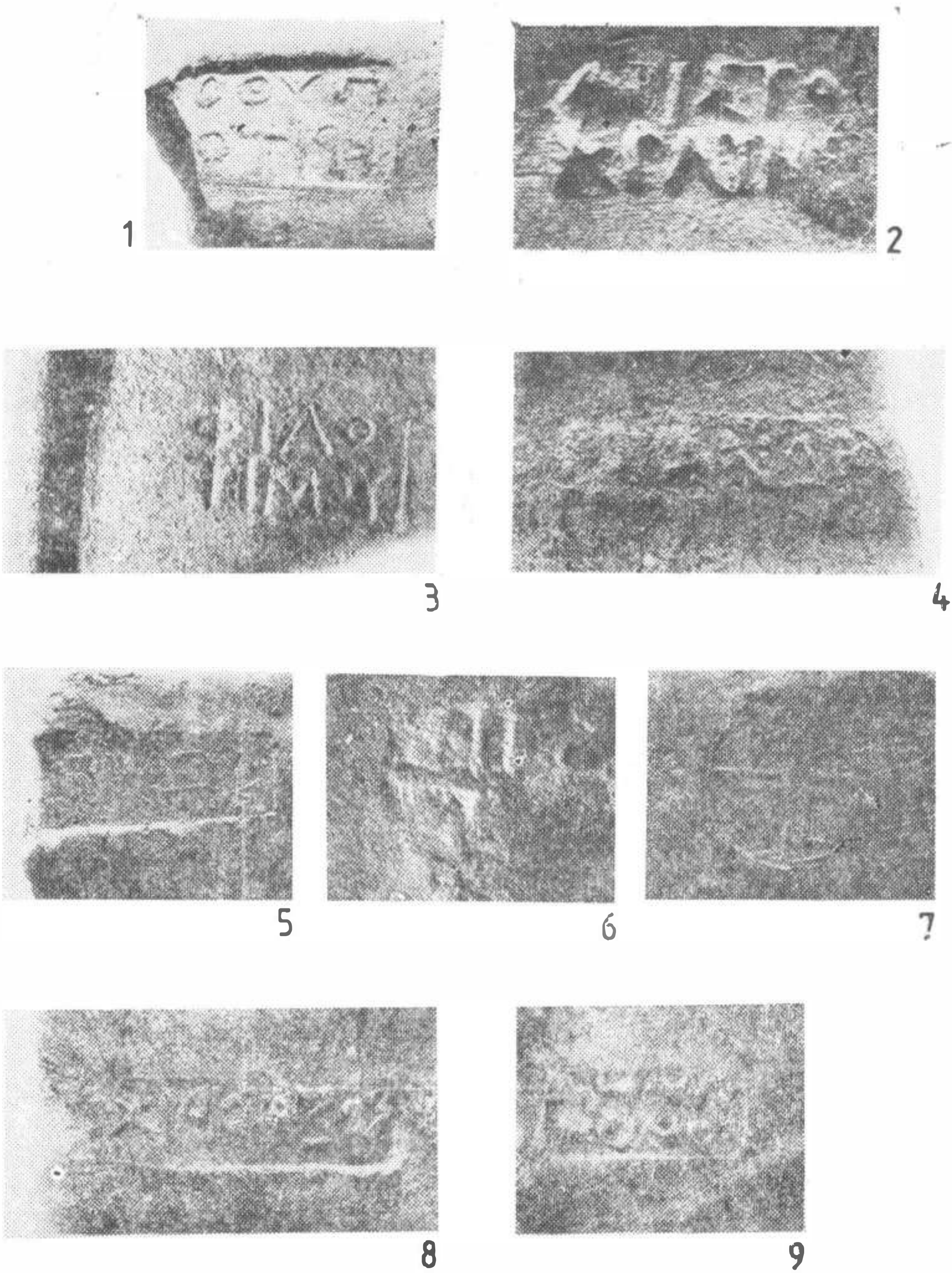

Fig. 13. Ştampile cnidiene (1), heracleote (2–4), chersonesitane (5), amphipolitane (6–7) şi din centre neidentificate (8–9).

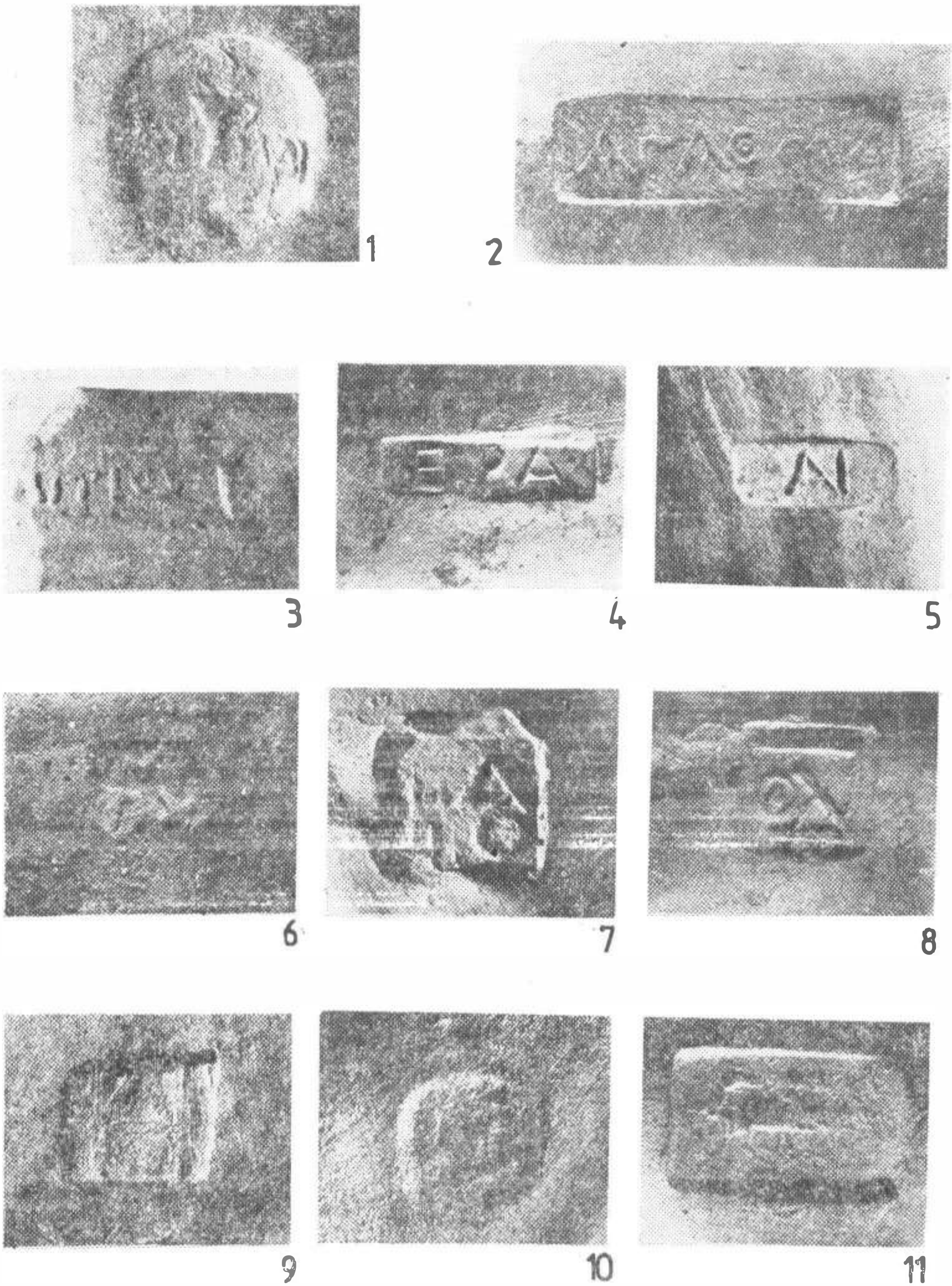

Fig. 14. Ştampile din centre neidentificate.

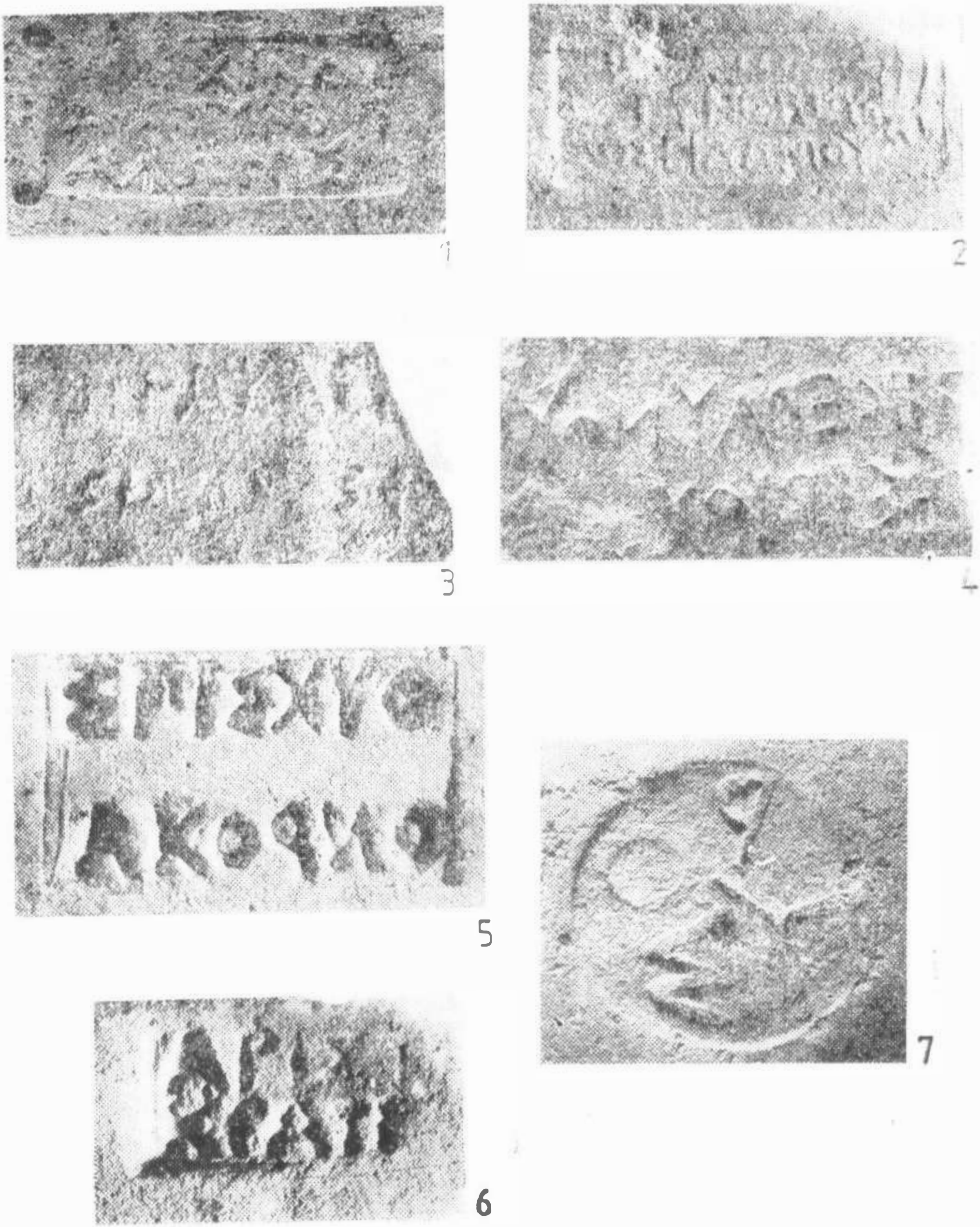

Fig. 15. Ţigle ştampilate: Sinope (1—2), Heracleea Pontica (3—6), centru neidentificat (7).

17. [Αἰσχρωνο]ς
kantharos →
Θασίων ←
σ lunar
Cf. Canarache, 99; un exemplar inedit la Cogealac (V 27 014).
Cca. 290—270 î.e.n. (Aischron I). *Fig.* 2/4 (Callatis).

18. Βίωνος ▼
alabastron ←
Θασίων
σ lunar
Callatis (mss.). Cca. 290—270 î.e.n. (Bion I). *Fig.* 2/5 (Callatis).

19. Θα[σίω]ν
vas fără toarte ←
polonic ↑
Δημάλκης
σ lunar
Cca. 290—270 î.e.n. *Fig.* 2/6 (Callatis).

20. Θασίω[ν]
torţă ←
Διαγό[ρας]
σ lunar
Bon, 614. Cca. 290—270 î.e.n. *Fig.* 2/7 (Callatis).

21. [*Callatis*, 1 116 (necompletat).
('Ηρ]οφῶντ[ος] ▼
semilună
Θασίων
σ lunar
Callatis, 64. Cca. 290—270 î.e.n. (Herophon I). *Fig.* 2/8 (Schitu).

22. Θασίων
lăcustă →
[Κ]λεόστρατος
σ lunar
Cca. 290—270 î.e.n. *Fig.* 2/9 (Callatis).

23—24. Θασίων
cap bărbos din profil ↓
Φείδιππος
σ lunar
Canarache, 86. Cca. 290—270 î.e.n. *Fig.* 2/10 (Callatis).

25. Θασίων
kantharos ←
Φείδιππος
σ lunar
Bon, 1 654. Cca. 290—270 î.e.n. *Fig.* 2/11 (Callatis).

26. Θασίων
secure bipenă ←
Χαιρέας
σ lunar
Bon, 1 690. Cca. 290—270 î.e.n. *Fig.* 2/12 (Callatis).

27. Θασίων
pilos → ; stea cu 12 raze
["Α]μφανδρος
σ lunar
Bon, 191. Cca. 270—260 î.e.n. *Fig.* 3/1 (Callatis).

28. [Θα]σίων
şarpe pe altar ←
['Αρισ]τοφάνη[ς
σ lunar
Callatis, 20. Cca. 270—260 î.e.n. (Aristophanes II). *Fig.* 3/2 (Callatis).

29. Θασίων
arc ↑
săgeată ←
[Νικόδη]μος
σ lunar
Bon, 1 244. Cca. 270—260 î.e.n. (Nikodemos II). *Fig.* 3/3 (Callatis).

30. Θασίων
om cu → ; aripă
braţ întins
Πολύων
σ lunar
Bon, 1 389 a. Cca. 270—260 î.e.n. *Fig.* 3/4 (Callatis).

31. Θασίων
om cu
→ ; kantharos →
braţ întins
Πολύων
σ lunar
Bon, 1 389 f. Cca 270—260 î.e.n. *Fig.* 3/5 (Callatis).

32. Θασίων
cornul ←
abundenţei; pilos ←
Πυθίων
σ lunar
Bon, 1 457. Cca. 270—260 î.e.n. (Pythion VI). *Fig.* 3/6 (Arsa).

33. Θασίων
aspersoar ←
'Ηρακλείδης
σ lunar
Bon, 707. Cca. 260—250 î.e.n. (Herakleides I). *Fig.* 3/7 (Arsa).

34. 'Ηρακλείδης
tirs cu panglici →
Θασίων
σ lunar
Bon, 713. Cca. 260—250 î.e.n. (Herakleides I).

35. [Θα]σίων
krater cu volute ←
[Σκ]ύμνος
σ lunar
Bon, 1 579. Cca. 260—250 î.e.n. (Skymnos II). *Fig.* 3/8 (Callatis).

36. Φιλίσκος
trepied →
Θασίων
σ lunar
Cca. 260—250 î.e.n. *Fig. 3/9* (Callatis).

37. *Callatis*, 1115
[Θά]σιον ←
mască (?) ←
[----]αν[----]
Telephanes (?) ; cca. 340 î.e.n. (?). *Fig. 3/10* (Schitu).

II. *Sinope*

Grupa I (cca. 360—325 î.e.n.)

38. [Ἱστι]αίο(υ)
[ἀστ]υνό(μου) vultur pe
[Πο]σειδω(νίου) delfin
Pridik, p. 92, nr. 629 (gr. I a). *Fig. 3/11*.

39. *Callatis*, 1 117.
↑ [Αἰ]σχ[ίν]ου ←
amforă | ἀστυν[ό(μου)] ←
| Γόλατ[ο]ς ←
Pridik, p. 84, nr. 458. *Fig. 4/1* (Schitu).

Grupa a IV-a (ca. 280—260 î.e.n.)

40. [ἀστυνόμου]
Αἰσχίνου
Δᾶς ↓ ciorchine
Livia Buzoianu, Pontica, 14, 1981, p. 145, nr. 12 (Aischines 11). *Fig. 4/2* (Callatis).

41—42. ἀ[στυ]νόμου
[Αἰ]σχίνου ↓ ciorchine
[Φιλο]κράτης
Callatis, 368; Canarache, 216 (Aischines 11). *Fig. 4/3* (Callatis).

43—44. Ἄραβος ↑ cornul
ἀστυνόμου | abundenței
Ἀντιμάχου
Callatis, 375. *Fig. 4/4* (Callatis).

45. Ἕρμων ↑ cornul
ἀστυνόμου | abundenței
Ἀντιμάχου
Callatis, 379. *Fig. 4/5* (Callatis).

46. ἀσ[τ]υνόμου ↑ cornul
Ἀντιμάχου | abundenței
Ἡρακλείδης
Callatis, 380—381. *Fig. 4/6* (Callatis).

47—48. *Callatis*, 1 120 (nr. 48).
ἀστυνόμου ↑ cornul
[Ἀ]ντιμάχου | abundenței
[Καλ]λισθένης
Canarache, 224. *Fig. 4/7* (Callatis și Schitu).

49—50. [ἀσ]τυνόμου ↑ cornul
[Ἀν]τιμάχου | abundenței
[Μιθριδ]άτης
Brašinskij, 568. *Fig. 4/8* (Callatis).

51—52. [ἀστυ]νόμου ↑ cornul
[Ἀν]τιμάχου | abundenței
Ψάμμις
Callatis, 393—394. *Fig. 5/1* (Schitu).

53—54. ἀστύνομος ↑ om cărînd
Ἀριστίων | un sac
Νικίας | în spate
Canarache, 235. *Fig. 5/2* (Callatis).

55. [ἀσ]τύνομ[ος] ↑ om cărînd
[Ἀρισ]τίων | un sac
[--------------] | în spate
Grakov, p. 138, nr. 5 (ast.). *Fig. 5/3* (Callatis).

56. ἀσ[τυνόμου] ↑ personaj
Ἀριστίωνος | cu
Κλεαίνετος | tirs
Pridik, p. 64, nr. 52. *Fig. 5/4* (Callatis).

57. [ἀ]στυνόμου personaj ↑
Ἀριστίωνος cu |
Κτήσων tirs |
Callatis, 401. *Fig. 5/5* (Callatis).

58. Πρῶτος personaj ↑
ἀστυνόμου cu |
Ἀριστίωνος tirs |
Livia Buzoianu, Pontica, 14, 1981, p. 146, nr. 20. *Fig. 5/6* (Callatis).

59. [ἀστυ]νομοῦντος ←
[Ἀρτε]μιδώ[ρου] ←
kantharos ↑ Ἄ[ρα]βος ←
Grakov, p. 138, nr. 7 (ast.); p. 140, nr. 5 (prod.). *Fig. 5/7* (Callatis).

60. [ἀστυνόμ]ου
Δημητρίου capul lui
Φιλοκράτης Heracles
Callatis, 437. *Fig. 5/8* (Callatis).

61. ἀ[στ]υν[όμου]
Δημητρίου cap cu
Δημήτρ[ι]ος coroană
Canarache, 242. *Fig. 6/1* (Callatis).

62. [ἀστυ]νόμ[ου]
[Δημ]ητρί[ου] cap cu
[Ἡρακ]λείδη[ς] coroană
Pridik, p. 66, nr. 85, *Fig. 6/2* (Callatis).

63—64. ἀσ[τ]υνόμου
Δημητρίου cap cu
[Ἡφα]ίστιος coroană
Canarache, 243. *Fig. 6/3* (Callatis).

65. ἀστυνόμου
Δ[η]μητρίου cap cu
Κτήσων coroană
Callatis, 432; Canarache, 245. *Fig. 6/4* (Callatis).

66. ἀστυνόμου
Δημητρίου cap cu
Νικίας coroană
Callatis, 433. *Fig. 6/5* (Callatis).

67. [ἀστυνομοῦν-]
τος Δημητρίου
capul lui τοῦ Ἡροξένου
Heracles [Κλ]εαινέτου
Pridik, p. 66, nr. 101. *Fig. 6/6* (Callatis).

68. ἀ[στ]υνόμου
Δημητρίου
capul lui τοῦ Ἡροξένο[υ]
Heracles Τιμόλε[ος]
Callatis, 530. *Fig. 6/7* (Callatis).

69. [ἀ]στυνομοῦν-
τος Ἑκαταίου
Σωσ[ι]βίου oenochoe(?) ←
Grakov, p. 139, nr. 13 (ast.); p. 210, indice (prod.). *Fig. 6/8* (Arsa).

70—71. ἀστυνόμου
Ἑκαταίου
tirs cu panglici →
Callatis, 463—470; Canarache, 256. *Fig. 7/1* (Callatis).

72. Ἑκαταίου
[ἀ]στυνόμ[ου]
tirs →
Callatis, 473; Canarache, 257. *Fig. 7/2* (Callatis).

73. Δᾶς
ἀστυνόμου ↑cornul
Ἐπιέλπους abundenţei
Grakov, p. 139, nr. 14 (ast.); p. 140, nr. 7 (prod.). *Fig. 7/3* (Arsa).

74. [ἀσ]τυνόμου
[Εὐ]χαρ[ίσ]του floare ↑
Callatis, 305. *Fig. 7/4* (Callatis).

75. [ἀστ]υνόμου
Εὐχαρίστου ↑ floare
[Φι]λοκράτης
Callatis, 317. *Fig. 7/5* (Callatis).

76. [Ἀγά]θων
ἀστυνόμου ←
Ἱκεσ[ίου] pasăre
Grakov, p. 139, nr. 16 (ast.); p. 140, nr. 1 (prod.). *Fig. 7/6* (Callatis).

77. [ἀστυνόμου]
[Ἱκε]σίου ←
[Ἀπα]τούριος pasăre
Canarache, 277. *Fig. 7/7* (Callatis).

78. ἀστυνόμ[ου]
[Ἱ]κεσίου ←
[Κε]φαλίων pasăre
Canarache, 486—487. *Fig. 7/8* (Callatis).

79. [ἀστυ]νόμου
[Ἱκε]σίου ←
[Νο]υμήνιος pasăre
Canarache, 278. *Fig. 8/1* (Callatis).

80. [Δᾶς]
[ἀστυ]νόμου ciorchine; cap de
[Κρατι]στάρχου ↓ silen
Sztetyllo, 219. *Fig. 8/2* (Callatis).

81. Κινῶλις
ἀστυνόμου
Μιλτιάδους
Callatis, 506. *Fig. 8/3* (Callatis).

Grupa a V-a (ca. 260—230 i.e.n.)

82. [ἀσ]τυνόμο[υ]
[Ἀν]τιπάτρου
[τοῦ Ν]ίκ[ωνος] [proră]
Callatis, 519. *Fig. 8/4* (Şabla).

83. Ἄραβος
ἀστυνόμου
Διονυσίου τ[οῦ]
[Δ]ημητρ[ίου]
ciorchine ↓
Grakov, p. 143, nr. 6 (ast.); p. 140, nr. 5 (prod.: doar în gr. a IV-a). *Fig. 8/5* (Callatis).

84. [ἀστυνό]μου
[Ἑκατ]α[ί]ου τοῦ om între
[Ποσι]δείου doi cai
[Ἀτώ]της
Grakov, p. 143, nr. 8 (ast.); p. 145, nr. 7 (prod.). *Fig. 8/6* (Callatis).

85. *Callatis*, 1 118.
ἀστ[υνόμου]
Εὐχα[ρίστου τοῦ]
Καλλισ[θένου] simbol
[- - - - - - - - - - -] dispărut
Grakov, p. 143. nr. 10. *Fig. 8/7* (Schitu).

86. [ἀστυνόμου]
[Εὐ]χαρίστου τοῦ
[Κ]αλλισθένου
[Φιλ]ήμων ciorchine ↓
Livia Buzoianu, Pontica, 14, 1981, p. 146, nr. 30.

87. ἀστυνόμου
Ἡρακλείδου
[τοῦ Μικρί]ου cal
→
Sztetyllo, 230 (Callatis).

88. [ἀστυ]νόμου
[Ἱκεσί]ου τοῦ
[Βαχ]χίου
[Στέ]φανος proră →
Grakov, p. 144, nr. 12 (ast.); p. 145, nr. 55 (prod.). *Fig. 8/8* (Callatis).

89. *Callatis*, 1 122.
[ἀ]στυνομοῦν[τος]
Καλλισθένου τοῦ
Ἑστιαίου
Ἀν[θ]εστήρι[ος] proră →
Pridik, p. 73, nr. 223—224. *Fig. 9/1* (Schitu).

90. ἀ[στυνόμου]
[Κλεονίκ]ου simbol
[τοῦ Μηνίου dispărut
kov, p. 144, nr. 16. *Fig. 9/2*.

91. *Callatis*, 1 123.
ἀστυνόμου
Πασιχάρου τοῦ
Δημητρίου
Μένων [caduceu]
Pridik, p. 77, nr. 309—311. *Fig.* *9/3* (Schitu).

92. *Callatis*, 1 137.
[ἀστυνό]μου
[Ποσιδεί]ου ↑ divinitate sprijinită
[τοῦ Θεαρίω]νος | de o coloană
[- - -, - - - -]ος
Grakov, p. 144, nr. 23 (ast.) (Schitu).

93. [ἀστυνόμου]
[Ποσι]δείου τοῦ
[Θ]εαρίωνος ↑ divininate sprijinită
[Σ]τέφανος | de o coloană
Grakov, p. 144, nr. 23 (ast.); p. 145; nr. 55 (prod.). *Fig.* *9/4* (Callatis).

94. *Callatis*, 1 125.
ἀστυνόμου
Πυθοχρήσ[του]
τοῦ Ἀπολλωνίδου [aplustru)
Ἀπατούριος
Canarache, 333; Pridik, p. 79, nr. 360 (Schitu).

95. ἀστυνόμου
Πυθοχρήστου
τοῦ Ἀ[π]ολλω[νί]δ[ου] aplustru ↑
Ψά[μμις]
Pridik, p. 79, nr. 361. *Fig.* *9/5*.

96. ἀστυνόμου
Χορηγίωνος
τοῦ Λεωμεδόντος Nike în
Δίου cvadrigă
Grakov, p. 144, nr. 29 (ast.); p. 140, nr. 11 (prod.; menţionat doar în gr. a IV-a). *Fig.* *9/6* (Callatis).

97. *Callatis*, 1 121.
ἀστυν[ομουν-]
το[ς] Ἶφιος τοῦ
[Ἑστια]ίου ↓ ciorchine
- - - - ΣΤΙ - - -
Grakov, p. 191 (indice). Gr. V—VI (Schitu).

Grupa a VI-a (ca. 230—183 î.e.n.)

98. *Callatis*, 1 126.
ἀ[στ]υνόμο[υ] [cap spre
Αἰσχρίωνο[ς τοῦ] dreapta]
Ἀρτεμ[ιδώρου]
Grakov, p. 148, nr. 2. *Fig.* *9/7* (Schitu).

99. *Callatis*, 1 127.
[ἀστ]υνομούν-
[τος] Αἰσχρίωνος τ- [cap spre
[οῦ] Ἀρτεμιδώρου dreapta]
[- - - - - - -]ς
Grakov, p. 148, nr. 2 (ast.) (Schitu).

100. *Callatis*, 1 135.
ἀστυνομοῦντος
Ἀ[ντιπάτρου]τοῦ
Ἀπ[ολλοδώρου]
Λ[- - - - - - - - -] ↑ kantharos
Grakov, p. 148, nr. 3 (ast.). *Fig.* *9/8* (Schitu).

101. *Callatis*, 1 128.
ἀσ[τυνόμου]
Δελφινίου
τοῦ Καλλίου
Εὐκλῆς spic →
Grakov, p. 149, nr. 7 (ast.); p. 150, nr. 28 (prod.). *Fig.* *10/1* (Schitu).

102. *Callatis*, 1 129.
[ἀστυνόμου]
Διονυσίου [τοῦ]
Διονυσίου τοῦ
Κλειταγόρου trepied ↑
Canarache, 253. *Fig.* *10/2* (Schitu).

103. *Callatis*, 1 130.
ἀστυνόμου
Ζήνιος τοῦ
Ἀπολλοδώρο[υ] ↑ trofeu
Κτήσων |
Livia Buzoianu, Pontica, 14, 1981, p. 147, nr. 55 (Schitu).

104. *Callatis*, 1 131.
[ἀστυνόμου]
[Ζήν]ιος τοῦ
[Ἀπολλ]οδώρου ↑ trofeu
[Πρῶ]τος |
Grakov, p. 149, nr. 12 (ast.); p. 151, nr. 56 (prod.). *Fig.* *10/3* (Schitu).

105. [ἀστυνομοῦ]ντος
[Ἱκ]εσίου τοῦ ↑
[Ἀντι]πάτρου | statuie
[Ἑλλά- sive Ἑρμά]φιλος
Canarache, 281 (?). *Fig.* *10/4* (Callatis).

106. [ἀστ]υνόμου
Μαντιθέου
τοῦ Προταγόρου leu
Ψάμμις triumfător
Canarache, 307. *Fig.* *10/5* (Callatis).

107. [ἀστυνομούντο]ς
[Πό]σ[ιο]ς τοῦ ↑
Στρα[τονίκ]ου fruct (?) |
[- - - - - - - - - - -]
Grakov, p. 150, nr. 40. *Fig.* *10/6*.

Ştampile nedatabile

108. *Callatis*, 1 133.
ἀσ[τυνόμου]
Να[- - - - - -]
Α[- - - - - - - - -] simbolul
Σιμαλίων dispărut
Schitu.

109. *Callatis*, 1 136.
- - - - ΣΤΟΥ simbolul
[Ἑ]στιαίο[υ] dispărut
Schitu.

Ştampile de producători

110. [Ἀπ]ατούριος ⌐ capul lui Heracles
Gr. IV–VI. *Fig.* 10/7 (Callatis).

111–112. Ἡρακλείδης
Nedatabil. *Fig.* 10/8 (Callatis).

III. *Rhodos*

113. Μικύθου
Circular.
Gr. I (ante cca 240 î.e.n.). Cf. Virginia Grace, Archaeology, 19, 1966, p. 287 (amforă întreagă, cu ştampila eponimului Mikythos, însă rectangulară). *Fig.* 11/1 (Callatis).

114. Σωτᾶ
Callatis, 782–784; Pridik, p. 33, nr. 830–833. Gr. I (ante cca. 240 î.e.n.). *Fig.* 11/2 (Arsa).

115–116. *Callatis*, 1 152–1 153.
[Τι]μάρχου
Pridik, p. 115, nr. 329. Gr. I (ante cca. 240 î.e.n.). *Fig.* 11/3 (Schitu).

117. Ἐπ[ὶ]
Εὐκλεύς
σ lunar
Pridik, p. 9, nr. 162 (altă împărţire pe rînduri). Gr. a II-a (cca. 240–205 î.e.n.). *Fig.* 11/4 (Callatis).

118. Ἐπὶ Ἀγε[μάχου Πανάμου Δε]υτέρου
sive -στράτου
Circular.
Pridik, p. 1, nr. 4–5 ((Ἀγέμαχος cu alte luni). Gr. a III-a, (ca. 205–175 î.e.n.). *Fig.* 11/5 (Schitu).

119. Ἐπὶ Ἀθανο-
δότου
Δαλίου
I. Nicolaou, J.-Y. Empereur, în *Recherches sur les amphores grecques* (BCH, Suppl. XIII), ed. J.-Y. Empereur, Y. Garlan, Athènes-Paris, 1986, p. 516–518, nr. 3. Datare „exactă" (cca. 183 î.e.n.); cf. Virginia Grace, Hesperia, 54, 1985, 1, p. 9. *Fig.* 11/6 (Arsa).

120. *Callatis*, 1 145.
Ἀγαθοκλεύς
Pridik, p. 21, nr. 423–426. Gr. a III-a (cca. 205–175 î.e.n.). Schitu.

121. Ἀγοράνακ(τος)
Δαλίου
Pridik, p. 135, nr. 83. Gr. a III-a. (cca. 205–175 î.e.n.).

122. *Callatis*, 1 151.
Σωκρατεύς ↑ făclie
Canarache, 649; Pridik, p. 33, nr. nr. 823–827. Gr. a III-a (cca. 205–175 î.e.n.). *Fig.* 11/7 (Schitu).

123. *Callatis*, 1 142.
[Ἐπὶ Πυ]θοδώρου
[Ὑακιν]θίου
sive Σμιν
Pridik, p. 17, nr. 345 ((Ὑακινθίου; inscripţie dispusă pe trei rînduri). Gr. a IV-a (cca. 175–146 î.e.n.). *Fig.* 11/8 (Schitu).

124. *Callatis*, 1 144.
Ἐπὶ Ξενοφάν-
το[υ]
Ὑακινθίου
A. Dumont, *Inscriptions céramiques de Grèce*, Paris, 1872, p. 105, nr. 211 (inscripţie dispusă pe două rînduri); Pridik, p. 14, nr. 284–285 (alte luni). Gr. a IV-a (cca. 175–146 î.e.n.). *Fig.* 11/9 (Schitu). Pereche cu nr. 125.

125. *Callatis*, 1 149.
[Ἰ]σιδώρου ↑ trandafir
Pridik, p. 28, nr. 681–682. Gr. a IV-a (cca. 175–146 î.e.n.). *Fig.* 11/10. Pereche cu nr. 124 (Schitu).

126. Βρομίου
Pridik, p. 24, nr. 548–551. Gr. a IV-a (cca. 175–146 î.e.n.).

127. *Callatis*, 1 147.
Ἰμᾶ
caduceu →
Pridik, p. 28, nr. 669. Gr. a IV-a (cca. 175–146 î.e.n.). *Fig.* 12/1 (Schitu).

128. *Callatis*, 1 148.
caduceu →
Ἰμᾶ
Pridik, p. 28, nr. 672. Gr. a IV-a (cca. 175–146 î.e.n.). *Fig.* 12/2 (Schitu).

129. *Callatis*, 1 150.
statuie ↑ Νυσίου
Canarache, 644; Pridik, p. 31, nr. 781. Gr. a IV-a (cca. 175–146 î.e.n.). *Fig.* 12/3 (Schitu).

130. *Callatis*, 1 143.
Ἐπὶ Λεον(τίδα)
Ἀπολλο(δώρου)
Gr. a V-a (146–108 î.e.n.). *Fig.* 12/4 (Schitu).

131. *Callatis*, 1 146.
Δρακοντ[ίδα]
Pridik, p. 25, nr. 601. Nedatabil. *Fig.* 12/5 (Schitu).

132. *Callatis*, 1 155.
Ştampilă circulară indescifrabilă (Schitu).

133. Ἐπὶ Ἀγρί(ου?)
Εὔφρον(ος)
Virginia Grace, Hesperia, Suppl. 10, 1956, p. 141, nr. 70. Cca. 280–270 î.e.n. (cf. ead., Athenische Mitteilungen, 89, 1974, p. 19). *Fig.* 12/6 (Callatis).

IV. *Cnidos*

134. Μενίπ- ←
που ←
Fig. *12/7* (Callatis)

135. Πολύχαρμος
Fig. *12/8*.

136. Πυθό- ←
κριτο(ς) ←
Fig. *13/1* (Callatis).

V. *Heracleea Pontica*

137. *Callatis*, 1 157.
'Αριστο-
κράτη[ς]
Canarache, 460. Ultimul sfert al sec. al IV-lea î.e.n. (cf. A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, Pontica, 18, 1985, p. 57). *Fig.* *13/2*. (Callatis).

138. *Callatis*, 1 159.
Φιλο-
τίμου
Englific.
Sfîrşitul sec. IV — începutul sec. III î.e.n. *Fig.* *13/3* (Schitu).

139. *Callatis*, 1 156.
- - - -]άνδρου
Fig. *13/4* (Schitu).

VI. *Chersones*

140. *Callatis*, 1 162.
['Απολλωνίδ]α τοῦ 'Απολ-
[λωνίου ἀστυνο]μούντος
V.I. Kac, VDI, 1985, 1, p. 111, nr. 3. Gr. a III-a (cca. 215—160 î.e.n.). *Fig.* *13/5* (Schitu).

VII. *Amphipolis*

141. *Callatis*, 1 163.
Φ | I
M | [E]
Bon, 2 170. Cca. 330—270 î.e.n. *Fig.* *13/6* (Schitu).

142 P | O
[X] | E
Bon, 2 175. Cca. 330—270. î.e.n.. *Fig.* *13/7* (Callatis).

VIII. *Centre neidentificate (exemplare nedatabile)*

143. Βοσπορίχου ←
Callatis, 1065—1066. *Fig.* *13/8* (Callatis).

144. Δημο-
νόμου
Fig. *13/9* (Callatis).

145. Κυ ←| vas cu μαί(ον) (?)
o toartă
Ştampilă circulară. Cf. S. Lagona, La parola del passato, 219, 1984, p. 453—456. *Fig.* *14/1*. (Callatis).

146. *Callatis*, 1 167.
'Αγάθων
Literele ω şi ν răsturnate.
Fig. *14/2* (Schitu).

147. *Callatis*, 1 168.
[- - - - -]ιτιος
Fig. *14/3* (Schitu).

148. - - - - ΔΗΜΥΘ . . .
Schitu.

149. *Callatis*, 1 169.
- - - ΥΡΣΙΛΕ
ΜΑΝΟΥ
Schitu.

150. ΕΡΑ.
Fig. *14/4* (Callatis).

151. *Callatis*, 1 165.
ΑΙ
Fig. *14/5* (Schitu).

152. ΝΙ
ΠΧ
Ştampilă circulară. *Fig.* *14/6* (Şabla).

153. *Callatis*, 1 170 (cf. desenul).
4 litere neclare dispuse într-un pătrat.
Fig. *14/7* (Schitu).

154. Θλ
Fig. *14/8* (Schitu).

155. Monograma |Δ|
Fig. *14/9* (Callatis).

156. Monogramă neclară.
Fig. *14/10* (Callatis).

157. Anepigraf. Bărbat în cvadrigă.
Fig. *14/11* (Callatis).

IX. *Ştampile pe ţigle*

a) *Sinope*

158. [Αἰ]σχίνο(υ)
ἀστυνό(μου) ↑
῞Αλωνος |statuie (?)
Grakov, p. 113. nr. 1 (ast.); producător neatestat la Grakov. Gr.I (Aischines I).
Fig. *15/1*

159. 'Επ' 'Α[ρί]στωνος
ἀστυνόμου simbol
Ποσειδωνίου neclar
Grakov, p. 113, nr. 5 (ast.); p. 118, nr. 31 (prod.).
Gr. I *Fig.* *15/2*.

b) *Heracleea Pontica*

160. 'Ηρακλεί[δης] (?)
ΣΙΛ - - - ΣΙ - - -
Fig. *15/3* (Callatis).

161—163. Ἐπὶ Κεραύνου ▲
Σωσιβίου
Cca. 370—330 î.e.n. *Fig. 15/4* (Callatis).

164. Ἐπὶ Σκύθ(α)
Ἄκορνο(ς)
ρ şi ν (r. 2) retrograde.
T. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 1, 1924, p. 156, nr. 30 şi fig. 74. Cca. 370—330 î.e.n.. *Fig. 15/5.*

165. Ἀριστ[ο-]
κράτε[ος]
Ultimul sfert al sec. IV î.e.n. (?). *Fig. 15/6.*

166. Literele Ο|Ρ|Υ|Σ dispuse în cerc. *Fig. 15/7.*

GESTEMPELTE AMPHOREN UND ZIEGEL AUS DER SAMMLUNG „DR. HORIA SLOBOZIANU”

ZUSAMMENFASSUNG

157 Amphoren- und 9 Ziegelstempel aus der Antikensammlung des ehemaligen Dr. Med. Horia Slobozianu (1887—1961) werden hier publiziert. Herstellungsort, Typenbestimmung, Parallelfunde und zeitliche Ansetzung werden im Katalog (Nr. 1—166) angegeben. Die Stücke stammen zumeist aus Kallatis (91 Stempel; vgl. Anm. 9) und Schitu (47 Stempel; vgl. Anm. 16). Als Herstellungsorte werden Thasos, Sinope, Rhodos, Herakleia Pontike, Chersonesos, Amphipolis usw. belegt. Mögen die in Kallatis selbst entdeckten Stempel zu einer quantitativen Beurteilung der Amphorenimporte in Kallatis beitragen, erweisen sich die aus Schitu, einer dörflichen Siedlung in dessen *chōra*, sehr bedeutend für die Datierung des antiken Ortes (ca. 350—100 v.u.Z.).

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1.—2. Thasische Amphorenstempel.
Abb. 3. Thasische (1—10) und Sinope (11) Amphorenstempel.
Abb. 4.—10. Sinope-Amphorenstempel.
Abb. 11. Rhodische Amphorenstempel.
Abb. 12. Rhodische (1—6) und knidische (7—8) Amphorenstempel.
Abb. 13. Knidische (1), herakleotische (2—4), chersonesische (5), amphipolitanische (6—7) und unbestimmbare (8—9) Amphorenstempel.
Abb. 14. Amphorenstempel aus unidentifizierten Zentren.
Abb. 15. Gestempelte Ziegel: Sinope (1—2), Herakleia Pontike (3—6), unidentifiziertes Zentrum (7).

CERCETĂRI PERIEGHETICE PE MALUL LACULUI SIUTGHIOL

de MIHAI IONESCU

În cadrul regiunii dintre Dunăre și Marea Neagră, aria de nord a Constanței, cuprinzînd malurile vestice și sud-vestice ale lacului Siutghiol, reprezintă, din punct de vedere arheologic, una din zonele cele mai bogate în vestigii antice. Importanța acestor urme, care se situează în teritoriul tomitan a fost semnalată încă de către V. Pârvan [1] și subliniată de R. Vulpe [2] și mai ales de Al. Suceveanu [3] în lucrări privind viața economică, administrativă, culturală și religioasă, precum și evoluția istorică a acestei zone.

Cercetarea litoralului vest-pontic a căpătat contur atît prin efectuarea săpăturilor arheologice sistematice la Histria, Tomis și Callatis, cît și prin apariția unor lucrări de sinteză, cum sînt cele ale lui Al. Suceveanu [4] și A. Aricescu [5]. În ultima vreme, cercetările arheologice sînt completate de cele aerofotogrametrice [6] și de cele privind structura geologică a zonei litorale de la nord de Constanța [7].

În urma perieghezelor pe care le-am efectuat începînd cu punctul „Pescărie" și urmînd apoi malul vestic și sud-vestic al lacului Siutghiol, avem de semnalat următoarele puncte de interes arheologic [8].

1. În punctul numit „Pescărie", unde în anul 1969 au apărut apeducte de tip *canalis structilis*, semnalate de M. Bucovală [9] și apoi de Gh. Papuc [10], au fost descoperite acum și fragmente ceramice romane tîrzii.

2. La 2 km nord-vest de punctul „Pescărie", se găsește un promontoriu avînd înălțimea maximă, în partea sa estică și nordică, de aproape 8 m. Din această zonă provin fragmente dintr-o ceramică poroasă, de factură geto-dacică, insuficient de arsă și avînd ca degresant nisip, precum și fragmente ceramice romane timpurii, torți de amfore și cărămizi cu dimensiunile de 34 × 34 × 4 cm. Tot de aici mai notăm opaițe fragmentare databile în sec. II—III e.n., fragmente de marmură și fragmente ceramice romane tîrzii, la care se adaugă fragmente ceramice feudal-timpurii. Pe suprafața promontoriului apar fragmente arhitectonice, bucăți de coloane

[1] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 77. 129 ; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, *passim* ; idem, Ausonia, 10, 1921, p. 187—208.

[2] R. Vulpe, HAD, p. 95—280 ; idem DID, II, p. 13—292.

[3] Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană (sec. I—III e.n.)*, București, 1977.

[4] Al. Suceveanu, RRH, 13, 1974, 2, p. 217—238 ; idem, RRH, 20, 1981, 4, p. 605—614.

[5] A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.

[6] M. Bucovală, Gh. Papuc, Pontica, 13, 1980, p. 285—293 ; idem, Pontica, 14, 1981, p. 211—216 ; idem, Materiale — Brașov, 1983, p. 352—354 ; A. Opaiț, Materiale — Oradea, 1979, p. 325—331 ; Al. S. Ștefan, Monumente istorice și de artă, 46, 1977, 2, p. 15—25 ; idem, în *Akten des XI Internationalen Limeskongresses*, Budapesta, 1977, p. 451—465.

[7] G. Caraivan, Pontica, 18, 1985, p. 9—12.

[8] Numerele din text corespund celor de pe hartă.

[9] M. Bucovală, Pontica, 3, 1970, p. 204—208.

[10] Gh. Papuc, Pontica, 15, 1982, p. 163—164.

SCIVA, tomul 39, nr. 3, București, iulie—septembrie 1988, p. 315—321

din calcar şi slabe urme de zidărie, însă nimic nu lasă să se întrevadă urme de ziduri de incintă (fig. 11, 1, 2).

Apar în schimb urmele unui val orientat SV—NE cu lungimea de circa 100 m, mult aplatizat şi, dacă a existat un zid de incintă [11], el a

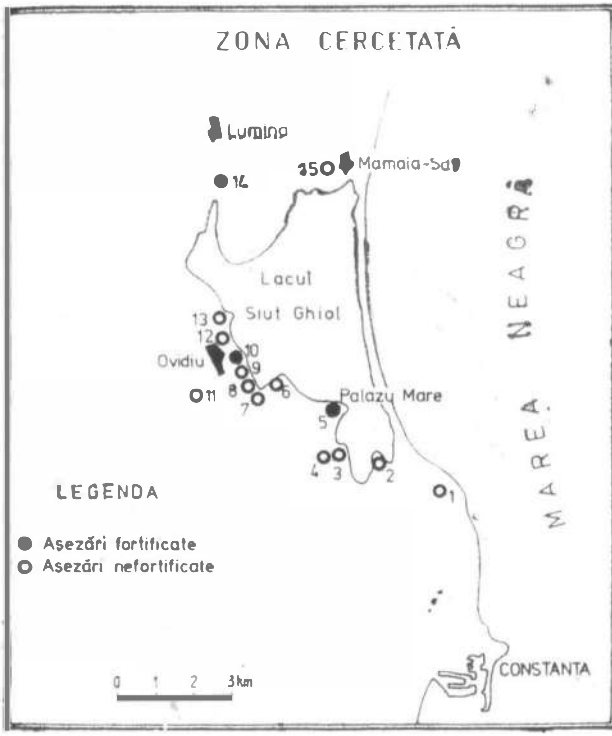

Fig. 1. Harta zonei cercetate.

fost, foarte probabil, distrus de construcţia unui rezervor şi a bazei nautice a I.P.M.C. Constanţa.

La aproximativ 1,5 km nord-vest de promotoriul mai sus amintit se conturează o ridicare a terenului, de natură calcaroasă, ce formează un ieşind în lac. Înălţimea de la nivelul lacului este de circa 3 m, capul înaintînd către nord-est aproape 50 m. Probabil că în antichitate era mult mai întins, deoarece în această zonă a lacului procesul de eroziune a malurilor este deosebit de accentuat [12].

Faptul este dovedit şi de numeroase fragmente ceramice prezente pe fundul lacului în dreptul promontoriului. În extremitatea dinspre lac, acolo unde malul s-a prăbuşit, sînt vizibile în profil straturi de cultură însemnînd o grosime de circa 1 m ajungînd pînă la calcar. Sub humus urmează un strat de dărîmături, iar apoi două sau chiar trei niveluri de locuire. Pe suprafaţa promontoriului apar fragmente ceramice elenistice cu firnis

[11] M. Bucovală, Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 354.
[12] A. Breier, *Lacurile de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Bucureşti, 1976, p. 147.

negru, fragmente de amfore romane (sec. I—II e.n.), farfurioare din pastă fină, cănițe și fragmente ceramice romane tîrzii (fig. 11, 3, 4).

Este posibil ca în antichitate promontoriul să fi fost apărat spre uscat de un val de pămînt, cu șanț la vest, avînd în vedere că drumul de

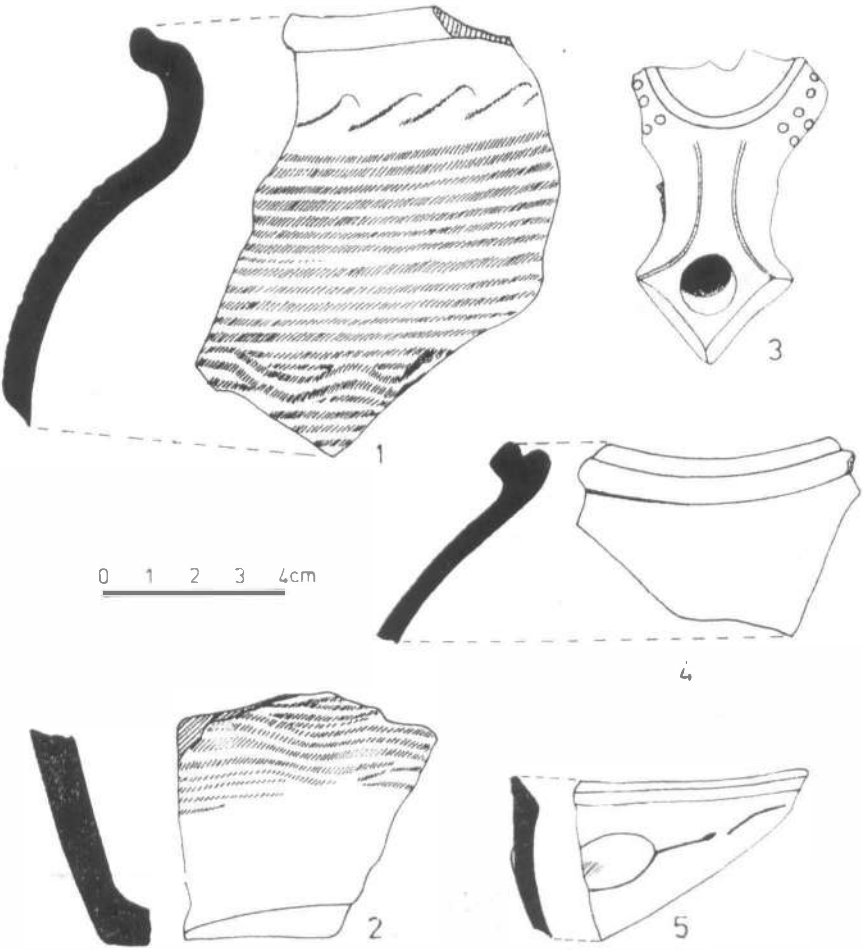

Fig. 11. Fragmente ceramice din așezările notate cu numerele 2, 3, 13.

țară ce-i mărginește partea dinspre uscat trece printr-o albiere, iar promontoriul e mai înalt cu aproape 1,5 m la marginea drumului.

4. La 300 m spre vest, între drumul național Constanța — București și punctul amintit, pe o suprafață mai ridicată de aproximativ 50 × 100 m, au apărut după arătură fragmente ceramice romane databile în sec. IV—VI e.n., amfore, străchini și farfurii din pastă cărămizie-gălbuie. Tot de aici provin două fragmente dintr-o farfurie de tip *terra-*

stampata, databile în sec. V—VI e.n.[13], opaițe fragmentare, bucăți de marmură probabil de la placajele unor ziduri interioare, precum și jumătate din corpul unui *mortarium* de calcar de dimensiuni mijlocii (fig. III,

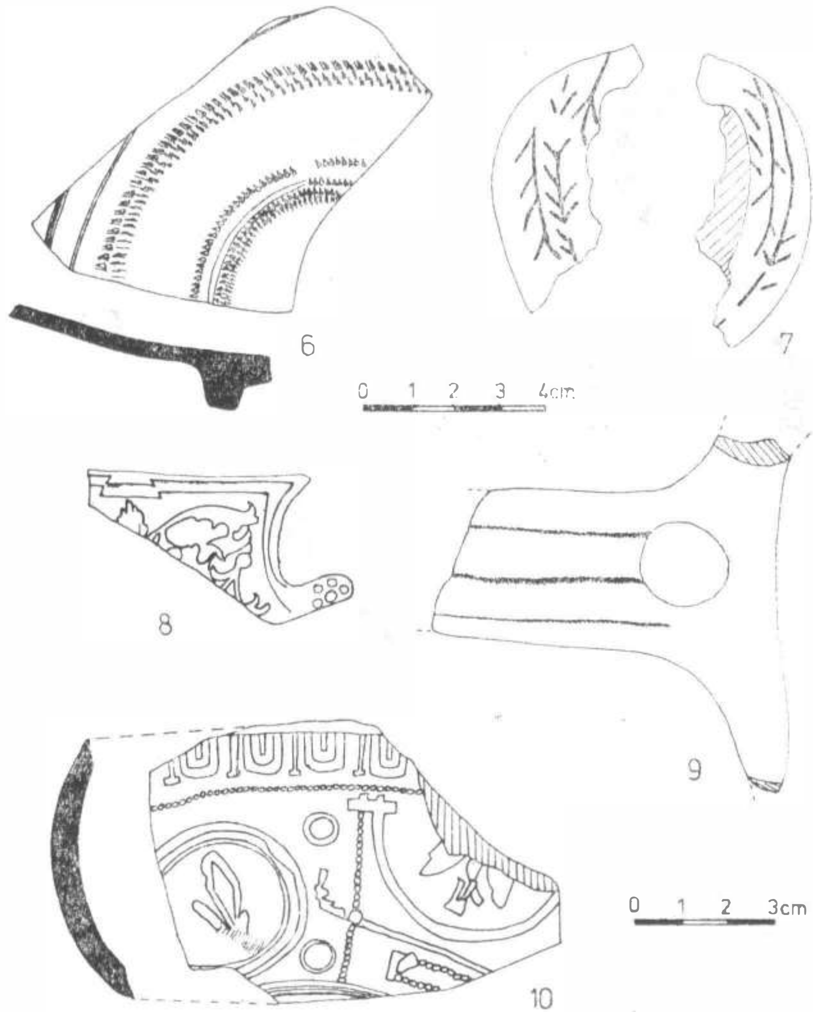

Fig. III. Fragmente ceramice din așezările notate cu numerele 4, 11.

6, 7). Densitatea fragmentelor ceramice, raportată la suprafața relativ întinsă, constituie pentru noi un argument în favoarea unei locuiri intense în acest punct.

[13] J. W. Hayes, *Late roman pottery*, Londra, 1972, p. 349 (Autorul datează această categorie ceramică între 470—580 e.n.); M. Munteanu, Gh. Papuc, Pontica, 9, 1976, p. 150, pl. III, fig. 8, a, b, c.

5. Pe o peninsulă cu baza de aproximativ 1 km, pe care se situează azi comuna Palazu Mare, aproape de frontul ei estic, a fost localizată o fortificație de tip *burgus* cu dimensiunile de 15 × 25 m [14], distrusă în mare parte. Fragmentele ceramice și cărămizile descoperite îndreptățesc datarea în sec. IV—VI e.n. [15]. După cum se știe, la Palazu Mare este atestată epigrafic o așezare rurală romană, anume *vicus Sc (apt)ia* [16].

6. În locul numit „Malul Alb", în partea de nord-vest, pe plaja îngustă și pietroasă, a fost descoperit și cercetat tronsonul unui apeduct de tip *canalis structilis*, care se păstrează în întregime, avînd direcția NV—SE [17].

7. În valea ce mărginește acest promontoriu la nord-vest, cunoscută sub numele de „Canara", a fost localizat un nou tronson de apeduct, care reprezintă o ramificație a apeductului descoperit la Malul Alb și Cișmea. Se păstrează în întregime și are direcția SV—NE [18].

8. La cîteva sute de metri spre nord, pe plaja din spatele „Popasului Cișmea" au fost descoperite și cercetate trei apeducte, două din ele aflîndu-se în apă, au direcția NNV—SSE, iar blocajul aproape distrus de apa lacului; toate, precum și cele semnalate la „Malul Alb", par a fi parte componentă a apeductului de la Ovidiu [19].

9. Pe aceeași plajă, la 200 m către nord, în urma unui sondaj efectuat de Gh. Papuc, la care am participat, pentru urmărirea traseului apeductului, au apărut cîteva blocuri mari de piatră de 40 × 65 × 100 cm, reprezentînd temelia unei construcții.

10. La 800 m nord de acest punct, în dreptul insulei Ovidiu, se află cunoscutul *castellum* de la Ovidiu [20], de unde provin numeroase fragmente ceramice și cărămizi [21]. Osemintele umane și fragmentele ceramice apărute după arătură în via și grădina de la vest ne îndreptățesc să presupunem existența unei necropole. Cota extrem de ridicată a apelor lacului a împiedicat cercetările în ultimii ani.

11. La peste 1 km vest față de *castellum*, la marginea șoselei de centură, pe o mică colină, semnalăm o așezare de epocă romană. Fragmentele ceramice recoltate la sol sînt databile în sec. II—IV e.n.

12. Pe malul lacului, în partea de nord a *castellum*-ului au fost cercetate patru porțiuni ale unui apeduct de tip *canalis structilis* ce are *caput aquae* la 800 m nord de *castellum* [22].

13. În imediata apropiere se află un mic promontoriu, erodat și el de ape, dovadă fiind stîncile de șist verde care ies la iveală pînă la 100 m depărtare de țărm. Aici a funcționat, pînă în anii 1950, o carieră de piatră; în urma cercetărilor de teren nu am putut stabili decît că excavațiile au distrus cu totul o așezare romană, pe care fragmentele ceramice ne îndrep-

[14] M. Bucovală, Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 354.

[15] Informație Gh. Papuc.

[16] I. Stoian, ISM, II, 1987, nr. 137 (22).

[17] Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 163.

[18] Informație Gh. Papuc.

[19] Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 162 și urm.

[20] M. Bucovală, Gh. Papuc, Pontica, 13 1980, p. 275—283; idem, Pontica 14, 1981, p. 211—216; idem, Materiale — Brașov, 1981, p. 352—354. Subsemnatul a participat ca student la cercetările de la Ovidiu in anii 1979—1985.

[21] TIR, L 35, București, 1969, p. 56.

[22] Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 163.

tățesc să o datăm în sec. I—III e.n. Predomină ceramica din pastă fină, vasele mici, străchinile, urcioarele și opaițele fragmentare (fig. II, 5). Construcțiile moderne ridicate în partea de vest, chiar la plecarea promontoriului spre apă, precum și excavațiile efectuate, nu permit să stabilim dacă așezarea a fost apărată de un val, sau de un alt sistem de fortificație.

14. La peste 4 km nord-nord-est, între termocentrala de la Ovidiu și fabrica „Munca" la extremitatea de nord a lacului, pe o suprafață mare, semnalăm o așezare romană. Fragmentele ceramice recoltate sînt databile din sec. I e.n. pînă la sfîrșitul sec. VI e.n. În partea de vest, spre șoseaua națională Constanța-Tulcea, la suprafață, au apărut blocuri mari de piatră ce au fost legate între ele cu mortar, care are în compoziție var, nisip de rîu și fragmente ceramice, care prezintă aceeași structură cu acela utilizat în ultima perioadă de construcție a *castellum*-ului de la Ovidiu.

Zidul pare să fi avut o grosime de peste 3 m, iar traseul său se pierde în spațiul ocupat spre nord-vest de clădirea și curtea fabricii „Munca". Modul de construcție și sistemul de legare al mortarului, același cu cel de la Ovidiu, permit încadrarea construirii incintei în perioada romană tîrzie. Pe o suprafață mare, atît în zona pe care o presupunem ca fiind intramurană, ca și în afară, au apărut fragmente de amfore timpurii, *terra sigillata*, străchini, farfurii, platouri, databile în sec. I—III e.n. Majoritatea ceramicii, compusă din fragmente de opaițe, farfurioare de tip *terra stampata*, cănițe și urcioare de provenieță microasiatică, este de factură romană tîrzie. De aceeași proveinență par a fi fragmentele de pahare, unguentarii și cănițe de sticlă (fig. III, 8, 9, 10).

15. La Mamaia-sat sînt atestate vestigii ale unei așezări rurale romane; tot acolo au fost descoperite monede antice și un relief de marmură [23]. Cercetarea de teren, în zona lucrărilor pentru canalul Poarta Albă-Midia a evidențiat existența, mai ales a ceramicii romane tîrzii cu striuri, sec. V—VI e.n.

În condițiile în care zona litoralului vest pontic prezenta, în epoca romană, dar mai ales în sec. IV—VI e.n. o importanță strategică deosebită pentru securitatea navigației, a drumurilor comerciale și militare, dar și apărarea noii capitale a imperiului, malul lacului Siutghiol, în imediata apropiere a Tomisului, face parte integrantă din sistemul de apărare a coastei.

Subliniem importanța așezării fortificate de la Fabrica Munca, nesemnalată anterior, acum în mare parte distrusă de lucrările canalului, și posibilitatea corelării celor trei așezări fortificate cu securitatea zonei nordice a Tomisului și a apeductului, de o importanță vitală pentru metropola tomitană.

Se poate constata că cele zece așezări prezentate indică o destul de mare densitate de locuire în zonă; trei dintre acestea pot fi puse în legătură cu drumul de coastă care făcea legătura dintre așezările, orașele și fortificațiile de pe litoral [24].

[23] TIR, L 35, p. 50.

[24] A. Aricescu, *op. cit.*, p. 135 și 143, n. 66; Al. Suceveanu, *op. cit.*

RECHERCHES DE TERRAIN SUR LE BORD DU LAC SIUTGHIOL

RÉSUMÉ

L'auteur présente une recherche du terrain pratiquée dans le territoire tomitain, au nord de la ville de Constantza. Sur la rive de sud-ouest et de l'ouest du lac Siutghiol on a découvert quinze points d'intérêt archéologique ; parmi eux, dix sont des habitats antiques datés entre le IIe siècle av. n.è. et le VIe siècle de n.è. Il y a aussi des éléments de la haute époque médievale. Les trois habitats qui sont fortifiés peuvent être liés avec la route stratégique de la côte pontique.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. I. Carte de la zone des recherches.
Fig. II. Fragments céramiques des habitats notés avec les numéros 2, 3, 13.
Fig. III. Fragments céramiques des habitats notés avec les numéros 4, 14.

NICOLAE BRANGA, *Italicii și veteranii din Dacia*, Editura „Facla", Timișoara, 1986, 298 pagini, 74 figuri, rezumat în limba engleză.

Romanizarea geto-dacilor din spațiul carpato-dunăreano-pontic, proces istoric de o mare complexitate ce a stat la temelia etnogenezei poporului român, a constituit și rămîne în permanență un subiect mereu actual în istoriografia noastră. Lucrarea lui N. Branga, tipărită la casa editorială timișoreană „Facla", valorifică un cuprinzător lot de mărturii epigrafice și arheologice relevatoare a rolului elementului latinofon in împămîntenirea civilizației romane pe cuprinsul fostei provincii dacice.

Așa cum se remarcă în *Cuvînt înainte*, la elaborarea cărții s-a utilizat material informațional obținut din muzee românești, precum și din cîteva biblioteci din Atena. Pe temeiul analizei comparative a situației din diferite provincii ale Imperiului roman se evidențiază că și pe cuprinsul Daciei traiane, asemenea celorlalte provincii imperiale, elementul etnic autohton n-a fost strămutat de pe locurile sale de baștină, poporul geto-dac rămînind și după anul 106 e.n. pe ancestralul său teritoriu. Cele 60 onomastice traco-getice consemnate în inscripții provenite din Dacia romană, conchide autorul, sint concludente în această privință.

În capitolul de debut „Italicii în Dacia" se subliniază detaliul esențial potrivit căruia structura populației provinciei dacice e dominată procentual (49,62%) de romano-provinciali (p. 22), la care se adaugă 20,41 % italo-provinciali și italici 5,5%. Este evident că vorbitorii de limbă latină dețineseră o „confortabilă" pondere.

O pondere deosebită în economia lucrării o are partea „Catalogul italicilor" (p. 22–65) în care se repertorizează 148 de nume italice de persoane identificate în 25 de centre ale provinciei Dacia. Se conchide că majoritatea italicilor din Dacia provin din zona centrală a Italiei (62,63%), „in primul rînd din Roma, întreg Latium-ul și Campania, apoi din Umbria Etruria, Picenum și Samnium, deci din leagănul romanismului" (p. 53). Toți aceștia, subliniază N. Branga, „au constituit fermentul cel mai activ și eficace în procesul istoric al romanizării Daciei" și „au contribuit la promovarea ideilor și credințelor ausonice" (p. 65) in masa populației autohtone in curs de romanizare.

La fel de analitic apare și capitolul secund „Veteranii din Dacia" (p. 66–135), in care se arată că se constată o „prevalență relativă a veteranilor proveniți din legiuni (38,96%) asupra celor lăsați la vatră din trupele auxiliare (37,66%)", subliniind că din prima categorie consemnată „33,12% erau veteranii proveniți din legiunile cantonate timp de un veac și jumătate în Dacia, a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica" (p. 120). Referitor la rolul veteranilor în procesul împămîntenirii civilizației latine în mediul etnic geto-dac se precizează: „Indiferent de localitățile în care s-au așezat statornic după eliberare, veteranii au continuat să impună disciplina și ordinea in rîndurile populației civile daco-romane, în care s-au integrat cu familiile și activitățile cotidiene pașnice" (p. 133).

Despre cel de-al III-lea capitol, „Aspecte ale romanității rurale în Dacia" se poate afirma că reprezintă rezultatul unor îndelungate cercetări arheologice efectuate de N. Branga in sudul Transilvaniei. *Villae*-le rustice de la Apoldu de Sus (Curte Velii și Levejoare), Miercurea Sibiului (Coșcane), așezarea dacică de epocă romană de la Levejoare și Complexul termal rutier Miercurea-Albele, aduc în discuție un prețios material arheologic inedit. Aceste mărturii scoase relativ recent de sub mantia solului confirmă cu prisosință, in mod concret, permanența elementului dacic în Provincia Dacia — prin consistente așezări sătești —, precum și participarea localnicilor la desfășurarea activităților agrar-gospodărești ale *villae*-lor romane.

Din ansamblul descoperirilor arheologice recoltate in punctele enumerate autorul formulează concluzii pertinente potrivit cărora în cadrul rustic autohton dacic s-au implantat o serie de „elemente de arhitectură vitruviană ce pun în lumină tot atîtea răsfrîngeri ale civilizației urbane (romane, n.n.) în mediul agrar al regiunii ... Toate arată că veteranii și alți coloniști așezați aici statornic pentru agricultură au continuat să-și orînduiască viața cotidiană după modelele clasice romane ... noii veniți modificînd radical regimul proprietății și metodele de exploatare a pămîntului" (p. 237).

Nu mai puțin importante apar și cele peste 530 de note in al căror cuprins sînt efectuate cuprinzătoare incursiuni în istoria Imperiului roman spre a se explica fapte și procese de natură economică, socială și culturală din Provincia Dacia. La elaborarea acestor note

s-a recurs în frecvente cazuri la surse arheologice recent descoperite în diverse centre daco-romane.

Indicele onomastic (p. 275—278), lista abrevierilor și rezumatul (Abstract), acesta din urmă făcînd și mai accesibilă utilizarea cărții de către cercetători de peste hotare, încheie lucrarea.

„Italicii și veteranii din Dacia", carte a autorului sibian care a mai publicat la aceeași editură bănățeană alte două lucrări („Aspecte și permanențe traco-romane", 1978; Urbanismul Daciei romane", 1980), aduce valoroase contribuții în domeniu, tratează cu probabilitate științifică aspecte controversate ale etnogenezei poporului român. Prin bogăția și inedItul materialului prezentat și analizat sînt elaborate marcante judecăți de valoare, concluzii ce reprezintă bunuri cîștigate de istoriografia noastră referitoare la desfășurarea procesului romanizării în mediul rural al Daciei romane, volumul lui N. Branga se înscrie ca o apariție oportună și deosebit de necesară.

Liviu Mărghitan

JOACHIM HENNING, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des I. Jahrtausend u. Z.*, Berlin, 1987, 170 p., 50 fig. și 56 pl.

Joachim Henning — cercetător la Institutul de istorie veche și arheologie din capitala Republicii Democrate Germane — este unul dintre cei mai buni specialiști europeni în domeniul economiei agricole din mileniul I e.n. și a primelor secole ale mileniului următor. Faptul e dovedit de calitatea științifică a contribuțiilor sale din ultimii 10—12 ani, iar acum de masiva-i monografie rezervată fenomenului agricol din primul mileniu e.n. în zona Europei sud-estice.

După ce face un istoric al cercetărilor în acest domeniu, autorul se oprește asupra izvoarelor pe care-și întemeiază tezele și asupra statutului „producătorilor agricoli" și a relațiilor de proprietate din cadrul economiei agrare.

În continuare, J. H. prezintă pe larg uneltele folosite în activitatea agricolă (plugul și accesoriile sale, secera, hîrlețul, sapa, săpăliga, coasa). Acest capitol se încheie cu o parte rezervată raportului dintre uneltele mînuite individual și cele mînuite prin intermediul animalelor de lucru.

Din capitolul „Unelte" noi vom reține observațiile privitoare la ramele de fier cu care-s „îmbrăcate" hîrlețele. Se știe că unele hîrlețe erau prevăzute, încă din antichitatea romană, cu cîte o ramă metalică. De fiecare dată ramele erau prinse cu nituri sau cuie. Autorul ne încunoștiințează că există și unele rame neprevăzute cu găuri pentru nituri. Acestea din urmă au fost folosite nu pentru „îmbrăcarea" hîrlețelor, ci a brăzdarelor de plug, din lemn. Întrucît asemenea unelte sînt documentate în Extremul Orient în sec. IV e.n. și se întîlnesc apoi pe un spațiu larg care se întinde pînă în sud-estul Europei, J.H. este înclinat să creadă că ele au fost aduse aici prin mijlocirea protobulgarilor sau, poate, a avarilor. O asemenea încheiere este contrazisă însă de împrejurarea că atît avarii cît și protobulgarii erau nomazi și, ca atare, ocupația lor principală ținea mai degrabă de creșterea vitelor decît de cultivarea pămîntului.

Dintr-o asemenea lucrare nu puteau lipsi uneltele și obiectele legate de creșterea vitelor (țesala, clopotul, foarfecii de tuns, cum și instrumentele folosite la aplicarea de semne pe spinarea animalelor).

Cititorul va reține, printre altele, subcapitolul privitor la raportul numeric dintre diferitele animale domestice (vitele cornute mari, calul, porcul, ovi-caprinele din epoca romană și cele din epoca medievală timpurie). De aici aflăm, de exemplu, că numărul bovinelor era mai mare în epoca romană tîrzie decît în epoca medievală timpurie.

În nota noastră bibliografică am marcat numai cîteva chestiuni abordate în monografia lui Joachim Henning, dar suficiente, credem noi, pentru a ilustra bogăția de fapte arheologice și concluzii cu care este presărată această lucrare.

Fiecare problemă este tratată în sistemul paralelei dintre situația din antichitatea tîrzie, pe de o parte și din epoca medievală timpurie, pe de altă parte. Evident, autorul, tributar în anumite privințe știrilor literare și arheologice privind capitalele și cetățile bulgărești, este înclinat să acorde un spațiu excesiv de mare realităților slavo-bulgare de la Dunărea de Jos în dauna celor românești.

Ajungînd aici noi vom atrage luarea aminte asupra unui aspect care a scăpat lui Joachim Henning. Din *De Aedificiis* a lui Procopius aflăm că la Dunărea de Jos și, în special, în Scythia Minor, administrația imperială a luat în sec. VI hotărîrea să fortifice și așezările sătești. Fortificarea s-a făcut, firește, prin valuri și șanțuri de apărare. Tradiția întăririi așezărilor rurale s-a păstrat pînă în vremurile tîrzii cu deosebire în mediul românese (vezi cazul satului Coconi, de pildă, la

s-a recurs în frecvente cazuri la surse arheologice recent descoperite în diverse centre daco-romane.

Indicele onomastic (p. 275—278), lista abrevierilor și rezumatul (Abstract), acesta din urmă făcînd și mai accesibilă utilizarea cărții de către cercetători de peste hotare, încheie lucrarea.

„Italicii și veteranii din Dacia", carte a autorului sibian care a mai publicat la aceeași editură bănățeană alte două lucrări („Aspecte și permanențe traco-romane", 1978; „Urbanismul Daciei romane", 1980), aduce valoroase contribuții în domeniu, tratează cu probabilitate științifică aspecte controversate ale etnogenezei poporului român. Prin bogăția și inedituI materialului prezentat și analizat sînt elaborate marcante judecăți de valoare, concluzii ce reprezintă bunuri cîștigate de istoriografia noastră referitoare la desfășurarea procesului romanizării în mediul rural al Daciei romane, volumul lui N. Branga se înscrie ca o apariție oportună și deosebit de necesară.

Liviu Mărghitan

JOACHIM HENNING, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des I. Jahrtausend u. Z.*, Berlin, 1987, 170 p., 50 fig. și 56 pl.

Joachim Henning — cercetător la Institutul de istorie veche și arheologie din capitala Republicii Democrate Germane — este unul dintre cei mai buni specialiști europeni în domeniul economiei agricole din mileniul I e.n. și a primelor secole ale mileniului următor. Faptul e dovedit de calitatea științifică a contribuțiilor sale din ultimii 10—12 ani, iar acum de masiva-i monografie rezervată fenomenului agricol din primul mileniu e.n. în zona Europei sud-estice.

După ce face un istoric al cercetărilor în acest domeniu, autorul se oprește asupra izvoarelor pe care-și întemeiază tezele și asupra statutului „producătorilor agricoli" și a relațiilor de proprietate din cadrul economiei agrare.

În continuare, J. H. prezintă pe larg uneltele folosite în activitatea agricolă (plugul și accesoriile sale, secera, hîrlețul, sapa, săpăliga, coasa). Acest capitol se încheie cu o parte rezervată raportului dintre uneltele mînuite individual și cele mînuite prin intermediul animalelor de lucru.

Din capitolul „Unelte" noi vom reține observațiile privitoare la ramele de fier cu care-s „îmbrăcate" hîrlețele. Se știe că unele hîrlețe erau prevăzute, încă din antichitatea romană, cu cîte o ramă metalică. De fiecare dată ramele erau prinse cu nituri sau cuie. Autorul ne încunoștiințează că există și unele rame neprevăzute cu găuri pentru nituri. Acestea din urmă au fost folosite nu pentru „îmbrăcarea" hîrlețelor, ci a brăzdarelor de plug, din lemn. Întrucît asemenea unelte sînt documentate în Extremul Orient în sec. IV e.n. și se întîlnesc apoi pe un spațiu larg care se întinde pînă în sud-estul Europei, J.H. este înclinat să creadă că ele au fost aduse aici prin mijlocirea protobulgarilor sau, poate, a avarilor. O asemenea încheiere este contrazisă însă de împrejurarea că atît avarii cît și protobulgarii erau nomazi și, ca atare, ocupația lor principală ținea mai degrabă de creșterea vitelor decît de cultivarea pămîntului.

Dintr-o asemenea lucrare nu puteau lipsi uneltele și obiectele legate de creșterea vitelor (țesala, clopotul, foarfecii de tuns, cum și instrumentele folosite la aplicarea de semne pe spinarea animalelor).

Cititorul va reține, printre altele, subcapitolul privitor la raportul numeric dintre diferitele animale domestice (vitele cornute mari, calul, porcul, ovi-caprinele din epoca romană și cele din epoca medievală timpurie). De aici aflăm, de exemplu, că numărul bovinelor era mai mare în epoca romană tîrzie decît în epoca medievală timpurie.

În nota noastră bibliografică am marcat numai cîteva chestiuni abordate în monografia lui Joachim Henning, dar suficiente, credem noi, pentru a ilustra bogăția de fapte arheologice și concluzii cu care este presărată această lucrare.

Fiecare problemă este tratată în sistemul paralelei dintre situația din antichitatea tîrzie, pe de o parte și din epoca medievală timpurie, pe de altă parte. Evident, autorul, tributar în anumite privințe știrilor literare și arheologice privind capitalele și cetățile bulgărești, este înclinat să acorde un spațiu excesiv de mare realităților slavo-bulgare de la Dunărea de Jos în dauna celor românești.

Ajungînd aici noi vom atrage luarea aminte asupra unui aspect care a scăpat lui Joachim Henning. Din *De Aedificiis* a lui Procopius aflăm că la Dunărea de Jos și, în special, în Scythia Minor, administrația imperială a luat în sec. VI hotărîrea să fortifice și așezările sătești. Fortificarea s-a făcut, firește, prin valuri și șanțuri de apărare. Tradiția întăririi așezărilor rurale s-a păstrat pînă în vremurile tîrzii cu deosebire în mediul românesc (vezi cazul satului Coconi, de pildă, la

N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, București, 1972, p. 54). În această ordine de idei este interesant de subliniat că cuvîntul românesc *sat*, pronunțat pînă acum trei veacuri *fsat* (formă care se păstrează și azi în albaneză), vine din latinescul *fossatum*, iar cuvîntul românesc *curte* vine de la latinescul *cohors* (*cohortem*). Aceste realități sugerează nu numai natura militaro-economică a unităților agricole individuale și obștești, dar și continuitatea ocupației principale a românilor în veacurile de mijloc. Aici vom adăuga și faptul că J. H. arată că unele unelte agricole se dezvoltă din uneltele de epocă romană ceea ce vine să sublinieze o dată în plus rolul populației romanizate de la Dunărea de Jos în procesul transmiterii unei tradiții dintr-o epocă într-alta.

Tomul elaborat de cercetătorul german este redactat pe temeiul unei vaste informații arheologice și a cunoașterii depline a bibliografiei de rigoare. Adesecori, autorul a împerechiat, în chip armonios, sursele arheologice cu cele literare. Privite lucrurile din acest punct de vedere poate că era mai nimerit ca titlul monografiei elaborate de J. H. să fi fost: „Contribuții pe baza surselor arheologice și literare la studiul agriculturii ...".

Oricum, lucrarea pe care am prezentat-o va rămîne ca o operă de referință în problema cunoașterii economici agricole din sud-estul Europei în mileniul I e.n. Unele greșeli (minore) de tipar nu știrbesc cu nimic valoarea contribuției lui Joachim Henning.

Petre Diaconu

RASO RASEV și STANISLAV STANILOV, *Starobulgarskoto ukrepeno selište pri s. Hunea, Razgradskj okrăg*, în Razkopkj i proucivanja, 18, Sofia, 1987, 192 p., 68 fig. și 62 pl. (Rezumate în limbile rusă și germană).

Așezarea fortificată din epoca medievală timpurie, cercetată de R. R. și S. St. în perioada 1981—1983, se găsește pe terasa înaltă de pe malul drept al unui afluent al Lomului Alb (Belj Lom). La picioarele terasei se mai află o așezare, nefortificată însă, cum și o necropolă creștină, ambele databile, de asemenea, în epoca medievală timpurie. Autorii semnalează apoi prezența unor fragmente ceramice La Tène și din „sec. II—IV e.n." (acestea din urmă, probabil, romane, adăugăm noi).

Așezarea fortificată, ocupînd o suprafață de circa 3 ha, are o formă oarecum pentagonală, determinată, firește, de configurația terenului. Zidul de apărare, ridicat numai pe latura de nord și pe cea de nord-est, are o grosime de 2,10—2,20 m. El nu era prevăzut cu un șanț de fundație. Baza zidului e fixată direct pe solul existent la data construirii. Fețele zidului sînt făcute din blocuri de piatră, neregulate, legate cu lut, iar miezul (emplectonul) din pămînt amestecat cu sfărîmătură de pietre. Spre exterior zidul este mărginit de o bermă lată, uneori, de 6—8 m, după care urmează un șanț de apărare, adînc de 2,20 pînă la 2,40 m și, în sfîrșit, un val de pămînt nu prea înalt.

Întorcîndu-ne la zidul de piatră vom atrage luarea aminte că el este acoperit, pe toată lungimea lui, de un val de pămînt, de astă dată, mai înalt decît celălalt pe care l-am amintit deja.

Autorii socotesc că, inițial, a fost construit zidul de piatră și că într-o altă etapă acesta dezafectîndu-se, a fost ridicat deasupra lui, valul de pămînt.

În secțiunile practicate în interiorul fortificației au fost reperate 37 de locuințe, care — cu excepția uneia — sînt adîncite, mai mult sau mai puțin, în pămînt. Pereții lor erau căptușiți în interior, probabil, cu bîrne de lemn. În două cazuri *sigur* erau căptușiți cu pietre. Instalațiile de foc sînt de patru feluri: a) cuptoare sau cotloane de piatră; b) cuptoare de pămînt; c) vetre deschise; d) vetre cu margine (podnițe, cum le numesc cercetătorii bulgari).

În 6 locuințe au fost găsite gropi de bucate pentru păstrarea cerealelor.

Majoritatea ceramicii se încadrează în două categorii principale: nisipoasă și cenușie decorată — de obicei — cu linii lustruite. S-au găsit apoi fragmente ceramice provenind de la vase smălțuite verde oliv și relativ numeroase cioburi angobate (vreo 160 la număr). În continuare sunt prezentate „podoabe și amulete". Aici își găsesc locul și aplicile de curea, o cruciuliță, o cataramă, o ștampilă conică (pl. XLVI). Urmează apoi uneltele de lucru (un brăzdar de fier, un topor, dălți de fier și alte cîteva instrumente tot de fier), armele, obiectele de os și fusaiolele. Într-un subcapitol sînt înfățișate mărcile de olar de pe vasele ceramice. Un capitol special este rezervat necropolei, iar altul catalogului descoperirilor.

Volumul este însoțit de buletinul analizei materialului faunistic din care reiese că la

N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română in epoca lui Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1972, p. 54). În această ordine de idei este interesant de subliniat că cuvîntul românesc *sat*, pronunţat pînă acum trei veacuri *fsat* (formă care se păstrează şi azi în albaneză), vine din latinescul *fossatum*, iar cuvîntul românesc *curte* vine de la latinescul *cohors* (*cohortem*). Aceste realităţi sugerează nu numai natura militaro-economică a unităţilor agricole individuale şi obşteşti, dar şi continuitatea ocupaţiei principale a românilor în veacurile de mijloc. Aici vom adăuga şi faptul că J. H. arată că unele unelte agricole se dezvoltă din uneltele de epocă romană ceea ce vine să sublinieze o dată in plus rolul populaţiei romanizate de la Dunărea de Jos în procesul transmiterii unei tradiţii dintr-o epocă intr-alta.

Tomul elaborat de cercetătorul german este redactat pe temeiul unei vaste informaţii arheologice şi a cunoaşterii depline a bibliografiei de rigoare. Adeseori, autorul a imperechiat, în chip armonios, sursele arheologice cu cele literare. Privite lucrurile din acest punct de vedere poate că era mai nimerit ca titlul monografiei elaborate de J. H. să fi fost: „Contribuţii pe baza surselor arheologice şi literare la studiul agriculturii ...".

Oricum, lucrarea pe care am prezentat-o va rămîne ca o operă de referinţă in problema cunoaşterii economiei agricole din sud-estul Europei în mileniul I e.n. Unele greşeli (minore) de tipar nu ştirbesc cu nimic valoarea contribuţiei lui Joachim Henning.

Petre Diaconu

RASO RASEV şi STANISLAV STANILOV, *Starobulgarskoto ukrepeno selište pri si. Hunea, Razgradskj okrăg*, în Razkopkj i proucivanja, 18, Sofia, 1987, 192 p., 68 fig. şi 62 pl. (Rezumate în limbile rusă şi germană).

Aşezarea fortificată din epoca medievală timpurie, cercetată de R. R. şi S. St. în perioada 1981—1983, se găseşte pe terasa înaltă de pe malul drept al unui afluent al Lomului Alb (Belj Lom). La picioarele terasei se mai află o aşezare, nefortificată însă, cum şi o necropolă creştină, ambele databile, de asemenea, în epoca medievală timpurie. Autorii semnalează apoi prezenţa unor fragmente ceramice La Tène şi din „sec. II—IV e.n." (acestea din urmă, probabil, romane, adăugăm noi).

Aşezarea fortificată, ocupind o suprafaţă de circa 3 ha, are o formă oarecum pentagonală, determinată, fireşte, de configuraţia terenului. Zidul de apărare, ridicat numai pe latura de nord şi pe cea de nord-est, are o grosime de 2,10—2,20 m. El nu era prevăzut cu un şanţ de fundaţie. Baza zidului e fixată direct pe solul existent la data construirii. Feţele zidului sînt făcute din blocuri de piatră, neregulate, legate cu lut, iar miezul (emplectonul) din pămînt amestecat cu sfărîmătură de pietre. Spre exterior zidul este mărginit de o bermă lată, uneori, de 6—8 m, după care urmează un şanţ de apărare, adinc de 2,20 pînă la 2,40 m şi, în sfîrşit, un val de pămînt nu prea inalt.

Întorcîndu-ne la zidul de piatră vom atrage luarea aminte că el este acoperit, pe toată lungimea lui, de un val de pămînt, de astă dată, mai inalt decît celălalt pe care l-am amintit deja.

Autorii socotesc că, iniţial, a fost construit zidul de piatră şi că intr-o altă etapă acesta dezafectîndu-se, a fost ridicat deasupra lui, valul de pămînt.

În secţiunile practicate în interiorul fortificaţiei au fost reperate 37 de locuinţe, care — cu excepţia uneia — sînt adîncite, mai mult sau mai puţin, în pămînt. Pereţii lor erau căptuşiţi în interior, probabil, cu bîrne de lemn. În două cazuri *sigur* erau căptuşiţi cu pietre. Instalaţiile de foc sînt de patru feluri: a) cuptoare sau cotloane de piatră; b) cuptoare de pămînt; c) vetre deschise; d) vetre cu margine (podniţe, cum le numesc cercetătorii bulgari).

În 6 locuinţe au fost găsite gropi de bucate pentru păstrarea cerealelor.

Majoritatea ceramicii se încadrează în două categorii principale: nisipoasă şi cenuşie decorată — de obicei — cu linii lustruite. S-au găsit apoi fragmente ceramice provenind de la vase smălţuite verde oliv şi relativ numeroase cioburi angobate (vreo 160 la număr). În continuare sunt prezentate „podoabe şi amulete". Aici îşi găsesc locul şi aplicile de curea, o cruciuliţă, o cataramă, o ştampilă conică (pl. XLVI). Urmează apoi uneltele de lucru (un brăzdar de fier, un topor, dălţi de fier şi alte cîteva instrumente tot de fier), armele, obiectele de os şi fusaiolele. Într-un subcapitol sînt înfăţişate mărcile de olar de pe vasele ceramice. Un capitol special este rezervat necropolei, iar altul catalogului descoperirilor.

Volumul este însoţit de buletinul analizei materialului faunistic din care reiese că la

Hunea s-au găsit oase de bovidee, ovi-caprine, porcine, cabaline, măgar și ciine.

R. R. și S. St. datează așezarea fortificată în sec. IX — începutul sec. XI, punînd sfîrșitul ei pe seama unei invazii pecenege. Noi credem însă că așezarea fortificată de la Hunea își încetează existența, nu mai tîrziu de sfîrșitul sec. X. Altminteri autorii săpăturilor trebuiau să găsească măcar o monedă de bronz din tipul A_1 sau A_2.

Documentele arheologice prezentate in acest volum ne permit să presupunem că comunitatea omenească de la Hunea pe lîngă faptul că se ocupa, în special, cu agricultura și creșterea animalelor, avea în sec. X și unele obligații cu caracter militar. O asemenea afirmație este sugerată de multitudinea vîrfurilor de săgeți.

Lucrarea elaborată de R. R. și S. St. conține o descriere amănunțită a faptelor arheologice ceea ce o face utilă pentru cercetătorii care se ocupă cu realitățile arheologice de la Dunărea de Jos din sec. IX—X.

Petre Diaconu

A. I. ROMANTSCHUK, *Kersones XII—XIV vv.: Istoričeskaja topografija*, Krasnojarsk, 1986 (Editura universității), 192 p. 53 fig.

Din bimilenara istorie a Chersones-ului (el a luat ființă în sec. VI i.e.n.) cunoscuta cercetătoare din Sverdlovsk, A. I. Romantschuk, ne prezintă în acest volum numai un segment și anume: perioada cuprinsă între sec. XII și sfîrșitul sec. XIV, dată la care orașul își încheie existența medievală.

Dintru început trebuie subliniat că la Chersones (este vorba de Chersones-ul medieval) s-a păstrat rețeaua stradală, caracteristică epocii antice, în pofida numeroaselor distrugeri și refaceri pe care le-a suferit așezarea în decursul timpului.

A.I.R. descrie mai întîi cartierul din sectorul nordic, limitrof mării, iar apoi cartierele din sectorul nord-vestic și, respectiv, sectorul portului. Descrierile sînt însoțite de reconstituiri axonometrice cum și de ilustrații (ce-i drept, puține la număr) înfățișînd unelte, podoabe, ceramică (între care boluri și castroane smălțuite și decorate în tehnica sgraffito.

Din expunerea autoarei sovietice reiese că în sec. XII—XIV Chersones beneficia de toate atributele unui „oraș provincial bizantin tîrziu". El avea o suprafață de 22 ha. Deci era destul de mare, dacă ne gîndim că suprafața Athenei din aceeași vreme era doar de 16 ha.

În continuare, A.I.R. atrage atenția că numărul locuitorilor din orașele bizantine varia între 2 și 3000 de inși. Firește, aici nu este vorba de „orașele-gigant" de genul Constantinopol-ului și nici de unele orașe mai mici cu o populație care nu depășea de regulă cifra de 1000 de inși. A.I.R. socoate că printre orașele „mari" cu o populație formată din „mulți locuitori" se numărau Niceea, Adrianopol, Philippopol ș.a. Dar tot Dsa adaugă cum că la Adrianopol, poate cel mai important dintre orașele menționate mai sus, trăiau — în epoca bizantină tîrzie între 1350 și 1600 locuitori. Într-o atare situație, subliniază A.I.R., este dificil de spus cu care dintre centrele urbane citate poate fi comparat Chersones-ul.

În lipsa unor știri literare privitoare la situația demografică (densitatea și numărul locuitorilor) de la Chersones, autoarea este nevoită să apeleze la rezultatul calculelor făcute de A. L. Jakobson în temeiul datelor arheologice (suprafața locuită, numărul și mărimea locuințelor etc). După socotelile operate de A. L. Jakobson ar rezulta că în Chersones-ul bizantin-tîrziu trăia o populație al cărui număr varia între 4700 și 5600 de suflete. Este însă greu de crezut așa ceva. De altminteri Litavrin a exprimat serioase îndoieli în privința cifrelor avansate de Jakobson. Mult mai rezonabilă este cifra de 3600—5000 postulată de A. I. Romantschuk.

Autoarea cărții pe care o prezentăm aci atinge și unele probleme determinate de prezența în Marea Neagră a italioților. Aceste probleme vizează relațiile social-economice, politice și chiar ecleziastice. Pe planul relațiilor ecleziastice sînt amintite două scrisori ale papei Ioan al XXII-lea trimise în 1333 conducătorului bisericii catolice din Chersones.

În final, sînt trecute în revistă evenimentele istorice care au precedat „căderea" orașului medieval Chersones.

Volumul „Chersones în sec. XII—XIV" este o lucrare bine întemeiată. Expunerea problemelor se desfășoară pe făgașul cunoașterii temeinice a situației în teren și a bibliografiei. Nu încape îndoială că această carte va fi folositoare tuturor celor ce se ocupă cu structurile orașului bizantin din epoca tîrzie. În egală măsură ea va fi folositoare și celor ce se îndeletnicesc cu cercetarea istoriei relațiilor comerciale și chiar politice din ținuturile noastre în veacurile XII—XIV.

Petre Diaconu

Hunea s-au găsit oase de bovidee, ovi-caprine, porcine, cabaline, măgar și ciine.

R. R. și S. St. datează așezarea fortificată în sec. IX — începutul sec. XI, punînd sfîrșitul ei pe seama unei invazii pecenege. Noi credem însă că așezarea fortificată de la Hunea își încetează existența, nu mai tîrziu de sfîrșitul sec. X. Altminteri autorii săpăturilor trebuiau să găsească măcar o monedă de bronz din tipul A_1 sau A_2.

Documentele arheologice prezentate in acest volum ne permit să presupunem că comunitatea omenească de la Hunea pe lîngă faptul că se ocupa, în special, cu agricultura și creșterea animalelor, avea în sec. X și unele obligații cu caracter militar. O asemenea afirmație este sugerată de multitudinea vîrfurilor de săgeți.

Lucrarea elaborată de R. R. și S. St. conține o descriere amănunțită a faptelor arheologice ceea ce o face utilă pentru cercetătorii care se ocupă cu realitățile arheologice de la Dunărea de Jos din sec. IX—X.

Petre Diaconu

A. I. ROMANTSCHUK, *Kersones XII—XIV vv.: Istoričeskaja topografija*, Krasnojarsk, 1986 (Editura universității), 192 p. 53 fig.

Din bimilenara istorie a Chersones-ului (el a luat ființă în sec. VI i.e.n.) cunoscuta cercetătoare din Sverdlovsk, A. I. Romantschuk, ne prezintă în acest volum numai un segment și anume: perioada cuprinsă între sec. XII și sfîrșitul sec. XIV, dată la care orașul își încheie existența medievală.

Dintru început trebuie subliniat că la Chersones (este vorba de Chersones-ul medieval) s-a păstrat rețeaua stradală, caracteristică epocii antice, în pofida numeroaselor distrugeri și refaceri pe care le-a suferit așezarea în decursul timpului.

A.I.R. descrie mai întîi cartierul din sectorul nordic, limitrof mării, iar apoi cartierele din sectorul nord-vestic și, respectiv, sectorul portului. Descrierile sînt însoțite de reconstituiri axonometrice cum și de ilustrații (ce-i drept, puține la număr) înfățișînd unelte, podoabe, ceramică (între care boluri și castroane smălțuite și decorate în tehnica sgraffito.

Din expunerea autoarei sovietice reiese că în sec. XII—XIV Chersones beneficia de toate atributele unui „oraș provincial bizantin tîrziu". El avea o suprafață de 22 ha. Deci era destul de mare, dacă ne gîndim că suprafața Athenei din aceeași vreme era doar de 16 ha.

În continuare, A.I.R. atrage atenția că numărul locuitorilor din orașele bizantine varia între 2 și 3000 de inși. Firește, aici nu este vorba de „orașele-gigant" de genul Constantinopol-ului și nici de unele orașe mai mici cu o populație care nu depășea de regulă cifra de 1000 de inși. A.I.R. socoate că printre orașele „mari" cu o populație formată din „mulți locuitori" se numărau Niceea, Adrianopol, Philippopol ș.a. Dar tot Dsa adaugă cum că la Adrianopol, poate cel mai important dintre orașele menționate mai sus, trăiau — în epoca bizantină tîrzie între 1350 și 1600 locuitori. Într-o atare situație, subliniază A.I.R., este dificil de spus cu care dintre centrele urbane citate poate fi comparat Chersones-ul.

În lipsa unor știri literare privitoare la situația demografică (densitatea și numărul locuitorilor) de la Chersones, autoarea este nevoită să apeleze la rezultatul calculelor făcute de A. L. Jakobson în temeiul datelor arheologice (suprafața locuită, numărul și mărimea locuințelor etc). După socotelile operate de A. L. Jakobson ar rezulta că în Chersones-ul bizantin-tîrziu trăia o populație al cărui număr varia între 4700 și 5600 de suflete. Este însă greu de crezut așa ceva. De altminteri Litavrin a exprimat serioase îndoieli în privința cifrelor avansate de Jakobson. Mult mai rezonabilă este cifra de 3600—5000 postulată de A. I. Romantschuk.

Autoarea cărții pe care o prezentăm aci atinge și unele probleme determinate de prezența în Marea Neagră a italioților. Aceste probleme vizează relațiile social-economice, politice și chiar ecleziastice. Pe planul relațiilor ecleziastice sînt amintite două scrisori ale papei Ioan al XXII-lea trimise în 1333 conducătorului bisericii catolice din Chersones.

În final, sînt trecute în revistă evenimentele istorice care au precedat „căderea" orașului medieval Chersones.

Volumul „Chersones în sec. XII—XIV" este o lucrare bine întemeiată. Expunerea problemelor se desfășoară pe făgașul cunoașterii temeinice a situației în teren și a bibliografiei. Nu încape îndoială că această carte va fi folositoare tuturor celor ce se ocupă cu structurile orașului bizantin din epoca tîrzie. În egală măsură ea va fi folositoare și celor ce se îndeletnicesc cu cercetarea istoriei relațiilor comerciale și chiar politice din ținuturile noastre în veacurile XII—XIV.

Petre Diaconu

ABREVIERI

ActaArchHung	Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
AnnÉp	Année épigraphique, Paris.
ArchAnz	Archäologischer Anzeiger, Berlin.
ArchEphem	Archaiologike ephemeris, Atena.
ArhMold	Arheologia Moldovei, București—Iași.
BAR	British archaeological reports, Oxford.
BCH	Bulletin de correspondance hellenique, Paris.
BCMI	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
BSNR	Buletinul Societății numismatice române, București.
CIG	*Corpus inscriptionum graecarum*, Berlin.
CIL	*Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.
CIRB	*Corpus inscriptionum Regni Bosporani*, Moscova.
CNA	Cronica numismatică și arheologică, București.
CNH	*Corpus nummorum Hungaricae*, Budapesta.
CreștCol	Creșterea colecțiilor Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei R. S. România, București.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București.
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DID	*Din istoria Dobrogei*, București.
HAD	*Histoire ancienne de la Dobroudja*, București.
IG	*Inscriptiones graecae*, Berlin.
IGB	*Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, Sofia.
ILS	*Inscriptones latinae selectae*, Berlin.
IPE	*Inscriptiones antique orae septentrionalis Ponti Euxini, graecae et latinae*, Petersburg, 1914.
ISM	*Inscripțiile din Scythia Minor*, București.
Izvestija Sofia	Izvestija na arheologičeskija Institut, Sofia.
Izvestija Varna	Izvestija na varnenskoto arheologičesko Družestvo, Varna.
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București.
MN	Muzeul Național, București.
MNumTÉ	Magyar numismatikai társulat évkönive, Budapesta.
NK	Numismatikai közlöny, Budapesta.
NS	Numismatičeskij sbornik, Moscova.
RevIst	Revista de istorie, București.
RevPhil	Revue de philologie, de litterature et d'histoire ancienne, Paris.
RRH	Revue roumaine d'histoire, București.
RRHA	Revue roumaine d'histoire de l'art, București.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SCMI	Studii și comunicări, muzeele de istorie, București.
SCN	Studii și cercetări de numismatică, București.
SCSibiu	Studii și comunicări, Sibiu.
SEG	*Suppelmentum epigraphicum graecum*, Leida.
TIR	*Tabula Imperii Romani*, București.
VDI	Vestnik drevnei istorii, Moscova.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an.
Toute commande de l'etranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, sector import-export presă, P.O. Box 12—201, telex 10 376, Bucureşti, Calea Griviţei 64—66, ou a ses representants a l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717 Calea Victoriei 125, Bucureşti, telefon 50 76 80

RM — ISSN 0039 — 4009

SC I V A, tomul 39, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1988, p. 205—328

I. P. Informaţia c. 2391

Lei 35